

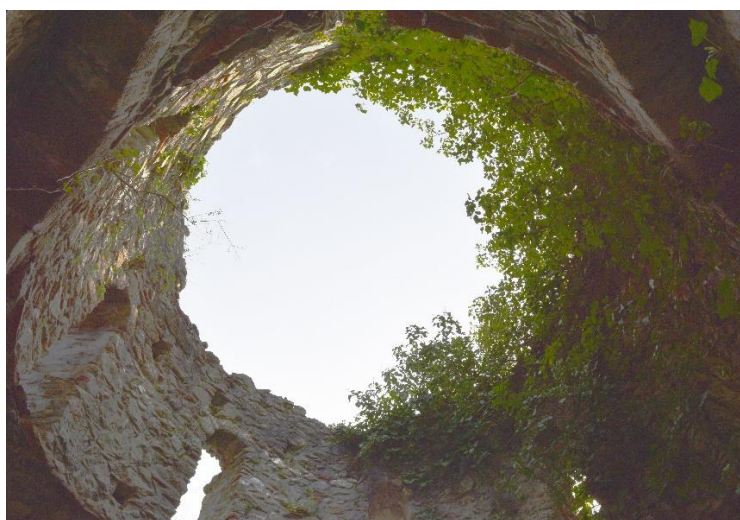

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΚΟΣΜΟΣ: Η ΣΧΕΣΗ ΤΟΥ ΜΕ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΤΟΝ ΝΕΟΤΕΡΟ
ΕΛΛΗΝΙΣΜΟ»

Σε συνεργασία με το Ινστιτούτο Έρευνας Βυζαντινού Πολιτισμού

**Κάτω Πόλη Μυστρά: Η Τράπεζα της Μονής Βροντοχίου
& σενάρια (ανα)σύνθεσης του μοναστηριακού συγκροτήματος**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

της

Παπαδοπούλου Δημ. Μαρίας - Κυριακής

Διπλωματούχου του Τμήματος Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Πανεπιστημίου Πατρών
(2019)

A.M.: 1013202005022

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Σταύρος Αρβανιτόπουλος, Δρ Αρχαιολογίας (επόπτης)
Μελίτα Εμμανουήλ, Ομότιμη Καθηγήτρια, ΕΜΠ (μέλος)
Μάριος Αθανασόπουλος, ΕΔΙΠ Πανεπιστημίου Πελοποννήσου (μέλος)

Μυστράς, 2023

**Κάτω Πόλη Μυστρά: Η Τράπεζα της Μονής Βροντοχίου
& σενάρια (ανα)σύνθεσης του μοναστηριακού συγκροτήματος**

Παπαδοπούλου Μαρία - Κυριακή
Διπλωματούχος του Τμήματος Αρχιτεκτόνων Μηχανικών
Πανεπιστήμιο Πατρών

Μυστράς, 2023

Εἰς μνήμην των παππούδων μου
Δημητρίου & Χριστίτσας Βαχαβιώλου
που ἐζήσαν και ἀγάπησαν τον Μυστρά.

*μὴν μὲ μαρτυρήσεις.
Καὶ προπαντὸς νὰ μὴν τοῦ πεῖς πὼς μ' ἐγκατέλειπεν ἡ ἐλπίδα.
Καθὼς κοιτᾷς τὸν Ταῦγετο, σημείωσε τὰ φαράγγια
ποῦ πέρασα. Καὶ τὶς κορφὲς ποῦ πάτησα.
Καὶ τὰ ἄστρα ποῦ εἶδα. Πές τους ἀπὸ μένα,
ὅτι ἐπιμένω ἀκόμη πὼς ὁ κόσμος εἶναι ὄμορφος.
Νικηφόρος Βρεττάκος*

Περιεχόμενα

Περίληψη	7
Abstract.....	9
Εισαγωγικά στοιχεία.....	11
A' κεφάλαιο: ο βυζαντινός Μυστράς	14
1.1 Ένα οχυρό κάστρο στην Λακεδαιμονία: η τοπογραφία και η ονομασία	15
1.2 Σύντομη γνωριμία με την ιστορία του τόπου.....	17
1.3 Ο πολεοδομικός ιστός της μεσαιωνικής πόλης.....	22
1.4 Γενικές αρχιτεκτονικές ματιές	24
1.4.1 Η οχύρωση.....	25
1.4.2 Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική	26
1.4.3 Η κοσμική αρχιτεκτονική.....	28
1.5 Η αρχαιολογική έρευνα: απαλλοτρίωση της καστροπολιτείας.....	30
B' κεφάλαιο: περί βυζαντινών μονών.....	34
2.1 Ο μοναχισμός στο πέραςμα του χρόνου	35
2.2 Η τοπογραφία και οι χαράξεις των μοναστηριών	38
2.3 Οχυρωματικά έργα: ομοιότητες και διαφορές από τις οχυρώσεις των πόλεων.....	43
2.4 Γενική διάταξη των κτισμάτων: η οργάνωση του χώρου	46
2.4.1 Τα Κελιά.....	48
2.4.2 Οι Τράπεζες	49
2.4.3 Οι Εστίες.....	57
2.4.4 Τα Μαγκιπεία	60
2.4.5 Τα Φωτανάματα.....	61
2.5 Μοναστικά συγκροτήματα στον Μυστρά και η διάταξή τους.....	61
Γ' κεφάλαιο: η περίπτωση της Μονής Βροντοχίου	67
3.1 Ειδικές αρχιτεκτονικές ματιές.....	68
3.1.1 Η ιστορία	68
3.1.2 Η ναοδομία	72
3.1.3 Η καλλιτεχνική παρακαταθήκη	76
3.1.4 Η χωροταξική οργάνωση του μοναστηριού	80
3.2 Το συγκρότημα της Τραπέζης.....	85
3.2.1 Τυπολογική – μορφολογική περιγραφή του κτηρίου	86

3.2.2 Η αρχιτεκτονική αποτύπωση	101
3.2.3 Ο ζωγραφικός διάκοσμος	101
3.3 Άλλες Τράπεζες βυζαντινών μοναστηριών	102
3.3.1 Άλλες Τράπεζες στον Μυστρά	102
3.3.2 Άλλες Τράπεζες στον ελλαδικό χώρο	105
3.3.3 Τυπολογικές- μορφολογικές συγκρίσεις με την Τράπεζα της Μ. Βροντοχίου	114
3.4 Μονή Βροντοχίου: επαναπροσδιορισμός της αξίας.....	117
3.4.1 Αρχιτεκτονικό ερείπιο ή αρχαιολογικό μνημείο;	117
3.4.2 Σενάριο ανάδειξης κτηρίου Τραπεζής και περιβόλου Μονής.....	125
Μια ευχή αντί epilόγου	137
Βιβλιογραφία	140
Παράρτημα 1: εικόνες.....	149
Παράρτημα 2: διαγράμματα – σχέδια.....	204
Παράρτημα 3: φωτογραμμετρική αποτύπωση Τραπεζής Μ. Βροντοχίου.....	238
Παράρτημα 4: οι τοιχογραφίες της Τραπεζής της Μ. Βροντοχίου.....	251
Παράρτημα 5: Συγκριτικός πίνακας Τραπεζών	275
Πηγές εικόνων	277

Περίληψη

Ύστερα από μια σχολαστική εξέταση των γραπτών πηγών, μπορεί εύκολα να γίνει αντιληπτό ότι η καστροπολιτεία του Μυστρά έχει αποτελέσει τους τελευταίους αιώνες, μια από τις σημαντικότερες βυζαντινές καστροπολιτείες μελέτης του ελλαδικού χώρου. Όμως, παρά το μεγάλο ενδιαφέρον της επιστημονικής κοινότητας, υπάρχει πληθώρα μοναστηριακών κτισμάτων, τα οποία παραμένουν υπό την σκιά των ήδη αναστηλωμένων ναών και των παλατιών του Μυστρά.

Η δευτερεύουσα σημασία μοναστηριακή αρχιτεκτονική αφορά χώρους, οι οποίοι απαντώνται σε όλα σχεδόν τα βυζαντινά μοναστήρια όπως είναι οι Τράπεζες, οι Εστίες, τα Μαγκιπεία, τα Κελιά κ.α. Τα κτήρια αυτά ήταν συνήθως ταπεινής αρχιτεκτονικής συγκριτικά με τη ναοδομία. Είχαν λειτουργικό χαρακτήρα και εξυπηρετούσαν την κάλυψη των βιοτικών αναγκών. Δυστυχώς όμως υπάρχει αξιοσημείωτη έλλειψη συγγραμμάτων και σχεδίων σχετικά με την αρχιτεκτονική τους. Έως σήμερα, οι σύγχρονοι μελετητές δεν έχουν δείξει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τα μνημεία αυτά, σε αντίθεση με την λεπτομερή και συστηματική εξέταση των μοναστηριακών ναών.

Κατά τον Α. Ορλάνδο η μελέτη των δευτερευόντων μοναστηριακών κτισμάτων μαζί με τα ελάχιστα δείγματα της κοσμικής αρχιτεκτονικής μπορούν να αποτελέσουν τον πυρήνα της αυθεντικής, παραδοσιακής, ελληνικής αρχιτεκτονικής. Στην περίπτωση του μεσαιωνικού Μυστρά τα δευτερεύοντα μοναστηριακά κτίσματα ως επί το πλείστον βρίσκονται σε ερειπιώδη κατάσταση. Για τον λόγο αυτό αδυνατούν να μας δώσουν πλήρη και σαφή στοιχεία για την αρχική τους μορφή και τα αρχιτεκτονικά τους χαρακτηριστικά.

Ωστόσο, στην Μονή Βροντοχίου υφίσταται το καλύτερα σωζόμενο δείγμα Τραπεζής εντός της καστροπολιτείας. Η παρούσα διπλωματική εργασία, ύστερα από την ενδελεχή μελέτη της μοναστηριακής αρχιτεκτονικής, εστιάζει στο εν λόγω μνημείο. Εντοπίζονται οι τυπολογίες των επιμέρους τμημάτων του, αποτυπώνεται η υφιστάμενη του κατάσταση και αναζητείται η θέση του και η δυναμική του στο τοπίο του μοναστηριού. Προτείνεται ο επαναπροσδιορισμός του κοινωνικού του ρόλου εντός του αρχαιολογικού χώρου και επιχειρείται ο σχεδιασμός μιας ολοκληρωμένης πρότασης που περιλαμβάνει ποικίλους τρόπους ανάδειξης της Μονής Βροντοχίου στο σύνολό της.

Λέξεις κλειδιά: Μυστράς, βυζαντινά μνημεία, μοναστηριακή αρχιτεκτονική, αρχαιολογικός χώρος, τυπολογίες δόμησης, επανάχρηση, διαχείριση πολιτιστικής κληρονομιάς, περιήγηση.

Abstract

After a meticulous study of the available bibliography, it is clear that the castle town of Mystras has been, in recent centuries, one of the most important Byzantine castle towns in Greece. However, despite the great interest of the scientific community, there are many monastic buildings that remain under the shadow of the restored churches and palaces of Mystras.

The monastic architecture of the buildings with a secondary importance comprises buildings that are found in almost all Byzantine monasteries, such as refectories, kitchens, ovens, cells, etc. These buildings usually followed a humbler architecture compared to the Cathedrals and served as spaces that covered most of the monks' vital needs. However, there is a notable lack of bibliography and architectural plans regarding their construction's history. The scientists' indifference to these monuments remains remarkable considering the contrasting systematic examination of the monastic churches.

According to A. Orlandos, the architectural study of secondary monastic buildings and medieval houses, of which scarce examples exist, has the potential to form the core of the authentic and traditional Greek architecture. In the case of medieval Mystras, the secondary monastic buildings are mostly in a dilapidated state. That's why they are unable to provide complete and unmistakable data about their original forms and architectural features.

However, the best-preserved example of a byzantine Refectory, within the castle town of Mystras, is located in the Vrontochi Monastery. The present thesis focuses on this monument with the thorough studying of its monastic architecture. The typologies of its individual parts are identified, its current preservation is captured and its dynamics in the landscape of the monastery are investigated. Also, a redefinition of the role of the monastery in social life is suggested and a comprehensive scenario that includes various ways of highlighting and reusing the entire Vrontochi Monastery is proposed.

Keywords: Mystras, byzantine monuments, monastery architecture, archaeological site, building typologies, reuse, cultural inheritance management, tour.

Εισαγωγικά στοιχεία

Η παρούσα διπλωματική εργασία έχει ως στόχο να εστιάσει στην αρχιτεκτονική του βυζαντινού Μυστρά και πιο συγκεκριμένα στην Μονή Βροντοχίου και το συγκρότημα της Τραπεζίης της. Στο πρώτο κεφάλαιο παρουσιάζονται πολύτιμα στοιχεία, τα οποία είναι απαραίτητα για την αναγνώριση της ιστορικής εξέλιξης, των ιδιομορφιών και της τοπογραφίας του μεσαιωνικού Μυστρά. Αυτά τα πρώτα ερεθίσματα οδηγούν με την σειρά τους στην κατανόηση της χωροταξικής διάταξης των επιμέρους κτισμάτων που υφίστανται εντός της καστροπολιτείας. Με τον τρόπο αυτό γίνεται σαφής η οργάνωση του πολεοδομικού ιστού, καθώς και η προσέγγιση των σχέσεων μεταξύ του τρίπτυχου της κοσμικής και εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής.

Μέσα από την έρευνα της ορθόδοξης παράδοσης και της μοναστηριακής αρχιτεκτονικής που παρουσιάζονται στο δεύτερο κεφάλαιο, γίνεται η προσπάθεια για την επανερμηνεία του σχεδιασμού των θεματοφυλάκων της βυζαντινής ιστορίας και τέχνης, δηλαδή των μοναστηριακών συγκροτημάτων της μεσαιωνικής περιόδου. Για να επιτευχθεί αυτό πραγματοποιείται, αρχικά, μία αναδρομή στην γένεση του μοναχισμού και στην εξέλιξη αυτού. Παράλληλα με την ιστορία του μοναχικού ιδεώδους και της οργάνωσης των πρώτων μοναστικών καθιδρυμάτων, εξετάζεται και η καθιέρωση των βασικότερων σχεδιαστικών προτύπων που απαντώνται στα ελληνικά μοναστήρια εδώ και 17 σχεδόν αιώνες.

Στη συνέχεια παρατίθενται πολύτιμα στοιχεία περί της αρχιτεκτονικής, των βασικών αξόνων κίνησης και της γενικότερης τυπολογίας των πιο αξιόλογων βοηθητικών κτισμάτων των μοναστηριών. Στην λίστα αυτή ανήκουν σαφώς και οι Τράπεζες, ως ο σημαντικότερος λειτουργικός χώρος μετά τη ναοδομία της εκάστοτε Μονής. Όπως γίνεται αντιληπτό, οι Τράπεζες ως χώροι συγκέντρωσης και εστίασης αποτελούν αναπόσπαστο μέρος της κάθε μοναστικής κοινότητας από τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους έως και την σύγχρονη εποχή. Αποτελούν κτίσματα καθημερινής χρήσης και λειτουργικού χαρακτήρα. Ως προς την θέση τους, βρίσκονται κατά κανόνα σε άμεση σχέση με τα Καθολικά των Μονών. Επομένως τα οικοδομήματα αυτά αποτελούν ένα αναντικατάστατο δίπολο. Ακολούθως παρουσιάζεται η μελέτη της αρχιτεκτονικής σύνθεσης τριών μοναστικών συγκροτημάτων του Μυστρά, με σκοπό την πληρέστερη διερεύνηση της μορφολογίας, της διάταξης των επιμέρους κτισμάτων και της σχέσης τους με το (φυσικό και δομημένο) περιβάλλον.

Στο τρίτο κεφάλαιο η προσοχή μετατοπίζεται στην ιστορία της Μονής Βροντοχίου, καθώς και στην αρχιτεκτονική και καλλιτεχνική της ταυτότητα. Στο σημείο αυτό η αναγνώριση της χωροταξικής οργάνωσης των μυστριώτικων βυζαντινών μοναστηριών που έχει προηγηθεί,

μας επιτρέπει την έμμεση σύγκρισή τους με την Μονή Βροντοχίου. Με τον τρόπο αυτό εντοπίζονται οι ομοιότητες και οι ιδιαιτερότητες του καθενός. Σε επόμενο βήμα η διπλωματική εργασία εστιάζει σε ένα ξεχασμένο, αλλά πολυσήμαντο κτίσμα της εν λόγω Μονής, που είναι το συγκρότημα της Τραπέζης. Αναλύονται τα τυπολογικά του χαρακτηριστικά και παρουσιάζεται το υφιστάμενο κέλυφος. Εντοπίζεται η δυναμική του στον χώρο σε σχέση με τα υπόλοιπα κτίσματα του μοναστηριού, με τα οποία συνδιαλέγεται διαμέσου αξόνων κίνησης εντός του περιβάλλοντα χώρου.

Για την εκπόνηση της μελέτης της Τραπέζης και του περιβόλου της Μονής Βροντοχίου, χορηγήθηκε ειδική άδεια φωτογράφησης και αποτύπωσης του μνημείου από το Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο. Η κατανόηση της μορφολογίας του μνημείου, της λειτουργικότητας των επιμέρους τμημάτων του, καθώς και η περιγραφή του ήταν μια ιδιαίτερα επίπονη διαδικασία, εξαιτίας της έλλειψης βιβλιογραφικών αναφορών, σχεδίων και παλαιού φωτογραφικού υλικού. Ωστόσο το τελικό αποτέλεσμα ολοκληρώθηκε επιτυχώς διαμέσου της φωτογραμμετρικής αποτύπωσης, της επιτόπιας μελέτης και παρατήρησης, καθώς και των ερεθισμάτων και κατευθύνσεων που δόθηκαν από τον επόπτη καθηγητή κ. Σταύρο Αρβανιτόπουλο. Με τον τρόπο αυτό επιλύθηκαν πολλά κατασκευαστικά ερωτήματα που είχαν δημιουργηθεί, ενώ παράλληλα προέκυψαν κι άλλα νέα στοιχεία για τα οποία έγινε μια προσπάθεια ερμηνείας τους. Η αρχιτεκτονική αποτύπωση, λοιπόν, ως απαραίτητο και αναντικατάστατο εργαλείο του αρχιτέκτονα, προσέφερε μια βαθύτερη κατανόηση της ιστορίας, του αρχιτεκτονικού λεξιλογίου και των πιθανών ανακατασκευών ολόκληρου του μεσοβυζαντινού αυτού συγκροτήματος.

Τόσο η μελέτη του ιδιαίτερου αυτού μνημείου, όσο και η σύγκρισή του με άλλες μοναστηριακές Τράπεζες του Μυστρά και της υπόλοιπης Ελλάδας, αποβλέπει στην εμπάθυνση των γνώσεών μας σχετικά με τα αρχιτεκτονικά γνωρίσματα και τα μορφολογικά του χαρακτηριστικά. Απώτερος στόχος της παρούσας μελέτης είναι ο επαναπροσδιορισμός της θέσης και της κοινωνικής αξίας του συγκεκριμένου μνημείου εντός του πολυσήμαντου αρχαιολογικού χώρου στον οποίο βρίσκεται. Αυτό επιδιώκεται μέσα από ένα προταθέν σενάριο ανασύνθεσης του περιβόλου της Μονής, όπου η βυζαντινή τέχνη και αρχιτεκτονική θα συνδιαλέγονται με σύγχρονα εκπαιδευτικά και καλλιτεχνικά προγράμματα. Με τον τρόπο αυτό προτείνεται να διαμορφωθούν βάσεις για μια ολιστική και πολύπλευρη προσέγγιση του μοναστηριακού αυτού συγκροτήματος. Επομένως το μνημείο αυτό θα δύναται να λειτουργήσει ως φάρος στον συγκερασμό της ιστορικής ταυτότητας με την βιωματική μνήμη.

Α' κεφάλαιο: ο βυζαντινός Μυστράς

«Κι ὅσον ἐγύρευεν καλὰ τὰ μέρη ἐκεῖνα ὅλα,
ἠῦρεν βουνὶ παράξενον, ἀπόκομμα εἰς ὄρος,
ἀπάνω τῆς Λακοδαιμονίας κανένα μίλιν πλέον.
Διατὶ τοῦ ἄρεσεν πολλὰ νὰ ποιήσῃ δυναμάριν,
ᾧρισε ἀπέξω στὸ βουνὶ κ' ἐχτίσαν ἓνα κάστρον,
καὶ Μυζηθρὰν τ' ὠνόμασεν, διατὶ τὸ ἐκράζαν οὕτως·
λαμπρὸν κάστρον τὸ ἔποικεν καὶ μέγα δυναμάριν».

Το Χρονικό του Μορέως, στ. 2985/99

1.1 Ένα οχυρό κάστρο στην Λακεδαιμονία: η τοπογραφία και η ονομασία

Είναι αλήθεια ότι κατά τον Μεσαίωνα σε ολόκληρο τον δυτικό κόσμο, η επιλογή του τόπου στον οποίο εγκαθίστανται άνθρωποι με σκοπό την δημιουργία και την οργάνωση μιας πόλης ή ενός χωριού, αποτελούσε μια σημαντική διαδικασία, καθώς εξαρτιόταν από ένα σύνολο παραγόντων. Η τοποθεσία ίδρυσης του εκάστοτε οικισμού καθόριζε αυτομάτως και την εσωτερική του οργάνωση, όσον αφορά την χωροταξία και την πολεοδομική διαμόρφωση.¹ Το πρωταρχικό ενδιαφέρον στην επιλογή της τοποθεσίας αυτής εστιαζόταν στο να παρέχει ασφάλεια και να βρίσκεται σε θέση από την οποία θα επιτυγχάνεται ο έλεγχος της ευρύτερης περιοχής. Ως δευτερεύουσας σημασίας παράγοντες, ήταν το να διαθέτει η τοποθεσία αυτή επαρκείς υδάτινους πόρους και ικανοποιητικώς εύφορα εδάφη για τις καλλιέργειες και επομένως για την εξασφάλιση τροφίμων στους κατοίκους και την ανάπτυξη της τοπικής οικονομίας.

Με βάση τα παραπάνω βασικά κριτήρια, ο λόφος αυτός του Ταυγέτου έδειχνε ένα ιδανικό μέρος, το οποίο θα μπορούσε πρωτίστως να εξασφαλίζει ασφαλή κατοίκηση στον λαό. Η τοποθεσία προσέφερε ένα ήπιο και ξηρό κλίμα. Αξίζει να αναφέρουμε πως ήταν σαφώς πιο υγιεινό για τους κατοίκους, συγκριτικά με το υγρό κλίμα που επικρατούσε στην Αρχαία Σπάρτη, η οποία βρισκόταν ακριβώς δίπλα από τις βαλτώδεις όχθες του Ευρώτα. Επιπλέον η αρχαία πόλη της Σπάρτης δεν βρισκόταν σε στρατηγικό σημείο από όπου θα μπορούσε να επιτυγχάνεται η άμεση επίβλεψη ολόκληρης της κοιλάδας. Αντιθέτως η ακρόπολη του λόφου του Μυστρά προσέφερε άμεση ορατότητα προς όλες τις κατευθύνσεις. Ας μην παύουμε να έχουμε υπόψιν μας ότι ο 13^{ος} αι., αναγνωρίζεται ως μια εποχή ανασφάλειας και ταραχών για την Πελοπόννησο.

Ύστερα από την παράδοση του οχυρού αυτού λόφου το 1262 από τους Φράγκους στα χέρια των βυζαντινών στρατευμάτων, ξεκίνησε πιθανώς αμέσως και ο εποικισμός του σε ολόκληρη την έκτασή του. Όσον αφορά την επιφάνεια που καταλάμβανε η πόλη, αυτή γεωμορφολογικά ήταν επικλινή και βραχώδης. Οι πλαγιές του λόφου στον οποίο οικοδομήθηκε ο βυζαντινός Μυστράς είναι απότομες και οι επίπεδες επιφάνειες είναι ελάχιστες. Ωστόσο αυτό δεν αποτελούσε πρόβλημα για την κατασκευή των κατοικιών και των λατρευτικών χώρων της εποχής εκείνης, οι οποίοι προσαρμόζονταν κάθε φορά στην κλίση και τα χαρακτηριστικά του εδάφους (Εικ. 1).

Όσον αφορά την έκταση της περιτοιχισμένης πόλης του Μυστρά, αυτή αποτελείται

¹ Καλαμαρά, Π., Μέξια, Α. (2001) 40.

από 190 στρέμματα γης.² Για να γίνει κατανοητό το μέγεθος της πόλης αυτής σε σχέση με τις υπόλοιπες της βυζαντινής αυτοκρατορίας, αξίζει να σημειωθούν οι συνήθεις εκτάσεις τους. Οι βυζαντινές και υστερο-βυζαντινές οχυρωμένες πόλεις δεν ήταν συνήθως μεγάλες σε μέγεθος, εξαιτίας του ολοένα και πιο συρρικνωμένου πληθυσμού της αυτοκρατορίας. Εκτείνονταν σε περιοχές 10 έως 200 στρεμμάτων. Επομένως είναι σαφές ότι η έκταση του Μυστρά τον καθιστά αυτοδικαίως μια αρκετά μεγάλη μεσαιωνική πόλη που ιδρύθηκε τον 13^ο αι. Ωστόσο θα πρέπει να τονιστεί ότι ο Μυστράς θεωρούνταν μια μεγάλη πόλη, αλλά ταυτόχρονα επαρχιακή. Τα μεγάλα αστικά κέντρα της αυτοκρατορίας ήταν η Κωνσταντινούπολη, η Θεσσαλονίκη, η Βέροια και φυσικά η έκτασή τους ήταν από δύο έως και 90 φορές μεγαλύτερη σε σχέση με την έκταση του Μυστρά.

Η ιστορική καστροπολιτεία του Μυστρά αποτελεί ένα συνεκτικό οικιστικό σύνολο, το οποίο μαρτυρεί την παραδοσιακή βυζαντινή και την ύστερο-βυζαντινή αρχιτεκτονική της ηπειρωτικής Ελλάδας και πιο συγκεκριμένα της Πελοποννήσου. Μελετώντας κανείς τον τόπο αυτό με τα ιδιαίτερα αρχιτεκτονήματά του, θα αναγνωρίσει πολλά από τα κυριότερα χαρακτηριστικά των αστικών και θρησκευτικών συγκροτημάτων της μεσαιωνικής εποχής στον ελλαδικό χώρο. Ο Μυστράς μέσα στην λαμπρή του ιστορία που διήρκησε μόλις δύο αιώνες, από ένας φραγκικός οχυρωμένος λόφος με μοναδική λειτουργία την επίβλεψη και τον έλεγχο της κοιλάδας της Λακεδαιμονίας, μετατράπηκε σε μια οργανωμένη και σημαντική πόλη που δεν είχε τίποτα να ζηλέψει από τις υπόλοιπες πρωτεύουσες των Δεσποτάτων της βυζαντινής περιφέρειας.

Πρόκειται, ουσιαστικά, για μια περιτοιχισμένη βυζαντινή πόλη, η οποία στις μέρες μας λειτουργεί ως επισκέψιμος αρχαιολογικός χώρος. Εκεί στέκει ακόμα μια πληθώρα οικοδομημάτων, τα οποία κατασκευάστηκαν κατά το ιστορικό παρελθόν, με σκοπό να στεγάσουν κάθε είδους χρήση γης που ήταν αναγκαία για την ζωτικότητα και την αυτοσυντήρηση του κοινωνικού συνόλου.

Από πληθώρα Ευρωπαίων ταξιδιωτών στην Πελοπόννησο, η τοπογραφία της Σπάρτης αναγράφεται ως μια πράσινη και εύφορη κοιλάδα, η οποία διασχίζεται από το ποτάμι του Ευρώτα. Ο S. Runciman -ως άξιος αναφοράς ιστορικός του περασμένου αιώνα- αναφέρει ότι καθώς αντίκριζε την κοιλάδα του Ευρώτα, το μάτι του έπεφτε απευθείας στο φόντο του τοπίου αυτού όπου έστεκε (και στέκει ακόμη) ο επιβλητικός Ταΰγετος.³ Όπως είναι γνωστό σε όλους, στην κοιλάδα της Λακεδαιμονίας αναπτύχθηκε ένα πολύ σημαντικό αστικό κέντρο με ένδοξη ιστορία κατά την αρχαιότητα. Με το πέρασμα των αιώνων και

² Αρβανιτόπουλος, Σ. (2004) 306.

³ Runciman, S. (2017) 7.

καθώς η αρχαία πόλη αποδυναμωνόταν σε ισχύ και εξουσία, άρχισε η αναζήτηση ενός ασφαλέστερου τόπου εγκατάστασης των κατοίκων. Επομένως υπήρξε μια σταδιακή απαξίωση της αρχαίας Σπάρτης, γεγονός που με τη σειρά του οδήγησε στην εγκατάλειψή της.

Η τοπογραφία του Μυστρά, λοιπόν, παρουσιάζεται από τους σύγχρονους περιηγητές του 19^{ου} και του 20^{ου} αι. ως ένας απομονωμένος κωνικός λόφος στους πρόποδες ενός επιβλητικού ορεινού όγκου, με διάσπαρτα φθαρμένα κτήρια, τα οποία από μακριά φαίνονται σαν κουκκίδες κάτω από την οχυρή του κορυφή, σε ύψος 640 μέτρων. Γνωρίζουμε ότι οι πρώτοι Ευρωπαίοι περιηγητές που επισκέφτηκαν τον Μυστρά και έγραψαν για τον συγκεκριμένο τόπο και την ιστορία του, τον αποκαλούσαν με την ονομασία Μισίτρα (Misitra)⁴ (Εικ. 2). Σύμφωνα με την ελεύθερη απόδοση στην νέα ελληνική γλώσσα του Χρονικού του Μορέως, ο λόφος στον οποίο ιδρύθηκε η παρούσα καστροπολιτεία ονομαζόταν *Μυζηθράς*. Οι περισσότεροι μελετητές καταλήγουν πως από αυτό το όνομα προήλθε η σύγχρονη ονομασία του Μυστρά, η οποία παραμένει ως και σήμερα.

1.2 Σύντομη γνωριμία με την ιστορία του τόπου

«Στο βάθος της χλοερής κοιλάδας του Ευρώτα, σαν προανάκρουσμα στο μεγαλόπρεπο Ταΰγετο, υψώνεται ο Μυστράς».⁵ Η ιστορία του λόφου του Μυστρά ξεκινά μάλλον από την εποχή της αρχαιότητας. Βάσει ποικίλων διερευνητικών τομών και αποχωματώσεων που έλαβαν χώρα εντός του αρχαιολογικού χώρου του Μυστρά, έχουν συγκεντρωθεί οι ενδείξεις πως υπήρχε κάποια μορφή οίκησης του λόφου, πολλούς αιώνες πριν από την γνωστή σε εμάς βυζαντινή του μορφή.⁶ Ωστόσο δεν υπάρχουν συγκεκριμένα στοιχεία και αποδείξεις για τον οικισμό που θα μπορούσε να είχε διαμορφωθεί εκεί κατά την αρχαιότητα. Οι οικισμοί που μπορεί να υπήρχαν στους πρόποδες του Ταυγέτου δεν μας είναι γνωστοί, καθώς επί αιώνες επισκιάζονταν από την ένδοξη ιστορία της αρχαίας Σπάρτης, η οποία αποτελούσε το πολιτιστικό και διοικητικό κέντρο της κοιλάδας της Λακεδαιμονίας.

Η λαμπρή ιστορία του Μυστρά ξεκινάει στις αρχές του 13^{ου} αι., όταν το 1204 πραγματοποιήθηκε η κατάληψη της βυζαντινής αυτοκρατορίας από τους Φράγκους Σταυροφόρους. Όπως εύληπτα διηγείται ο Ν. Γεωργιάδης στο έργο του, «στο παράξενο αυτό βουνίν έστησαν στα μέσα περίπου του 13^{ου} αι. οι σιδερόφρακτοι Φράγκοι τις βίγλες τους, για

⁴ Runciman, S. (2017) 6.

⁵ Γεωργιάδης, Ν. (1985).

⁶ Σίνος, Σ. (2009α) 11.

να διαφεντεύουν την εύφορη Λακεδαιμόνα και να ελέγχουν τους ανυπότακτους, ορεβίστους κατοίκους του Ταυγέτου». ⁷ Το ιστορικό αυτό συμβάν άλλαξε ριζικά όχι μόνο την τύχη του Μυστρά, αλλά και της Σπάρτης. Οι ξένοι κατακτητές, με επικεφαλής την οικογένεια των Βιλλεαρδουίνων, κατόρθωσαν να καταλάβουν ολόκληρη την έκταση της Λακωνίας και να την αποδώσουν στο Πριγκιπάτο της Αχαΐας ως φέουδο. ⁸ Οι ίδιοι όμως κράτησαν την Λακεδαιμονία ως δική τους πριγκιπική ιδιοκτησία. ⁹

Μισό αιώνα αργότερα, λοιπόν, οι Βιλλεαρδουίνοι θέλησαν να ενισχύσουν την επίβλεψη και την προστασία του τόπου που κατείχαν και έτσι το 1249 έχτισαν ένα απόμερο οχυρό φυλάκιο, στους πρόποδες του Ταυγέτου και μόλις μερικά χιλιόμετρα νοτιοδυτικά από την κοιλάδα του Ευρώτα. Τότε οικοδομήθηκε στην κορυφή του κωνικού λόφου, το πρώτο κτίσμα της ιστορίας του μεσαιωνικού Μυστρά.

Το 1261 όμως οι Παλαιολόγοι αυτοκράτορες ανακαταλαμβάνουν την πρωτεύουσα του βυζαντινού κράτους, η οποία είχε καταληφθεί κι αυτή από τους Σταυροφόρους. Τρία χρόνια νωρίτερα, στη μάχη της Πελαγονίας (1259) ο πρίγκηπας Γουλιέλμος Β΄ Βιλλεαρδουίνος αιχμαλωτίστηκε από τον βυζαντινό στρατό. Για να εξασφαλίσει την ελευθερία του μετά και από την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης, συμφώνησε να παραδώσει τον λόφο του Μυστρά, μαζί με το κάστρο της Μαΐνης και τη Μονεμβάσιας, στην αυτοκρατορία του Βυζαντίου, κρατώντας για τον εαυτό του την Λακεδαιμονία. ¹⁰ Έτσι η σημαία των Παλαιολόγων αυτοκρατόρων κυμάτισε για πρώτη φορά στον λόφο του Μυζηθρά.

Με το γεγονός αυτό της ανακατάληψης του θρόνου από τους Παλαιολόγους, η Κωνσταντινούπολη άρχισε και πάλι να ανθίζει καλλιτεχνικά και πνευματικά. Παράλληλα η νέα επαρχιακή πόλη του βυζαντινού Μυστρά, φαίνεται να αρχίζει να ακμάζει πνευματικά και οικονομικά, ακολουθώντας το ρεύμα της Κωνσταντινουπολίτικης τέχνης και αρχιτεκτονικής. Ο Μυστράς άρχισε να αναπτύσσεται με ταχείς ρυθμούς, παρ' όλο που η τοποθεσία δεν θα φαινόταν στον σύγχρονο κόσμο ως η πλέον κατάλληλη για να οικοδομηθεί μια ολόκληρη πολιτεία. Αυτομάτως οι ορθόδοξοι κάτοικοι της Σπάρτης και των περιχώρων άρχισαν να απομακρύνονται από τους Φράγκους και να μετοικούν στον Μυστρά, καθώς έψαχναν ένα πιο ασφαλές μέρος για να ζήσουν. Επιπλέον πέρα από το ζήτημα της προστασίας, ένας ακόμη παράγοντας για τον οποίο ο Μυστράς συγκέντρωνε ολοένα και περισσότερους

⁷ Γεωργιάδης, Ν. (1985) 4.

⁸ Runciman, S. (2017) 25- 30.

⁹ Στα διασωθέντα γραπτά κείμενα των Φράγκων της εποχής εκείνης η Λακεδαιμονία αναφέρεται ως «La Cremonie».

¹⁰ Γεωργιάδης, Ν. (2016) 48.

κατοίκους ήταν και η ανάγκη των Ελλήνων να αναπτύξουν μια κοινωνία, στην οποία θα επικρατούσε η ομοεθνία και η ομοθρησκεία. Έτσι ο Μυστράς μετατράπηκε με γοργούς ρυθμούς σε έναν οργανωμένο οικισμό της Πελοποννήσου και «η ζωή στην κοιλάδα της Σπάρτης για τους προσεχείς επτά σχεδόν αιώνες θα είχε για κέντρο της το Μυστρά».¹¹

Από εκεί και στο εξής η μεσαιωνική αυτή καστροπολιτεία, δεν έπαψε να αποτελεί σημαντικό αστικό κέντρο της Πελοποννήσου. «Σε διάστημα δύο μόλις αιώνων θα καταστεί η ‘Φλωρεντία της Ανατολής’ και οι πνευματικές μορφές που θα εκθρέψει ή θα φιλοξενήσει, θα γίνουν παραδεκτές όχι μόνο στο Βυζάντιο αλλά και σ’ αυτήν ακόμη τη Δύση».¹² Τα πρώτα χρόνια διοίκησης των Βυζαντινών στην επαρχία της Πελοποννήσου και πιο συγκεκριμένα από το 1262 έως το αργότερο το 1279, το διοικητικό τους κέντρο ήταν η Μονεμβάσια, εξαιτίας της στρατηγικής της θέσης στον Λακωνικό Κόλπο. Μέσα σε λιγότερο από μια εικοσαετία, όμως, το κέντρο της διοίκησης της Λακωνίας μετατοπίστηκε από την Μονεμβάσια στον Μυστρά. Το γνωστό ως Δεσποτάτο του Μορέως μετά το 1349, ήταν αυτοτελές, αλλά όχι και απολύτως ανεξάρτητο από το Βυζάντιο. Υπό την ηγεσία των Καντακουζηνών και ύστερα των Παλαιολόγων, αποκτούσε ολοένα και περισσότερη διοικητική αυτονομία και άκμαζε οικονομικά, αναπτύσσοντας παράλληλα ένα ενιαίο θρησκευτικό και πολιτιστικό υπόβαθρο.¹³ Πιο συγκεκριμένα, η συνεισφορά του Δεσπότη Μανουήλ Καντακουζηνού ήταν αδιαμφισβήτητα αξιοσημείωτη. Ήταν πολύ ικανός και θεωρήθηκε ως «ο πρώτος κοσμικός άρχοντας που πραγματοποιεί ένα τόσο μεγάλο οικοδομικό πρόγραμμα στην βυζαντινή πόλη»¹⁴ στις αρχές του 14^{ου} αι.. Οι κάτοικοι της πόλης ασχολούνταν κυρίως με τον πρωτογενή τομέα παραγωγής και με το εμπόριο, εξάγοντας τα προϊόντα τους.

Από το 1383 μέχρι και την κατάληψη της πόλης από τους Οθωμανούς, η διοίκηση θα βρισκόταν στα χέρια της βασιλικής οικογένειας των Παλαιολόγων, με αποτέλεσμα οι σχέσεις μεταξύ Μυστρά και Κωνσταντινούπολης να είναι πολύ στενές. Ο πρώτος Παλαιολόγος που έφτασε στο Μυστρά ήταν ο Θεόδωρος Α’. Ο πιο άξιος όμως Δεσπότης απ’ όλους τους Παλαιολόγους αποδείχτηκε ο Θεόδωρος Β’. Μέσα στο πρώτο μισό του 15^{ου} αι., χάρη στον ίδιο και τη σύζυγό του, Κλεόπα, «ο Μυστράς έγινε το κορυφαίο πνευματικό κέντρο του ελληνικού κόσμου».¹⁵ Εκεί συγκεντρώθηκε και έζησε πλήθος καλλιτεχνών και λογίων, όπως

¹¹ Runciman, S. (2017) 46.

¹² Γεωργιάδης, Ν. (1985) 13.

¹³ Μπούρας, Χ. (2001) 193.

¹⁴ Μαρίνου, Γ. (2002) 35.

¹⁵ Runciman, S. (2017) 85.

ο νεοπλατωνικός φιλόσοφος Πλήθων.¹⁶ Άλλωστε η εξαίσιος ζωγραφική των ναών μαρτυρεί το δημιουργικό έργο και την αναγεννησιακή διάθεση των ταλαντούχων καλλιτεχνών της εποχής που έζησαν και έδρασαν εκεί (Εικ. 3).

Το 1443 ο Θεόδωρος Β' αντάλλαξε τον Μυστρά με τα εδάφη του αδερφού του Κωνσταντίνου ΙΑ' και ο Μυστράς συνέχισε να αποτελεί σημαντικότερη πόλη του Βυζαντίου. Όμως ολόκληρη η Αυτοκρατορία δεχόταν συνεχείς απειλές. Το 1448 ο αυτοκράτορας και ο επίδοξος διάδοχός του Θεόδωρος Β' πέθαναν και έτσι ο θρόνος περιήλθε στον Κωνσταντίνο. Εξ αιτίας της παραγμένης κοινωνικής και θρησκευτικής ζωής εντός της Αυτοκρατορίας, ήταν αναγκαίο ο Κωνσταντίνος να στεφθεί όσο πιο γρήγορα.¹⁷ Σύμφωνα με την παράδοση, στις 6 Ιανουαρίου του 1449 ο Κωνσταντίνος ΙΑ' αναγορεύθηκε αυτοκράτορας στην Μητρόπολη του Μυστρά και έφυγε, αφήνοντας για Δεσπότη τον αδερφό του Δημήτριο, ο οποίος ήταν και ο τελευταίος του Δεσποτάτου (Εικ. 4).

Το 1451 ανέλαβε ως Σουλτάνος του Οθωμανικού κράτους ο φιλόδοξος Μεχμέτ Β', ο οποίος κατάφερε το 1453 να κυριεύσει την Κωνσταντινούπολη, ύστερα από πολιορκία. Όλη η Αυτοκρατορία υπέφερε και τα ελληνικά εδάφη παραδίδονταν σιγά σιγά στον ισχυρό κατακτητή. Επτά χρόνια αργότερα, ο τουρκικός στρατός έφτασε στον Μυστρά και τον κατέλαβε δίχως καμία πλέον αντίσταση.¹⁸ Αυτή η συγκλονιστική εξέλιξη είχε τα εξής αποτελέσματα: την φυγή των επιφανών και πνευματικών ανθρώπων της πόλης, καθώς και την αποκοπή από τη Δύση, η οποία βίωνε τότε την εποχή της Αναγέννησης.¹⁹ «Κατά το μεγαλύτερο μέρος, οι Πελοποννήσιοι συμβιβάστηκαν με την κυριαρχία των απίστων».²⁰

Στην περίπτωση του Μυστρά την εξουσία την είχε ένας Οθωμανός διοικητής που κατοικούσε στα παλάτια των Δεσποτών και σε γενικές γραμμές επικρατούσε ειρηνικό κλίμα. Κατά τα χρόνια της Τουρκοκρατίας (α' και β' περίοδος) ο Μυστράς αποτελούσε πάντοτε Οθωμανικό διοικητικό κέντρο. Μάλιστα, σιγά σιγά άρχισε να ακμάζει και πάλι στην περιοχή η παραγωγή και το εμπόριο μετάξης. Ο γενικότερος χαρακτήρας του πληθυσμού του Μυστρά δεν αλλοιώθηκε ιδιαίτερα, καθώς η εγκατάσταση οθωμανικού πληθυσμού δεν ήταν πολύ μεγάλη στην Πελοπόννησο. Η άνθηση της οικονομίας λόγω του εμπορίου προσέλκυσε πολλές εβραϊκές οικογένειες, με αποτέλεσμα την περαιτέρω επέκταση του οικισμού εκτός των τειχών.

Γύρω στα 1687 ο Μυστράς έπεσε στα χέρια των Βενετών. Την σύντομη περίοδο της

¹⁶ Σίνος, Σ. (2009α) 15- 16.

¹⁷ Γεωργιάδης, Ν. (2016) 71.

¹⁸ Ο.π. 101, 107.

¹⁹ Μπούρας, Χ. (2001) 237.

²⁰ Runciman, S. (2017) 111.

ενετοκρατίας, όπου γενικά επικράτησε ηρεμία στην κοινωνική ζωή του τόπου, την πρωτεύουσα της Λακωνίας την αποτελούσε η Μονεμβάσια.²¹ Οι κατακτητές φαίνεται πως σκόπιμα αποθάρρυναν κάθε ενέργεια εμπορίας μεταξιού επιβάλλοντας σκληρούς φόρους, εξ αιτίας του ανταγωνισμού που υπήρχε με το ιταλικό μετάξι.²² Σχετικά με τα δημογραφικά στοιχεία, σε τούρκικη απογραφή του 1669 ο πληθυσμός του Μυστρά ανερχόταν σε 9.000 περίπου κατοίκους, ενώ σε ενετική απογραφή του 1700 ο πληθυσμός έχει αυξηθεί σημαντικά στα 15.000 άτομα. Έτσι ο Μυστράς φαίνεται πως ήταν πλέον η τέταρτη μεγαλύτερη πόλη της Πελοποννήσου.²³ Ωστόσο υπάρχουν και άλλες απόψεις σχετικά με τη δημογραφία της περιοχής: άλλη βενετική απογραφή υπολογίζει πως οι κάτοικοι άγγιζαν τους 40.000 και ότι μόνο η Πάτρα την ξεπερνούσε σε πλήθος σε όλη την Πελοπόννησο.²⁴

Το 1714 οι Οθωμανοί κήρυξαν τον πόλεμο ενάντια στους Ενετούς και μέχρι τον επόμενο χρόνο η πόλη ξαναπερνά στα χέρια των Τούρκων. Τον 18^ο αι. υπήρξε τόσο δημογραφική όσο και οικονομική ανάπτυξη. Τον αιώνα αυτό βλέπουμε για πρώτη φορά μετά από το πρώτο μισό του 15^{ου} αι. μια οικοδομική δραστηριοποίηση και καλλιτεχνική άνθηση, γεγονός που αποδεικνύει την ανάταση του τόπου και τις φιλήσυχες σχέσεις μεταξύ των κατοίκων και των ηγεμόνων.²⁵ Η πόλη απέκτησε μεγάλη αυτονομία και ιδρύθηκε μέχρι και ελληνικό σχολείο.²⁶

Κατά την περίοδο των Ορλωφικών (1770) ο Μυστράς λεηλατήθηκε, κάηκε και ερημώθηκε. Οι ζημιές ήταν τεράστιες και χρειάστηκαν περίπου 30 χρόνια (1805) μέχρι η Μητρόπολη να κατορθώσει να μαζέψει τους οικονομικούς πόρους για να επισκευάσει τους ναούς της πόλης.²⁷ Ύστερα από τις καταστροφές που υπέστη η πόλη και την εγκατάλειψή της από μεγάλο μέρος των κατοίκων, υπήρξε μια σύντομη περίοδος πληθυσμιακής ανάκαμψης και εμπορικής τόνωσης. Επικράτησε ηρεμία μέχρι και το 1825. Τότε ο Ιμπραήμ, έδωσε το τελειωτικό χτύπημα στον Μυστρά ο οποίος υπέστη ανεπανόρθωτες καταστροφές και ζημιές από τις εχθροπραξίες και τις μεγάλες πυρκαγιές.²⁸ Τα σπίτια απογυμνώθηκαν από το περιεχόμενό τους και οι ναοί λεηλατήθηκαν. Η καστροπολιτεία ήταν πια ερειπωμένη και οι ρυθμοί εγκατάλειψής της ήταν ταχύτατοι.

Το 1828 ο Ιμπραήμ εγκατέλειψε την Πελοπόννησο και το 1830 ιδρύθηκε το νέο

²¹ Μαρίνου, Γ. (2002) 47.

²² Runciman, S. (2017) 144- 147.

²³ Σίνος, Σ. (2009α) 19.

²⁴ Runciman, S. (2017) 149.

²⁵ Μαρίνου, Γ. (2002) 47.

²⁶ Σίνος, Σ. (2009α) 21.

²⁷ Μαρίνου, Γ. (2002) 48.

²⁸ Runciman, S. (2017) 154- 155.

ελληνικό κράτος υπό Βαυαρική ηγεσία. Η νέα κυβέρνηση αποφάσισε τον συστηματικό εκσυγχρονισμό της απελευθερωμένης Ελλάδας με μία σειρά νέων πολεοδομικών σχεδίων και διαμορφώσεων. Η ιδεολογική κατεύθυνση των Ελλήνων στράφηκε στον κλασικισμό, με αποτέλεσμα ο βυζαντινός Μυστράς να παραμεληθεί από τους ερευνητές. Τότε αποφασίστηκε η αναβίωση της αρχαίας Σπάρτης (1834) και οι περισσότεροι από τους Μυστριώτες προτίμησαν είτε να κατοικήσουν στον εκτός των τειχών οικισμό, είτε να εγκατασταθούν στη νέα αυτή πόλη (Σχέδιο 1).

Στις αρχές του 20^{ού} αι. το εθνικό ζήτημα της Μεγάλης Ιδέας έφερε στο προσκήνιο τα βυζαντινά μνημεία. Μέσα από το έργο των ιστορικών και των αρχαιολόγων, ο ελληνικός πολιτισμός του μεσαίωνα αποκατέστησε την αξία του και τη θέση του στην ιστορική ταυτότητα του έθνους. Ο ξεχασμένος Μυστράς έγινε πόλος έλξης για τους ερευνητές και σιγά σιγά ξεκίνησαν ανασκαφές και εργασίες συντήρησης στον χώρο. Έτσι στα μισά του αιώνα αποφασίστηκε κάτι που ήταν καθοριστικό για την τύχη του -κατεστραμμένου πλέον, μεσαιωνικού οικισμού: η απαλλοτρίωση του. Ύστερα από αυτό το γεγονός, ο οικισμός εκκενώθηκε και από τους τελευταίους κατοίκους του και από το 1952 έως σήμερα λειτουργεί ως επισκέψιμος αρχαιολογικός χώρος.

1.3 Ο πολεοδομικός ιστός της μεσαιωνικής πόλης

Σύμφωνα με τις γραπτές πηγές, τα διασωθέντα οικοδομήματα και τα αρχαιολογικά ευρήματα, οι ερευνητές θεωρούν με βεβαιότητα πως η εικόνα που παρουσίαζε ο μεσαιωνικός Μυστράς ήταν αυτή μιας σύνθετης πόλης. Η πόλη αυτή φαίνεται πως ξεδιπλωνόταν μέσα από ένα πλέγμα στενών λιθόστρωτων οδών με ισόγεια καταστήματα εκατέρωθεν. Γύρω από τις οδούς αυτές τα αρχοντικά και τα λαϊκά σπίτια συνυπήρχαν αρμονικά γύρω από τα εντυπωσιακά παλάτια, τα μεγάλα εκκλησιαστικά οικοδομήματα και τα λαμπρά μοναστικά συγκροτήματα.

Ο Μυστράς ως ένα αυθεντικό δείγμα της μεσαιωνικής αστικής οργάνωσης, φέρει τις εξής ομοιότητες με κάθε άλλη βυζαντινή πόλη της ίδιας εποχής: Καταρχάς ήταν μια καλά οχυρωμένη πόλη. Πρέπει να τονιστεί ότι οι βυζαντινές πόλεις ήταν άρρηκτα συνδεδεμένες με τα οχυρωματικά τους έργα. Η οχυρωμένη ακρόπολη, ωστόσο, ήταν σε ξεχωριστή θέση από τον υπόλοιπο πολεοδομικό ιστό για λόγους ασφαλείας. Οι κατοικίες ήταν συχνά κτισμένες η μία πολύ κοντά στην άλλη, ενώ πολύ σπάνια συναντάμε οικίες δίπλα στα οχυρωματικά έργα. Επίσης, όπως σε κάθε πόλη, έτσι κι ο Μυστράς αριθμούσε δεκάδες ναούς και μοναστηριακά

συγκροτήματα.

Από την επιστημονική κοινότητα πιστεύεται ότι κάθε καστροπολιτεία εξελίχθηκε εντός ή και εκτός των τειχών της διαφορετικά, με βάση τους κατακτητές της και την πορεία της στην ιστορία.²⁹ Οι οχυρωμένες αυτές πόλεις δεν είχαν καμία λογική διάταξη όσον αφορά το πολεοδομικό τους σύστημα. Ο μεσαιωνικός Μυστράς, λοιπόν, δεν θα μπορούσε να είναι η εξαίρεση στην παραπάνω πρακτική. Παρόλα αυτά αν και το ακανόνιστο ανάγλυφο του εδάφους κάνει την δομή του οικισμού να είναι πολύπλοκη, το τελικό δομημένο περιβάλλον που προέκυψε δεν είναι τελείως άναρχο σε σχέση με το φυσικό τοπίο, αλλά φαίνεται να «υπάρχουν αρχές που διέπουν τη δόμηση».³⁰

Είναι αληθές ότι η βασική διάταξη των κτισμάτων του Μυστρά καθόρισε και την πολεοδομική της ταυτότητα. Ως αφετηρία θεωρήθηκαν τα οχυρωματικά έργα, καθώς και τα δύο σημαντικότερα κτίσματα των πρώτων δεκαετιών. Πρόκειται για το ανακτορικό συγκρότημα και για την Μητρόπολη,³¹ για τα οποία λόγος θα γίνει παρακάτω. Αυτά τα πρώτα δυο μεγάλα οικοδομήματα ήταν που καθόρισαν και τους αρχικούς πυρήνες του οικισμού. Έχει αποδειχθεί ότι η ανάπτυξη του πολεοδομικού ιστού των δύο αυτών συνοικιών -της Άνω Χώρας και της Κάτω Χώρας, ήταν παράλληλη και δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί η μια ως επέκταση της άλλης.³² Δεν είναι γνωστό εάν υπήρχε ήδη από τη βυζαντινή περίοδο και η συνοικία της πόλης στα νότια του λόφου και έξω από τα τείχη, το λεγόμενο Εξωχώριο. Τέλος, η πόλη πέρα από την όποια χωροταξική της οργάνωση, ήταν καλά οργανωμένη στα θέματα της ύδρευσης. Διέθετε μεγάλες δημόσιες εγκαταστάσεις ύδρευσης, όπως κινστέρνες και κρήνες και είχε αναπτύξει δίκτυο αγωγών (Εικ. 5, 6).

Ο Α. Rossi υποστηρίζει πως κάθε πόλη ανεξαρτήτως εποχής, διαθέτει ένα κέντρο. Κάθε κέντρο απαρτίζεται από πλήθος στοιχείων, τα οποία καθορίζουν το ποσοστό πολυπλοκότητάς του.³³ Με την ιδέα αυτή συμπεραίνει πως το κέντρο είναι που προσδίδει στην πόλη μια κοινωνική ταυτότητα και αντανακλά την οργάνωση του τόπου. Εστιάζοντας και πάλι στον Μυστρά, το κέντρο της πόλης δεν ήταν η πλατεία του, αλλά μια κεντρική αρτηρία κίνησης που ονομαζόταν μέση (Εικ. 7). Ο δρόμος αυτός ένωνε ουσιαστικά τους δυο βασικούς οικιστικούς πυρήνες του λόφου. Από τη βασική αυτή αρτηρία κυκλοφορίας ξεκινούσαν στενοί και λιθόστρωτοι δρόμοι που εισέρχονταν στην περιοχή των οικιών. Οι δευτερεύοντες δρόμοι είχαν ελικοειδή μορφή, η οποία ήταν σύμφωνη με την κλίση του

²⁹ Μπούρας, Χ. (2012) 26.

³⁰ Μαρίνου, Γ. (2009α) 73.

³¹ Ο.π. 55.

³² Σίνος, Σ. (2009α) 12.

³³ Rossi, A. (1991) 80.

εδάφους (Σχέδιο 2).

Επιπλέον όσον αφορά τα καλντερίμια της πόλης, υπάρχουν περιπτώσεις όπου είτε λόγω της πυκνής δόμησης, είτε λόγω της απότομης κλίσης του εδάφους, διαμορφώνονταν τα διαβατικά,³⁴ προσφέροντας συνέχεια στο οδικό δίκτυο. Έτσι με τα προαναφερθέντα διαβατικά διαμορφωνόταν ένας συμπαγής πολεοδομικός ιστός (Εικ. 8).

Όσον αφορά την χωροταξική εξέλιξη της καστροπολιτείας στην μεταβυζαντινή περίοδο, αυτή δεν μας είναι ξεκάθαρη. Ο οικισμός εκτός των τειχών άρχισε να εξαπλώνεται με γοργούς ρυθμούς και δίχως συγκεκριμένο πολεοδομικό σχέδιο (Εικ. 9). Σύμφωνα με τις γραπτές πηγές η οχυρωμένη πόλη παρά το τεράστιο μέγεθος των καταστροφών της συνέχισε να κατοικείται κανονικά και μετά την Άλωση της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Ωστόσο ήδη από τα τέλη του 18^{ου} αι. άρχισε να ερημώνεται σημαντικά. Το αποκορύφωμα, όμως, της παρακμής της (εντός των τειχών) πόλης έλαβε χώρα μετά το 1834, οπότε πραγματοποιήθηκαν ανεπανόρθωτες καταστροφές, ως αποτέλεσμα της εκτεταμένης εγκατάλειψης της καστροπολιτείας χάριν της Σπάρτης. Αυτή η εικόνα δίνεται στους αναγνώστες και μέσα από τα κείμενα των περιηγητών εκείνης της εποχής, οι οποίοι αντικρύζουν πιο πολλά ερείπια παρά όρθια κτίσματα.³⁵

1.4 Γενικές αρχιτεκτονικές ματιές

Είναι κοινώς αποδεκτό ότι «η αρχιτεκτονική είναι, πέρα από την ιστορική καταγραφή, ο μάρτυρας των διαδοχικών κατακτήσεων που γνώρισε ο οικισμός αλλά και των πολιτισμικών γνωρισμάτων κάθε κατακτητή».³⁶ Ο οικισμός του Μυστρά στο πέρασμα του χρόνου, εμπλούτιζε συνεχώς τα μορφολογικά του στοιχεία χάρις τα δεδομένα της εκάστοτε εποχής.

Παρατηρώντας κάποιος τα μνημεία του Μυστρά, αντιλαμβάνεται πως τα διασωθέντα οικοδομήματα είναι οι θρησκευτικοί χώροι, τα οχυρωματικά έργα και τα κοσμικά κτήρια. Πρόκειται για απλές ή περίτεχνες κατασκευές, φτιαγμένες από πέτρα, ξύλο και πλίνθους. Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική παρέμεινε σε γενικές γραμμές πιστή στην ορθόδοξη παράδοση της εποχής. Φυσικά και αντιγράφηκαν ορισμένα δυτικά στοιχεία στους ναούς και τα καθολικά των Μονών, αλλά δεν επηρεάστηκαν σε σημαντικό βαθμό. Στον αντίποδα, η

³⁴ Το διαβατικό αποτελεί μια θολωτή δίοδο, η οποία χρησίμευε για το δημόσιο πέρασμα των πεζών κάτω από ιδιωτικά κτίσματα. Είναι ισόγειες καμάρες, οι οποίες από πάνω τους φέρουν ιδιωτικές κατοικίες. [Γεωργιάδης, Ν. (1985) 23.]

³⁵ Χατζηδάκης, Μ. (2005) 20.

³⁶ Κουτσανδρέα, Κ. (2005) 50.

αρχιτεκτονική των παλατιών των δεσποτών, βρίσκεται πιο κοντά ως προς τη σύλληψη στα μεσαιωνικά δυτικά πρότυπα (Εικ. 10). Τέλος τα ερείπια των λαϊκών σπιτιών, τα οποία μας δίνουν αποσπασματικές, αλλά πολύτιμες πληροφορίες, διαθέτουν έναν συνδυασμό βυζαντινών, δυτικών και λιγιστών μεταβυζαντινών στοιχείων. Αυτό που χαρακτηρίζει ωστόσο τον εντυπωσιακό μνημειακό πλούτο του Μυστρά είναι «η συντηρητική στάση δημιουργών και χρηστών, οι συνεχείς αναδρομές στο παρελθόν και η αγάπη του κεκτημένου».³⁷

Όσον αφορά τα μορφολογικά πρότυπα ολόκληρης της βυζαντινής αρχιτεκτονικής, ιδιαίτερα δημοφιλής ήταν η χρήση τόξων και θόλων.³⁸ Αυτές οι μορφές υιοθετήθηκαν και εξελίχθηκαν από τους μαστόρους. Οι θολοδομία και η κατασκευή τόξων στις όψεις των κτηρίων -είτε εκκλησιαστικής είτε κοσμικής αρχιτεκτονικής, σηματοδότησαν την εικόνα των μεσαιωνικών κτισμάτων στον Μυστρά (Εικ. 11).

Κατά την περίοδο της Παλαιολόγειας Αναγέννησης, πραγματοποιήθηκε μια τρομερή άνθηση στην τέχνη και την αρχιτεκτονική, εμπλουτίζοντας τον ιστορικό αυτό λόφο με πληθώρα αξιόλογων μνημείων. Τέλος, οι αρχιτεκτονικές μορφές της εποχής της Τουρκοκρατίας συνέχισαν σε μεγάλο βαθμό την παράδοση των Βυζαντινών, αλλά πιο λιτά και χωρίς περαιτέρω πλαστικό διάκοσμο.

1.4.1 Η οχύρωση

Ο συνήθης τύπος φρουρίου, κατά την βυζαντινή εποχή βρισκόταν σε στρατηγική θέση στην κορυφή ενός λόφου και η χάραξη των τειχών, έπρεπε να ακολουθεί τα φυσικά χαρακτηριστικά του εδάφους. Εκμεταλλεύονταν την απότομη κλίση και τις ανωμαλίες εδάφους όπου υπήρχαν, τα οποία λειτουργούσαν ως φυσική οχύρωση. Τα τείχη υψώνονταν κατακόρυφα (Εικ. 12). Ανάμεσα τους, σε κομβικά ή ευάλωτα σημεία, ορθώνονταν υψηλοί πύργοι, ορθογώνιας ή κυκλικής διατομής. Τέλος τα τείχη ενισχύονταν κατά διαστήματα από εξώστες, εξοπλισμένους με ζεματίστρες στο δάπεδό τους.³⁹

Μελετώντας κανείς σχολαστικά το σύστημα οχύρωσης του Μυστρά, θα διαπιστώσει πως αποτελεί ένα εξαιρετικό διασωθέν δείγμα φρουριακής αρχιτεκτονικής στον ελλαδικό χώρο, καθώς διαθέτει όλα τα παραπάνω γνωρίσματα. Ο τύπος της φρουριακής αρχιτεκτονικής του

³⁷ Μπούρας, Χ. (2001) 13.

³⁸ Ο.π.

³⁹ Δεληγιάννη- Δωρή, Ε. (2000) 20- 21.

Μυστρά είναι κατά το μεγαλύτερο ποσοστό ο αυθεντικός των ύστερων βυζαντινών χρόνων, χωρίς σημαντικές αλλοιώσεις, καθώς οι Οθωμανοί κατακτητές αρκούσαν σε επιδιορθώσεις των ήδη υφιστάμενων τειχών προστασίας και μόνο εάν αυτό κρινόταν απολύτως απαραίτητο.

Η ακρόπολη, όπως σε κάθε άλλο οχυρωμένο ορεινό όγκο του ελλαδικού χώρου, έτσι κι εδώ είχε καθαρά στρατιωτική χρήση (Εικ. 13). Λειτουργούσε ως η έσχατη γραμμή της άμυνας σε μια επικείμενη πολιορκία, όπου θα κατέφευγαν οι κάτοικοι και οι στρατιώτες της πόλης.⁴⁰ Το κάστρο περιβάλλεται από διπλή σειρά άμυνας, όπου ο εσωτερικός περίβολος είχε ακόμα πιο ενισχυμένη οχύρωση από τον εξωτερικό. Τα διπλά αυτά τείχη περικλείουν ένα πλάτωμα με λιγοστά βυζαντινά και οθωμανικά κτίσματα σε ερειπιώδη κατάσταση, έναν μικρό ναό, έναν πύργο-κατοικία του φρουράρχου και κινστέρνες⁴¹ (Εικ. 14).

Τα τείχη της πόλης απλώνονταν από την ακρόπολη μέχρι και τους πρόποδες του λόφου, ώστε να περικυκλώνουν τα οικοδομήματα της πόλης. Σχηματίζουν δυο παράλληλες ζώνες, οι οποίες περικλείουν δυο μεγάλους περιβόλους τραπεζοειδούς σχήματος. Εκεί αναπτύχθηκαν οι βασικές συνοικίες της πόλης, οι οποίες πήραν όπως ήταν φυσικό την ονομασία Άνω και Κάτω Χώρα αντιστοίχως. Σε περίπτωση κατάληψης της χαμηλότερης αμυντικής γραμμής, η δεύτερη γραμμή των οχυρώσεων θα προστάτευε τους κατοίκους.

Επιπλέον τα τείχη διέθεταν πύλες για την επικοινωνία της πόλης με την γύρω περιοχή, αλλά και για την μετάβαση των κατοίκων από την Άνω στην Κάτω Χώρα. Οι σημαντικότερες από αυτές είναι η Πύλη της Μονεμβάσιας και η Πύλη του Ναυπλίου, οι οποίες ενισχύονταν με έναν ή και δύο ψηλούς πύργους,⁴² ήταν διπλές και σφράγιζαν με σιδερένιες πόρτες⁴³ (Εικ. 15).

1.4.2 Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική

Με το πέρασμα των αιώνων, η αρχιτεκτονική των ναών, διαμόρφωσε τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της. Στο διάστημα αυτών των αιώνων, αναγνωρίζεται μια σημαντική ποικιλία αρχιτεκτονικών τυπολογιών, η οποία είχε ως αφετηρία την μεγάλη σε κλίμακα βασιλική εκκλησία των Παλαιοχριστιανικής εποχής (Σχέδιο 3). Μέσω της σταδιακής της εξέλιξης, διαμορφώθηκαν δεκάδες γραφικά μοντέλα που απαντώνται και στον Μυστρά. Οι αλλαγές στην τυπολογία της ναοδομίας, σύμφωνα με τον Α. Ορλάνδο απέπνεαν το αίσθημα

⁴⁰ Αρβανιτόπουλος, Σ. (2004) 310.

⁴¹ Χατζηδάκης, Μ. (2005) 123.

⁴² Καλαμαρά, Π., Μέξια, Α. (2001) 45.

⁴³ Ορλάνδος, Α. (2000) 17.

της αναζήτησης, τόσο σε κατασκευαστικά ζητήματα, όσο και πνευματικά.⁴⁴

Θέτοντας τον Μυστρά στο επίκεντρο, παρατηρούμε ότι εντός της περιτειχισμένης πόλης κατασκευάστηκαν οκτώ μεγαλοπρεπείς ναοί, ενώ ανάμεσα τους βρίσκονταν διάσπαρτοι και δεκάδες άλλοι μικροί λατρευτικοί χώροι, τα παρεκκλήσια. Από τα παρεκκλήσια έχουν διασωθεί 23, τα οποία διατηρούν ως έναν βαθμό τις επιμελημένες τοιχογραφίες τους (Εικ. 16). Οι μεγαλοπρεπείς ναοί του Μυστρά, λοιπόν, είναι οι εξής: ο Άγιος Δημήτριος (ή Μητρόπολη), οι Άγιοι Θεόδωροι, η Οδηγήτρια (ή Αφεντικό), η Αγία Σοφία, η Περίβλεπτος, η Παντάνασσα, η Ευαγγελίστρια και τέλος ο Άγιος Νικόλαος. Σχεδόν όλοι αυτοί οι ναοί βρίσκονται στα άκρα της περιτειχισμένης πόλης, με εξαίρεση την Ευαγγελίστρια και την Παντάνασσα, η οποία κυριαρχεί σαν εικόνα στο κέντρο του λόφου (Εικ. 17).

Η οικοδόμηση των ναών αυτών χρονολογείται στην ύστερη βυζαντινή εποχή, με εξαίρεση τον Άγιο Νικόλαο, ο οποίος είναι μεταβυζαντινός (17^{ος} αι.).⁴⁵ Ο Άγιος Δημήτριος, οι Άγιοι Θεόδωροι, η Οδηγήτρια, η Περίβλεπτος και η Ευαγγελίστρια βρίσκονται στην Κάτω Χώρα. Αντίθετα η Αγία Σοφία, η Παντάνασσα και ο Άγιος Νικόλαος ανήκουν στην Άνω Χώρα, ενώ τα παρεκκλήσια είναι διάσπαρτα στον οχυρό λόφο.

Στην προσπάθειά τους οι σύγχρονοι μελετητές να διακρίνουν ομοιότητες μεταξύ των και να τις ταξινομήσουν, διέκριναν δυο βασικά αρχιτεκτονικά ρεύματα: την σχολή της Κωνσταντινούπολης και την ελλαδική σχολή. Εστιάζοντας στην περίπτωση του Μυστρά, επικράτησε ένας συνδυασμός στοιχείων της μεσοβυζαντινής ελλαδικής σχολής και της κωνσταντινουπολίτικης πνευματικής ακτινοβολίας, χωρίς βέβαια να λείπουν και οι δυτικές επιρροές. Η Γ. Μαρίνου αναγνωρίζει πως ο Άγιος Δημήτριος και οι Άγιοι Θεόδωροι αντανακλούν το πνεύμα της τοπικής παράδοσης, υιοθετώντας τα χαρακτηριστικά της ελλαδικής σχολής⁴⁶ (Εικ. 18). Αντίθετα ο ναός της Οδηγήτριας μαρτυρεί την άμεση επιρροή της από την κωνσταντινουπολίτικη τέχνη και αρχιτεκτονική.⁴⁷ Γενικά όμως, σε όλα τα θρησκευτικά μνημεία της πόλης, είναι βέβαιη η συνύπαρξη καθαρών επιφανειών, πλινθοπερίκλειστων συστημάτων τοιχοποιίας και οδοντωτών ταινιών της ελλαδικής σχολής, μαζί με αφιδώματα και καμπυλωτά αετώματα της Κωνσταντινούπολης.⁴⁸

Επιπλέον είναι άξιο αναφοράς ένα ιδιαίτερο αρχιτεκτονικό χαρακτηριστικό, το οποίο γεννήθηκε κατεξοχήν στον Μυστρά και ονομάστηκε τύπος του Μυστρά ή μεικτός τύπο

⁴⁴ Δεληγιάννη- Δωρή, Ε. (2000) 40.

⁴⁵ Μαρίνου, Γ. (2009α) 63.

⁴⁶ Ο.π. 56.

⁴⁷ Περδικούλιας, Π. (2018) 109.

⁴⁸ Μπούρας, Χ. (2001) 194- 197.

(Mistratypus).⁴⁹ Αφορούσε την διαμόρφωση μιας δρομικής τρίκλιτης βασιλικής στο ισόγειο και ενός σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού με τρούλο στον όροφο. Ο τύπος αυτός διευκόλυνε στην διαμόρφωση υπερών στους ναούς του Μυστρά, ώστε κατά τη διάρκεια μιας θρησκευτικής τελετής να είναι εφικτό να συμμετέχουν σε αυτήν και οι άρχοντες (Σχέδιο 4). Η ανάπτυξη του τύπου αυτού καταδεικνύει τους στενούς δεσμούς μεταξύ της Κωνσταντινουπόλεως και του Μυστρά. Τυπολογικά η Οδηγήτρια ήταν ο πρώτος ναός που οικοδομήθηκε κατ' αυτόν τον τύπο, ενώ αργότερα ακολούθησαν η Παντάνασσα και η ανακατασκευή του Αγίου Δημητρίου.

1.4.3 Η κοσμική αρχιτεκτονική

Εντός του οχυρωμένου Μυστρά το μεγαλύτερο σε κλίμακα και πιο επιβλητικό μνημείο είναι το συγκρότημα των παλατιών (Εικ. 19). Σαφώς και τα επιμέρους οικοδομήματα δεν είναι προϊόν μιας μόνο οικοδομικής φάσης, αλλά ένας συνδυασμός από προσθήκες που κατασκευάστηκαν επί Καντακουζηνών και Παλαιολόγων. Είναι εγκατεστημένο στην βόρεια άκρη του ορεινού όγκου, όπου το έδαφος δεν είναι επικλινές. Στον ελεύθερο χώρο μπροστά από τα παλάτια διαμορφώθηκε μια μεγάλη πλατεία που αποσκοπούσε στην συνάθροιση των πολιτών (Εικ. 20). Σύμφωνα με τον Α. Ορλάνδο η κατασκευή και η οικοδομική εξέλιξη των παλατιών ήταν τόσο σημαντική που τα αποκαλεί το «αρχιτεκτονικόν κέντρον τοῦ συνοικισμοῦ».⁵⁰

Για την τύχη του μνημείου κατά την μεταβυζαντινή περίοδο δεν έχουμε λεπτομερή στοιχεία, αλλά είναι βέβαιο ότι συνέχισε για ένα διάστημα να κατοικείται από τους Οθωμανούς διοικητές. Οι εικόνες που αποτυπώνουν το ανακτορικό αυτό συγκρότημα στα μέσα του 20^{ού} αι., φανερώνουν την άσχημη κατάσταση διατήρησης στην οποία είχε περιέλθει, μέχρις ότου αποφασίστηκε η αναστήλωσή του στα τέλη του ίδιου αιώνα (Εικ. 21).

Όσον αφορά τις κατοικίες, φαίνεται πως στον Μυστρά δεν υπήρχε κάποια ξεχωριστή αριστοκρατική συνοικία, όπως συνέβαινε στην βυζαντινή Κωνσταντινούπολη.⁵¹ Ο βασικός χαρακτήρας του αστικού ιστού φανερώνει μια πόλη όπου οι κοινωνικές τάξεις συνυπήρχαν και συμβίωναν αρμονικά μεταξύ τους.

⁴⁹ Περδικούλιας, Π. (2018) 108.

⁵⁰ Ορλάνδος, Α. (2000) 20.

⁵¹ Runciman, S. (2017) 117.

Τα αρχοντικά σπίτια ξεχωρίζουν ως προς το μέγεθος, τον πλαστικό διάκοσμο και την ποιότητα της κατασκευής⁵² (Εικ. 22). Σχετικά με την αρχιτεκτονική των κατοικιών του Μυστρά, αυτά ακολουθούν τις ισοϋψείς καμπύλες της κλίσης του εδάφους. Ο ιστός της πόλης ήταν κατά τόπους πυκνοκατοικημένος και τα σπίτια σύγκολλα⁵³ μεταξύ τους και κατά τόπους πολύ αραιά, εξαιτίας της ανωμαλίας του εδάφους. Οι λιθόκτιστες οικίες κατασκευάζονταν άλλες κάθετα και άλλες παράλληλα ως προς την κλίση του εδάφους.⁵⁴ Οι όγκοι ήταν ορθογώνιοι, διέθεταν ξύλινα ή θολωτά πατώματα, είχαν δίρριχτη στέγη, και ορισμένες φορές διέθεταν και έναν προσκολλημένο σε αυτούς πύργο (Σχέδιο 5).

Όλα τα οικήματα ήταν διώροφα και σε ορισμένες περιπτώσεις τριώροφα, ενώ ορισμένα διέθεταν ακόμα και υπόγεια κινστέρνα.⁵⁵ Η ισόγεια στάθμη λειτουργούσε ως στάβλος, ως χώρος αποθήκευσης, ως κατάστημα ή ως εργαστήριο (Εικ. 23). Ο όροφος, ο τρίκλιнос δηλαδή, αποτελούσε τον χώρο διαμονής.⁵⁶ Τέλος, ένα πολύ ιδιαίτερο χαρακτηριστικό των οικιών ήταν η οικοδόμησή τους επί ελευθέρων ασφιδών. Η τεχνική αυτή έμοιαζε η πλέον κατάλληλη εξαιτίας του βραχώδους και ακανόνιστου εδάφους της οχυρωμένης πόλης. Έτσι επιτυγχανόταν οικονομία στην οικοδόμηση και στις εργασίες εξομάλυνσης του εδάφους.

Κατά τα πρώτα χρόνια της ίδρυσης της πόλης η σύνθεση των ιδιωτικών κτηρίων χαρακτηριζόταν από αμυντικό χαρακτήρα. Στους δύο τελευταίους όμως αιώνες όπου επικρατούσε ασφάλεια, άρχισαν να διαμορφώνονται υπαίθριοι χώροι.⁵⁷ Έτσι κατασκευάστηκαν στοές και ηλιακοί εξώστες, ενώ παράλληλα τα ανοίγματα έγιναν πιο μεγάλα. Ωστόσο ο ανοικτός αυτός χαρακτήρας των οικιών έπαψε να υφίσταται κατά την μεταβυζαντινή περίοδο. Τότε ο κυρίαρχος τύπος κατοικίας γίνεται ο οχυρός πύργος - κατοικία, εξαιτίας της κοινωνικής αστάθειας.

Ο διάκοσμος τόσο στα αρχοντικά σπίτια, όσο και στα ταπεινότερα κτίσματα είναι προσεγμένος χωρίς όμως υπερβολές. Όσον αφορά τη μορφολογία των κατοικιών, τα βυζαντινά στοιχεία συνυπάρχουν με ορισμένα δυτικότεροπα.⁵⁸ Η επίδραση της Δύσης στην κοσμική αρχιτεκτονική διακρίνεται κυρίως στις όψεις ορισμένων κατοικιών με τη διαμόρφωση οξυκόρυφων παραθύρων, αλλά και στα τοξύλια που κατασκευάστηκαν στους ηλιακούς.

⁵² Αρβανιτόπουλος, Σ. (2004) 309.

⁵³ Ορλάνδος, Α. (2000) 77.

⁵⁴ Ο.π. 159.

⁵⁵ Μαρίνου, Γ. (2009α) 69.

⁵⁶ Ορλάνδος, Α. (2000) 158.

⁵⁷ Μαρίνου, Γ. (2009α) 65- 66.

⁵⁸ Ο.π. 66- 68.

1.5 Η αρχαιολογική έρευνα: απαλλοτρίωση της καστροπολιτείας

Είναι γεγονός ότι όλα τα βυζαντινά εδάφη που καταλαμβάνονται κατά τον 15^ο αι. από τους Οθωμανούς, παρουσιάζουν διαφορετική οικονομική και δημογραφική εξέλιξη από εκεί και έπειτα στην ιστορία τους. Επιπρόσθετα τόσο ο τομέας της αρχιτεκτονικής σύνθεσης, όσο και των οχυρωματικών έργων των μεταβυζαντινών πόλεων παρακμάζουν σημαντικά.⁵⁹

Ο Μυστράς με την σπουδαία μεσαιωνική ιστορία του, μετά την Άλωση τη Πόλης και την κατάκτηση όλων των βυζαντινών εδαφών από τους βαρβάρους, έπαυσε να λειτουργεί ως σημαντικό αστικό και πνευματικό κέντρο της Πελοποννήσου. Ναι μεν η πόλη συνεχίζει - όπως ήδη αναφέραμε-, να κατοικείται εντός των τειχών, αλλά ταυτόχρονα τα κτήρια με το πέρασμα του χρόνου φθείρονται ολοένα και περισσότερο, ενώ η οικοδόμηση έχει σταματήσει εντελώς. Παράλληλα το Εξωχώριον ολοένα και αυξάνεται σε έκταση, αφού πολλές οικογένειες εγκαταλείπουν τον δυσπρόσιτο λόφο του Μυστρά για να ζήσουν πιο κοντά στις καλλιεργήσιμες εκτάσεις τους και να κατοικήσουν σε έναν τόπο που δεν ήταν γεμάτος ημιερειπωμένες εκκλησίες και κατεστραμμένα οικοδομήματα.

Με τον τρόπο αυτό η οχυρωμένη πόλη του Μυστρά ολοένα και συρρικνωνόταν πληθυσμιακά, βιώνοντας την μέγιστη παρακμή της στα μέσα του 20^{ου} αι., οπότε και εγκαταλείφθηκε και από τους τελευταίους εναπομείναντες κατοίκους της. Από την εποχή της Τουρκοκρατίας μέχρι και πριν από περίπου 100 χρόνια, η αντιμετώπιση των αρχιτεκτονικών τεκμηρίων του παρελθόντος από τους πολίτες δεν συνοδευόταν από τον απαιτούμενο σεβασμό (Εικ. 24). Τα μνημεία της βυζαντινής περιόδου αντιμετωπίζονταν ως εμπόδιο στην εξέλιξη του αστικού τοπίου. Ο ελληνικός λαός δεν ήταν σε θέση να ξεχωρίσει και να εκτιμήσει την πολιτιστική ταυτότητα που πηγάζει από τους βυζαντινούς χρόνους. Ιδιαίτερα για τους ηγέτες του νεοσύστατου ελληνικού κράτους του 19^{ου} αι., η νέα οικοδομική δραστηριότητα αναγνωριζόταν ως μονόδρομος για την αποτίναξη καθετί Οθωμανικού από τις απελευθερωμένες πόλεις.⁶⁰ Αυτό είχε άμεση συνέπεια τόσο στην τύχη των παραδοσιακών οικιστικών συνόλων, όσο και στην αντιμετώπιση των εκκλησιαστικών μνημείων. Οι φορείς προστασίας αδυνατούσαν ακόμη να αντιληφθούν την ιστορική τους αξία, με αποτέλεσμα τα μεσαιωνικά μνημεία είτε να μετατρέπονται σε ερειπίωνες, είτε να καθαίρονται.

Αυτή η πραγματικότητα δεν θα μπορούσε να αφήσει ανεπηρέαστο έναν ιστορικό

⁵⁹ Δεληγιάννη- Δωρή, Ε. (2000) 17.

⁶⁰ Γερόλυμπος, Α. (1996) 14.

τόπο, σαν αυτόν του Μυστρά, ο οποίος αργά ή γρήγορα θα απειλούνταν από την παραμέληση των μνημείων και τον παραγκωνισμό της βυζαντινής κοσμικής αρχιτεκτονικής. Για το νέο ελληνικό κράτος ήταν αναγκαίο να δημιουργηθεί και πάλι ένα διοικητικό κέντρο στην Λακωνία.⁶¹ Η Αντιβασιλεία, στο πνεύμα της αρχαιολατρικής της εποχής, υπέγραψε το 1834 διάταγμα για την ανίδρυση της σύγχρονης Σπάρτης, με παρότρυνση των κατοίκων να αφήσουν πίσω τους την βυζαντινή πολιτεία του Μυστρά, ώστε να αναπτυχθεί ένα νέο εκσυγχρονισμένο αστικό κέντρο. Αυτή η κίνηση αυτομάτως σήμανε τον επίλογο για την διοικητική και εμπορική ζωή του Μυστρά.

Ευτυχώς, όμως, η εκτίμηση για την μεσαιωνική πολιτιστική κληρονομιά στον ελλαδικό χώρο άρχισε να αποκαθίσταται σιγά σιγά από τα τέλη του 19^{ου} αι. και κυρίως στις αρχές του 20^{ου} αι. Το βλέμμα τόσο των δημοσίων φορέων, όσο και των πολιτών άρχισε να στρέφεται στην διαμόρφωση και την διατήρηση της πολιτιστικής μας κληρονομιάς (τόσο της αρχαίας όσο και της βυζαντινής).

Με βάση, λοιπόν, τα παραπάνω δεδομένα, άρχισε να γίνεται αντιληπτό στην ελληνική πολιτεία, πως για λόγους τόσο αρχαιολογικούς όσο και τουριστικούς, θα έπρεπε να ληφθεί μια δραστική απόφαση που θα καθόριζε με συγκεκριμένες συνιστώσες το μέλλον του μεσαιωνικού οικισμού του Μυστρά και δεν θα τον άφηνε στο έλεος της τύχης του. Έτσι το 1952 αποφασίστηκε οι κατοικίες του Μυστρά εντός των τειχών να εκκενωθούν από τους λιγοστούς εναπομείναντες κατοίκους της, με τελικό στόχο η περιτειχισμένη πόλη να λειτουργήσει καθαρά ως επισκέψιμος αρχαιολογικός χώρος. Η απόφαση αυτή ελήφθη πέντε χρόνια νωρίτερα από μια πενταμελής Επιτροπή που είχε συστήσει το Υπουργείο Ανοικοδομήσεων. Ωστόσο αξίζει να αναφερθεί πως η ίδια ενέργεια είχε επιχειρηθεί και περίπου μια εικοσαετία νωρίτερα (πιο συγκεκριμένα το 1938), από το Υπουργείο Παιδείας αυτή τη φορά. Όμως το πρώτο αυτό εγχείρημα για την απαλλοτρίωση του βυζαντινού Μυστρά είχε παγώσει, εξαιτίας του εμφυλίου πολέμου, της μακρόχρονης οικονομικής αστάθειας της Ελλάδας και των συνεχών κοινωνικοπολιτικών ταραχών που δημιουργούσαν τεράστια αβεβαιότητα για το μέλλον της χώρας.

Πιο συγκεκριμένα το 1947 με την υπ' αριθμόν 117853/3-9-47 Υπουργική Απόφαση, ο Γενικός Επιθεωρητής Ανοικοδομήσεως της τότε ενδέκατης Περιφέρειας του Βασιλείου της Ελλάδος, Μ. Μυλωνάς, μαζί με τα μέλη μιας ειδικής Επιτροπής⁶² στην οποία ηγείτο,

⁶¹ Runciman, S. (2017) 171.

⁶² Η Επιτροπή αυτή ήταν πενταμελής, αποτελούμενη από τον Επιθεωρητή του Υπ. Ανοικοδομήσεως, Μ. Μυλωνά, τον Διευθυντή Αναστηλώσεων του Υπ. Παιδείας, Α. Ορλάνδο, τον αρχιτέκτονα του Υπ. Ανοικοδομήσεως, Γ. Βαλάτα, τον εκπρόσωπο Υπηρεσίας Τουρισμού Τριπόλεως, Πολυχρονόπουλο και τον γεωπόνο Χ. Σοφρά.

επισκέφτηκαν τον Μυστρά ώστε να εξεταστεί η κατάσταση του οικισμού αυτού, μετά το πέρας του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Δυο χρόνια αργότερα, στις 23 Μαρτίου 1949, απευθυνόμενος προς το Υπουργείο Ανοικοδομήσεως, συνέταξε και απέστειλε ο ίδιος έκθεση, η οποία πραγματεύεται «τόν Ἀρχιτεκτονικόν χῶρον Μυστρᾶ», κάνει μνεία για την ύπαρξη ενός άθλιου και ανθυγιεινού περιβάλλοντος που δεν αρμόζει σε έναν ιστορικό τόπο και προτείνει την μετάθεσή του εκτός των μεσαιωνικών τειχών⁶³ (Εικ. 25).

Η εν λόγω έκθεση αποτελεί ένα πειστήριο που μαρτυρεί την πρώτη ολοκληρωμένη πρόθεση του αρμόδιου για τον Μυστρά ελληνικού φορέα στο να δώσει δραστικές λύσεις για το ζήτημα της διάσωσής του. Το συγκεκριμένο έγγραφο σχετικά με «τήν μετάθεσιν τοῦ οικισμού Κάτω Χώρα τῆς ἐπαρχίας Λακεδαίμονος», εξακριβώνει αρχικά τον βαθμό των καταστροφών που είχε υποστεί ο εντός των τειχών οικισμός του Μυστρά. Εκεί δίνονται πολύτιμες πληροφορίες για την τότε υφιστάμενη κατάσταση της καστροπολιτείας. Η προς εξέταση περιοχή αποτελούνταν από 33 οικίες (Εικ. 26). Από αυτές οι 26 βρίσκονταν εντός των τειχών και σε πολύ κακή κατάσταση, ενώ οι άλλες έξι ήταν εκτός των τειχών της Κάτω Χώρας, αλλά σε πολύ μικρή απόσταση από αυτά.

Στην έκθεση εκείνη αναφέρεται πως οι κατοικίες αυτές ήταν τοποθετημένες πάνω στα ερείπια της βυζαντινής πόλης. Ωστόσο η κατάσταση διατήρησής τους δεν κρινόταν ως η αρμόζουσα. Για την ακρίβεια οι όψεις των κατοικιών χαρακτηρίζονται ως άθλιες, γεγονός που τις κάνει να μην ταιριάζουν σε έναν χώρο αρχαιολογικού ενδιαφέροντος, όπως είναι ο Μυστράς. Οι φωτογραφίες από τα αρχεία των G. Millet και A. Ορλάνδου φανερώνουν τον βαθμό των καταστροφών. Οι περισσότερες οικίες δεν είχαν πλέον στέγη, ενώ όσες ακόμα κατοικούνταν, ήταν πρόχειρα επισκευασμένες (Εικ. 27). Με αφορμή την εικόνα που είχε ο οικισμός, η Επιτροπή αποφάσισε ομόφωνα την μετακίνηση του πληθυσμού, ώστε να επιτευχθεί αποτελεσματικά η προστασία της μεσαιωνικής πόλης, τόσο για λόγους αρχαιολογικούς όσο και για τουριστικούς. Οι κάτοικοι ύστερα από προσωπική συζήτηση με την Επιτροπή, έδειξαν την προθυμία τους κατά πλειοψηφία, να εγκαταλείψουν το κάστρο, ζητώντας μόνο να μην απομακρυνθούν πάρα πολύ από την οχυρωμένη πόλη.

Είναι σαφές ότι η υλοποίηση της παραπάνω πρότασης έθεσε τα θεμέλια για ένα πολύ διαφορετικό μέλλον του βυζαντινού Μυστρά, σε σχέση με την διαίωνιση της παρακμής του σαν οικισμό. Η παραμονή των κατοίκων εντός του αρχαιολογικού χώρου θα σήμαινε αυτομάτως και την παρεμπόδιση των αρχαιολογικών ανασκαφών εξ αιτίας του ζητήματος περί ιδιοκτησίας. Επομένως η ενέργεια αυτή μπορεί να αναγνωριστεί ως προσπάθεια για τη

⁶³ Αδημοσίευτη έκθεση του 1949, αντίγραφα της οποίας φυλάσσονται στην Κεντρική Βιβλιοθήκη Σπάρτης και στην Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας.

διάσωση του αρχαιολογικού αποθέματος του Μυστρά, ως αναντικατάστατο τμήμα της πολιτισμικής μας κληρονομιάς.

Η απομάκρυνση των τελευταίων κατοίκων που ζούσαν ανάμεσα στα βυζαντινά μνημεία, συντέλεσε στην αποφυγή περαιτέρω αλλοιώσεων. Όσο υπερβολικό και αν μπορεί να ακούγεται, διαπιστώνεται από τους αρχαιολόγους του περασμένου αιώνα ότι οι καταστροφές που προκάλεσαν οι τελευταίες γενιές των κατοίκων εντός της καστροπολιτείας, ήταν μεγαλύτερης κλίμακας και από εκείνες που προκάλεσε ο ίδιος ο Ιμπραήμ στο πέρασμά του από την πόλη αυτή. Πιο συγκεκριμένα, η Ε.Α. Χλέπα αναφέρει πως πριν από την εκκένωση του οικισμού από τους λιγοστούς κατοίκους του, τα κτίσματα των παλατιών χρησιμοποιούνταν ως σιτοβολώνας, ενώ παράλληλα ολόκληρος ο αρχαιολογικός χώρος εξυπηρετούσε την βόσκηση οικόσιτων ζώων.⁶⁴ Επιπλέον, σύμφωνα με προφορική μαρτυρία της οικογενείας μου, οι κάτοικοι δεν δίσταζαν να στεγάζουν τα οικόσιτα ζώα τους εντός των βυζαντινών λατρευτικών χώρων, οι οποίοι δεν χρησιμοποιούνταν πλέον για την τέλεση λειτουργιών. Βλέπουμε, λοιπόν, πως η απαλλοτρίωση της καστροπολιτείας ήταν η προϋπόθεση της υλοποίησης ενός προγράμματος για την προστασία του ιστορικού αυτού τόπου.

⁶⁴ Χλέπα, Ε. Α. (2011) 140- 141.

Β' κεφάλαιο: Περί βυζαντινών μονών

2.1 Ο μοναχισμός στο πέρασμα του χρόνου

Τα βυζαντινά μοναστήρια μοιάζουν με μία μικρογραφία της πόλης. Είναι τόποι στους οποίους συζούν άνθρωποι που παρουσιάζουν κοινά ιδεώδη. Αυτό που ενώνει τους ανθρώπους που κατοικούν εντός ενός μοναστηριακού συγκροτήματος είναι η επιλογή τους για φυγή από τα εγκόσμια, η ανάγκη τους για διαρκή προσευχή και πνευματική άσκηση, καθώς και η αφιέρωσή τους στον Θεό, με απώτερο στόχο τη σωτηρία της ψυχής τους. Από την ίδρυση των πρώτων κιόλας μοναστηριών έως και σήμερα, ο βασικός σκοπός των ανθρώπων που ζουν σε μοναστήρια ήταν και είναι (πάντοτε) ο ίδιος και अपαράλλαχτος: η πνευματική ένωση του ανθρώπου με τον Θεό.

Πέρα όμως από τις θεολογικές ιδεολογίες που ενστερνίζονται οι μοναχοί εδώ και 18 περίπου αιώνες, έχει ενδιαφέρον να πραγματοποιηθεί μια σύντομη ιστορική αναφορά στον συγκεκριμένο θεσμό. Με αυτό τον τρόπο θα γίνει στον αναγνώστη πιο οικεία η έννοια των μοναστικών συγκροτημάτων και θα τεθούν οι βάσεις για μια σφαιρική μελέτη της μοναστηριακής αρχιτεκτονικής.

Το φαινόμενο του ασκητισμού πρωτοεμφανίστηκε και αναπτύχθηκε πολύ πριν διαμορφωθεί ο χριστιανισμός ως θρησκεία. Αποτελεί ένα πανάρχαιο φαινόμενο, το οποίο απαντάται σε διάφορους λαούς και θρησκείες. Ο πρώτος πυρήνας που σχημάτισε ο ανατολικός χριστιανικός οργανισμός γεννήθηκε πριν από περίπου δυο χιλιετίες, όταν οι Απόστολοι άρχισαν να μεταλαμπαδεύουν τη διδασκαλία του Χριστού στους ακολούθους τους. Ως πρωτεργάτης του μοναχισμού αναγνωρίζεται από την Εκκλησία επίσημα ο Μέγας Αντώνιος (3^{ος} αι.). Τους πρώτους εκείνους αιώνες λέγεται πως στην Ανατολή και τη βόρεια Αφρική, που ανήκαν στο ρωμαϊκό κράτος, χιλιάδες νέοι πιστοί χριστιανοί εγκατέλειψαν τα εγκόσμια και έγιναν αναχωρητές σε ερήμους ή άλλα δυσπρόσιτα μέρη.

Στα μισά του 4^{ου} αι., γίνεται λόγος για τις «πρώτες εκείνες μορφές μοναχικών κοινοβίων».⁶⁵ Ωστόσο το ρωμαϊκό κράτος, αποτελούμενο από δεκάδες διαφορετικές φυλές και εθνότητες, είχε να διαχειριστεί την εξάπλωση μιας νέας θρησκείας έναντι μιας παλιάς και ζωντανής ακόμα ειδωλολατρικής θρησκευτικής παράδοσης.

Τους πρώτους εκείνους αιώνες οι χριστιανοί βίωσαν συνεχείς διωγμούς, με αποτέλεσμα ένα μεγάλο ποσοστό αυτών να στραφεί προς τον αναχωρητισμό, μακριά από τις πόλεις και προς τις ερήμους. Καθώς τα χρόνια περνούσαν, οι μοναχοί διαμόρφωναν αποστολική συνείδηση και άρχισαν να κηρύσσουν στο λαό τον λόγο του Θεού. Παράλληλα,

⁶⁵ Αντωνάκατου Ν., Μαύρος, Τ. (1976) 124.

μάλιστα, οι συνεχείς διωγμοί των πιστών είχαν ως αποτέλεσμα την απόδοση ενός μυστικιστικού χαρακτήρα στη νέα αυτή θρησκεία.

Μέχρι και τον 5^ο αι. εκδόθηκαν πολυάριθμα διατάγματα, τα οποία ευνοούσαν τους χριστιανούς και ουσιαστικά μάχονταν τους ειδωλολάτρες στη γενική συνείδηση του κοινωνικού συνόλου. Με τον καιρό ο χριστιανισμός άρχισε να κερδίζει ολοένα και μεγαλύτερο έδαφος έναντι του παγανισμού και επομένως ο μοναχισμός άρχισε να ακμάζει και να οργανώνεται με ταχύτερους ρυθμούς. Είναι, λοιπόν, εμφανές πως με το πέρασμα των αιώνων αντιστράφηκαν οι ρόλοι ανάμεσα σε χριστιανούς και ειδωλολάτρες («εθνικούς»), μέχρις ότου η νέα θρησκεία επιβλήθηκε της παλαιάς ολοκληρωτικά.

Όπως συνέβαινε και με τους ναούς, έτσι και για τα μοναστήρια πριν από την οικοδόμησή τους λάμβανε χώρα η «περί συστάσεως μοναστηριού ευχή».⁶⁶ Ο ψαλμός αυτός καθιερώθηκε την παλαιοχριστιανική εποχή και διατηρήθηκε ως ζωντανή παράδοση μέχρι και τα μεταβυζαντινά χρόνια.

Τόσο στη βυζαντινή περίοδο όσο και στην εποχή της Τουρκοκρατίας, τα μοναστήρια δεν έπαψαν να λειτουργούν. Τουναντίον στα χρόνια της Τουρκοκρατίας ο θεσμός του μοναστηριακού βίου άκμασε και πάλι. Αυτό συνέβη διότι νομοθετικά τα μοναστηριακά συγκροτήματα προστατεύονταν και διατηρούσαν μία σχετική ανεξαρτησία από τον κρατικό μηχανισμό των κατακτητών. Επομένως εξασφάλισαν τη διατήρηση του χριστιανισμού και της ελληνικής Παιδείας. Έγιναν ουσιαστικά οι σημαντικότεροι θεματοφύλακες της βυζαντινής πνευματικής κληρονομιάς, διαμορφώνοντας με τα χρόνια τις ιδεολογικές βάσεις για τον οραματισμό ενός ανεξάρτητου ελληνικού και χριστιανικού έθνους. Παράλληλα παρείχαν προστασία σε όσους το είχαν ανάγκη και προσέφεραν ακόμα και περίθαλψη στους αρρώστους. Στα νεότερα χρόνια, κατά την ίδρυση του νεοσύστατου ελληνικού κράτους, τα μοναστικά ιδρύματα με πληθυσμό κάτω των έξι μοναχών διαλύθηκαν και εγκαταλείφθηκαν.

Ο χριστιανισμός, όπως είναι ευρέως γνωστό, είναι βαθιά συνδεδεμένος με την βυζαντινή Αυτοκρατορία. Εκεί εδραιώθηκε και ισχυροποιήθηκε, εισάγοντας στους ανθρώπους τη σημασία της στροφής τους προς τον συνάνθρωπο και της πνευματικής επαφής τους με τον ένα και μοναδικό Θεό. «Ο χριστιανισμός εμφανίστηκε από μία άποψη σαν αντίδραση προς το παγανιστικό ανθρωποκεντρικό πνεύμα της παλαιάς θρησκείας του δωδεκαθέου».⁶⁷ Ο μυστικισμός που έτεινε να καλύπτει από τους πρώτους κιόλας αιώνες τη

⁶⁶ Ορλάνδος, Α. (1999) 16.

⁶⁷ Παπαϊωάννου, Κ. (1977) 7.

νέα αυτή θρησκεία, αποτέλεσε το εύφορο έδαφος για την καλλιέργεια του μοναχισμού και την εξάπλωση της τάσης προς τον ερημικό βίο.

Το φαινόμενο αυτό, μάλιστα, άρχισε γρήγορα να παίρνει μεγάλη έκταση καθ' όλη τη διάρκεια ζωής της βυζαντινής αυτοκρατορίας μέχρι και την πτώση της. Η μοναστική ζωή είχε και συνεχίζει να έχει και στη σύγχρονη εποχή ως στόχο την αδιάκοπη προσευχή, έτσι ώστε ο μοναχός να αγγίξει το υπερβατικό. Σαφώς με το πέρασμα του χρόνου και την εξέλιξη του μοναχισμού στο Βυζάντιο, δημιουργήθηκαν οι θεωρητικές βάσεις πάνω στις οποίες στηρίζεται όλους αυτούς τους αιώνες η καθημερινή διαβίωση εντός των μοναστηριών. Απώτερος στόχος του μοναστικού ιδεώδους είναι η κατάκτηση της πνευματικής τελειότητας του πιστού και η προετοιμασία του προς την αγιοσύνη.

Παράλληλα όμως ο μοναχισμός ανέπτυξε και κοινωνικές διαστάσεις. Αναγνωρίστηκε από τον λαό ως η απόρριψη κάθε είδους κοινωνικής σύμβασης. Το φαινόμενο αυτό συνδέθηκε επομένως όχι μόνο με τη στροφή του πιστού προς τα έσω, αλλά και με μία κοινωνικής φύσεως τάση φυγής από την κοσμική ζωή. Ωστόσο ο μοναχισμός των ορθοδόξων χριστιανών άρχισε να διαφοροποιείται σημαντικά από τον μοναχισμό των καθολικών ως προς το εξής ζήτημα: το έντονο αίσθημα του συντηρητισμού.⁶⁸ Η επιμονή της Ανατολής στον μυστικιστικό χαρακτήρα του ασκητικού βίου, είχε ως τελικό αποτέλεσμα την απόδοση μιας επίμονης προσκόλλησης στις παραδόσεις. Με τον τρόπο αυτό οι ορθόδοξοι μοναχοί στερήθηκαν τη δυνατότητα για εκσυγχρονισμό, καθιστώντας ανέφικτη την προσαρμογή τους στις συνεχείς εξελίξεις των κοινωνικών δεδομένων.

Επιπρόσθετα έχει ενδιαφέρον η εξέταση των καταβολών των μοναχών κατά τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο. Ως γνωστόν πολλά από τα μεγάλα βυζαντινά μοναστηριακά συγκροτήματα αποτέλεσαν έναν σημαντικό πυρήνα διαφύλαξης της πνευματικής κληρονομιάς της Αυτοκρατορίας. Επομένως γίνεται κατανοητό πως υπήρχε μία μερίδα μοναχών με υψηλή παιδεία, γεγονός που υποδηλώνει και την καταγωγή τους από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Για παράδειγμα η Μονή Βροντοχίου στον Μυστρά αποτέλεσε χώρο αντιγραφής χειρογράφων και επομένως συντέλεσε στην πνευματική ζωή ολόκληρου του μεσαιωνικού Μυστρά.

Ταυτόχρονα δε, έχει ερευνηθεί πως παρά τα δεκάδες μοναστήρια - πνευματικά κέντρα της βυζαντινής κυρίως περιόδου, η προέλευση των μοναχών ήταν κατά κύριο λόγο λαϊκή. Αυτό συνέβαινε και για κοινωνικούς και οικονομικούς λόγους. Η βυζαντινή

⁶⁸ Παπαϊωάννου, Κ. (1977) 8.

Αυτοκρατορία δέχτηκε σε πάμπολλες φάσεις της ιστορίας της επιθέσεις από εχθρικούς λαούς και εν δυνάμει κατακτητές, οι οποίες δημιούργησαν ένα κλίμα ανασφάλειας και κοινωνικών αναταραχών. Στις χρονικές αυτές περιόδους του πολυκύμαντου βυζαντινού κόσμου, οι Μονές αναγνωρίστηκαν από τα ευρύτερα λαϊκά στρώματα ως χώροι προστασίας από διάφορους παράγοντες φτώχειας και οικονομικής εξαθλίωσης, λειτουργούσαν όπως θα λέγαμε ως καταφύγια τα οποία μπορούσαν να εξασφαλίσουν καλύτερες συνθήκες διαβίωσης. «Τα κίνητρα λοιπόν για τις μεγάλες μάζες των μοναχών ήταν, παράλληλα με τα πνευματικά και καθαρά ανθρώπινα, πεζά και τέτοια παρέμειναν λίγο ή πολύ σε όλη τη διάρκεια της μοναχικής ζωής τους».⁶⁹

Ωστόσο βάσει των όσων έχουν αναφερθεί παραπάνω, δεν μπορούμε να είμαστε απόλυτοι στον ισχυρισμό μας πως ο μοναχισμός διατηρούσε έναν καθαρά λαϊκό χαρακτήρα μόνο και μόνο επειδή στην πλειοψηφία τους οι μοναχοί κατάγονταν από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα. Αυτό διαφαίνεται σήμερα και στην αρχιτεκτονική κληρονομιά που μας έχει παραδοθεί από τους βυζαντινούς χρόνους. Οι διαφορές στην κοινωνική διαστρωμάτωση που επικρατούσε από μοναστήρι σε μοναστήρι αποκαλύπτουν και τον λόγο για τον οποίο παρατηρούνται μεγάλες διαφορές ανάμεσα στα κτίσματά τους.

Εν κατακλείδι ο μοναχισμός αποτέλεσε ένα σύνολο αξιών: από τη μία λειτουργούσε ως ένα μυστικιστικό και πνευματικό θρησκευτικό ιδεώδες και από την άλλη αποτελούσε ένα αξιοσημείωτο κοινωνικό θεσμό της βυζαντινής Αυτοκρατορίας, ως ένα μέσο προστασίας του πιστού και διαφυγής του από τα εγκόσμια. Η σημασία του δεν έπαψε να είναι μεγάλη κατά τους μεταβυζαντινούς χρόνους παρ' όλη την παρακμή του βυζαντινού κόσμου.

2.2 Η τοπογραφία και οι χαράξεις των μοναστηριών

Όπως έγινε ήδη αντιληπτό, ο μοναχισμός που αναπτύχθηκε στην Ελλάδα, τόσο στα χρόνια του Βυζαντίου, όσο και στους επόμενους μεταβυζαντινούς αιώνες, διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στα θρησκευτικά, κοινωνικά και οικονομικά δρώμενα της τότε εποχής. Η μελέτη του μοναστικού χώρου, πέρα από μία καθαρά θρησκευτική προσέγγιση, κέντρισε το ενδιαφέρον πολυάριθμων ερευνητών από δεκάδες διαφορετικούς κλάδους. Ιστορικοί, βυζαντινολόγοι, φιλόλογοι, αρχιτέκτονες, αρχαιολόγοι, ζωγράφοι, συντηρητές, γλύπτες, λογοτέχνες και

⁶⁹ Παπαϊωάννου, Κ. (1977) 8.

μουσικοί δείχνουν τον τελευταίο ενάμιση περίπου αιώνα ιδιαίτερο ενδιαφέρον στην σχολαστική εξερεύνηση του βυζαντινού κόσμου. Αναπόσπαστο τμήμα του κόσμου αυτού δεν θα μπορούσε να μην είναι και η οργάνωση του μοναστηριακού βίου, όσον αφορά τα κτηριολογικά προγράμματα που υιοθετήθηκαν.

Η οργάνωση της εκάστοτε μοναστικής κοινότητας ήταν από τα Πρωτοχριστιανικά χρόνια ένα σημαντικό ζήτημα που χρειαζόταν ιδιαίτερη προσοχή και μελέτη. Όταν ο μοναχισμός πρωτοεμφανίστηκε επισήμως, ήταν φυσικό ότι η οργάνωσή του θα ήταν ελλιπής. Μελετώντας κανείς τα πρώτα μοναστικά συγκροτήματα από τις πηγές, θα καταλάβει πως η χαλαρή αυτή οργάνωση αντανάκλασε και στην αρχιτεκτονική τους σύνθεση. Σύμφωνα με τον Α. Ορλάνδο κάθε μοναχός ή μικρές ομάδες μοναχών ζούσαν από κοινού σε μικρά οικήματα, η διάταξη των οποίων ήταν απολύτως ελεύθερη και τυχαία.⁷⁰

Από τις αρχές όμως του 4^{ου} αι. με την καθιέρωση του κοινοβιακού συστήματος της μοναστικής ζωής, ο χαρακτήρας του χώρου στον οποίο θα συμβίωναν οι μοναχοί απέκτησε αμέσως ομαδικό χαρακτήρα. Έτσι ξεκίνησε μια πιο συστηματική οργάνωση των βυζαντινών μοναστηριών. Ήταν απολύτως φυσικό, λοιπόν, να προκύψει η ανάγκη για μία αντίστοιχη διάρθρωση και των κτηριακών υποδομών. Κατ' αυτό τον τρόπο η σημαντικότητα μιας λειτουργίας του καθημερινού μοναχικού βίου επηρέασε και επηρεάζει, την κίνηση στον χώρο. Για τους παραπάνω λόγους καθιερώθηκαν ορισμένοι κανόνες που αφορούσαν τόσο τον κοινό βίο των μοναχών, όσο και την χωροταξική διάταξη των κτισμάτων εντός της εκάστοτε Μονής.

Είναι αλήθεια πως κάθε μοναστηριακό συγκρότημα θα πρέπει να εξετάζεται ξεχωριστά ως προς τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά γνωρίσματά του, ως προς τα μορφολογικά του στοιχεία και ως προς τη σχέση του με το τοπίο και την πόλη. Υπάρχουν ορισμένοι αντικειμενικοί παράγοντες, οι οποίοι επηρεάζουν την αρχιτεκτονική σύνθεση των Μονών και την κίνηση στον ελεύθερο αύλειο τους χώρο εντός των τειχών. Οι παράγοντες αυτοί ευθύνονται για τις βασικότερες από τις διαφορές που συναντάμε μεταξύ των διατάξεων εντός των περιβόλων. Οι πιο χαρακτηριστικοί είναι οι εξής:

- το πλήθος των μοναχών, το οποίο καθορίζει τις στεγαστικές ανάγκες και επομένως την έκταση και το ύψος του συγκροτήματος των κελιών

⁷⁰ Ορλάνδος, Α. (1999) 13.

- η τοπογραφία της περιοχής, η οποία υποδεικνύει το σχήμα και την έκταση του συγκροτήματος
- ο προσανατολισμός του Καθολικού και της πύλης εισόδου, ο οποίος επηρεάζει τόσο τους βασικούς όσο και τους δευτερεύοντες άξονες κίνησης ανάμεσα στους χώρους, καθώς και τις θεάσεις από τα σημεία στάσης⁷¹

Η μοναστηριακή αρχιτεκτονική παρουσιάζει ενδιαφέρουσα ποικιλία όσον αφορά τις ποιότητες των κατασκευών, την κλίμακα (δηλαδή το μέγεθος) των συγκροτημάτων και την πληρότητα των καλλιτεχνημάτων τους, αντανακλώντας κατά αυτόν τον τρόπο την δύναμη και τον πλούτο που διέθετε η κάθε Μονή κατά την περίοδο της ακμής της.

Όταν το ιδρυθέν μοναστηριακό συγκρότημα βρισκόταν σε τόπο όπου το έδαφος ήταν επίπεδο και οριζόντιο, τότε αυτό δημιουργούσε καθαρά σχήματα ως προς την κάτοψή του (τετράγωνη ή ορθογώνια ή τραπεζοειδής κάτοψη). Όταν όμως το μοναστηριακό συγκρότημα βρισκόταν σε τόπο βραχώδη ή με απότομη κλίση, τότε η κάτοψή του δημιουργούσε πιο παράδοξα σχήματα (τριγωνική ή πεντάπλευρη ή εντελώς ακανόνιστη κάτοψη).⁷²

Από την Παλαιοχριστιανική κιόλας εποχή η τοπογραφία που ήταν περισσότερο προτιμητέα για την ίδρυση μιας Μονής ήταν η πρώτη που αναφέραμε παραπάνω (Σχέδιο 6). Τόσο στον ελλαδικό χώρο, όσο και στα ανατολικά και νότια παράλια της Μεσογείου, στη Β. Αφρική, τη Συρία και τη Μεσοποταμία ως ιδανικός χώρος για την εγκατάσταση και την οργάνωση ενός μοναστηριού θεωρούνταν όπου υπήρχε επίπεδο έδαφος. Ωστόσο δεν είναι λίγα τα παραδείγματα που έχουμε από σημαντικά βυζαντινά μοναστήρια που βρίσκονται σε απότομες πλαγιές ή σε ψηλούς λόφους. Παρόλο που η κλίση του εδάφους πιθανόν να δυσκόλευε την ανέγερση των ναών και των υπολοίπων βοηθητικών κτισμάτων, το ιδιαίτερο αυτό τοπίο πιθανόν να προσέφερε φυσική οχύρωση και μεγαλύτερη ασφάλεια από τους εξωγενείς κινδύνους.

Όχι μόνο στη μοναστηριακή αρχιτεκτονική, αλλά και σε άλλες περιπτώσεις συναντάμε την πρόθεση του κατασκευαστή να εμπλουτίζει μία ολόκληρη αρχιτεκτονική σύνθεση «με ένα στοιχείο ιδιαίτερου ενδιαφέροντος που αναδεικνύεται έτσι και προβάλλεται σαν το κύριο κόσμημά του».⁷³ Έτσι συμβαίνει, λοιπόν, και με το Καθολικό σε μία Μονή.

⁷¹ Παπαϊωάννου, Κ. (1977) 72.

⁷² Ορλάνδος, Α. (1999) 14-16.

⁷³ Παπαϊωάννου, Κ. (1977) 41.

Αποτελεί την καρδιά του μοναστικού συγκροτήματος «όπου συγκλίνουν όλων τα μάτια».⁷⁴ Για τον λόγο αυτό βρίσκεται κατά κανόνα σε κάποιο κεντρικό σημείο του περιβάλλου, αποκτώντας κυρίαρχη θέση μέσα στον ελεύθερο χώρο.

Ο περίβολος λειτουργεί ως τόπος υπαίθριων συναντήσεων μεταξύ των μοναχών, αλλά και επαφής τους με τη φύση. Γύρω από τον ελεύθερο αυτό χώρο απλώνονται οργανωμένα τα βοηθητικά κτίρια του μοναστικού βίου. Η τοποθέτηση του ναού στο επίκεντρο του μοναστηριακού συγκροτήματος φανερώνει ξεκάθαρα την θεοκρατική αντίληψη που επικρατεί αναλλοίωτα εδώ και τόσους αιώνες. Με απλά λόγια ο οίκος του Θεού κυριαρχεί έναντι των υπολοίπων κτισμάτων (Σχέδιο 7).

Απέναντι από το Καθολικό ή έστω σε κοντινή απόσταση από αυτό τοποθετούνταν η Τράπεζα, η οποία με τη σειρά της συμβολίζει την ενότητα των μοναχών στον κοινότροπο καθημερινό τους βίο. Το κτήριο της Τραπέζης υπηρετούσε ένα σημαντικό λειτουργικό σκοπό, αυτόν της σίτισης των μοναχών και των φιλοξενούμενων. Ακόμα και η ώρα του φαγητού χαρακτηριζόταν από ένα διδακτικό και επαναλαμβανόμενο τελετουργικό, το οποίο συνοδευόταν πάντοτε από την ανάγνωση.

Στις αρχές του 20^{ου} αι. ο Le Corbusier αναφέρει στο έργο του με τίτλο *για μία αρχιτεκτονική* το πόσο σημαντικό ρόλο παίζουν οι άξονες των κτηρίων στη γενική διάταξη και οργάνωση του χώρου. Επισημαίνει ότι όλη η αρχιτεκτονική είναι θεμελιωμένη πάνω σε άξονες, καθώς αυτοί ορίζουν στο ανθρώπινο μάτι μία νοητή γραμμή που κατευθύνει προς έναν στόχο.⁷⁵ Επομένως οι άξονες ως η πρώτη ανθρώπινη εκδήλωση της αρχιτεκτονικής σύνθεσης, ιεραρχούνται με απώτερο σκοπό την διάταξη των όγκων στον χώρο, την ιεράρχηση των αισθητηριακών στόχων και την ταξινόμηση των προθέσεων.

Εντός της κάθε Μονής ορίζονται δύο βασικοί άξονες κίνησης: «ο άξονας της κυρίας εισόδου του μοναστηριού και ο μνημειακός άξονας του Καθολικού».⁷⁶ Οι πρωταρχικοί αυτοί οι άξονες παίζουν σπουδαίο ρόλο στην σύνθεση των επιμέρους βοηθητικών κτισμάτων. Επιπλέον έχουν σαφείς πορείες κίνησης, ενώ ανάμεσά τους μπορούν να σχηματίζονται καθημερινά εκατοντάδες άλλοι άξονες κίνησης με αυτοσχέδια και ίσως και τυχαία πορεία για τον περιηγητή.

Όπως οι καθημερινές δραστηριότητες μιας μοναστηριακής κοινότητας κλιμακώνονται βάσει της σημαντικότητάς τους και του βαθμού ομαδικότητάς τους, έτσι

⁷⁴ Αντωνακάτου Ν., Μαύρος, Τ. (1976) 128.

⁷⁵ Le Corbusier (2004) 151.

⁷⁶ Παπαϊωάννου, Κ. (1977) 69.

συμβαίνει και με τα επιμέρους κτήρια της Μονής και τις κινήσεις γύρω από αυτά. Ήδη αναφέρθηκε ότι το Καθολικό είναι αναμφίβολα το κορυφαίο οικοδόμημα εντός του κλειστού μοναστηριακού περιβάλλοντος και «αναδεικνύεται ως ο ισχυρότερος πόλος έλξης»⁷⁷ εντός του συγκροτήματος. Για τον λόγο αυτό η μετάβαση ενός ανθρώπου προς το Καθολικό μετατρέπεται σε κυρίαρχο και μνημειακό άξονα κίνησης, ως τμήμα ολόκληρης της χωροταξικής σύνθεσης. Με το ίδιο σκεπτικό χαράσσονται και οι επιμέρους κινήσεις της γενικότερης σύνθεσης. Η ιεράρχηση των κινήσεων του πιστού από και προς τον κάθε λειτουργικό χώρο, προεκτείνεται και στην σημαντικότητα που αποδίδεται στο πλήθος των κτισμάτων που περιβάλλουν το Καθολικό.

Ως προς τον τρόπο όπου κάποιος αντιλαμβάνεται τις διατάξεις των κτισμάτων βάσει των αρχικών αξόνων που χαράχθηκαν, αυτό για τον Le Corbusier επιτυγχάνεται μόνο όταν ο άνθρωπος στέκεται στον χώρο και παρατηρεί γύρω του. Ο ίδιος συνεχίζει ότι οι ασύμμετρες διατάξεις είναι πολύ βοηθητικά εργαλεία, ώστε να τονιστούν τα σημαντικότερα κτίσματα μιας σύνθεσης και έτσι να επιτευχθεί μία κλιμάκωση ανάμεσα στους πρωτεύοντες και τους δευτερεύοντες όγκους. Επομένως σε καμία περίπτωση δεν είναι ωφέλιμο να οικοδομούνται όλα τα αρχιτεκτονικά αντικείμενα στους ίδιους ή σε παράλληλους άξονες, διότι τότε θα ήταν «σαν να μιλούν ταυτόχρονα ισάριθμα άτομα».⁷⁸ Οι ασύμμετρες διατάξεις συνδέονται με τις ασύμμετρες θεάσεις, οι οποίες με τη σειρά τους δείχνουν μια πλήρη εικόνα του κάθε κτηρίου ξεχωριστά.

Όσον αφορά την αναλογία μεταξύ των υψών και του ελεύθερου χώρου εντός ενός μοναστηριακού συγκροτήματος, αυτή κυμαίνεται συνήθως στα κλάσματα ένα προς ενάμιση, ένα προς δυο ή ένα προς τρία⁷⁹ (Σχέδιο 8). Τα βοηθητικά κτήρια που ανεγείρονται γύρω από το Καθολικό και τον περίβολο είναι κατά κύριο λόγο ισόγεια ή διώροφα. Αναλόγως, βέβαια, του πληθυσμιακού μεγέθους και της γεωγραφικής έκτασης ενός μοναστηριού, ορισμένα από τα κτίσματα αυτά μπορεί να είναι ακόμα και τριώροφα,⁸⁰ χωρίς όμως να υπερβαίνουν τις ανωτέρω αναλογίες.

Επομένως παρατηρείται ότι επικρατεί μία ήπια σχέση στα περιβάλλοντα ύψη και έτσι ο ευρισκόμενος εντός της αυλής δεν θα αισθάνεται ότι περιορίζεται ασφυκτικά. Εάν μάλιστα

⁷⁷ Παπαϊωάννου, Κ. (1977) 63.

⁷⁸ Le Corbusier (2004) 152.

⁷⁹ Παπαϊωάννου, Κ. (1977) 59.

⁸⁰ Υπάρχουν μεγάλα μοναστηριακά συγκροτήματα στο Άγιο Όρος όπου κτίσματα όπως τα κελιά μπορεί να είναι ακόμα και τετραώροφα ή πενταώροφα. Τέτοια ύψη είναι η εξαίρεση προς τις συνήθεις αναλογίες των υψών στις υπόλοιπες βυζαντινές και μεταβυζαντινές Μονές.

ληφθούν υπόψιν και οι εναλλαγές των υψών μεταξύ των κτισμάτων που περικλείουν τον περίβολο, τότε ο υπαίθριος χώρος αναγνωρίζεται ως μη στατικός και ο άνθρωπος που βρίσκεται εκεί αισθάνεται πως έχει επαρκή ελευθερία κίνησης στον χώρο.

Πολλές βυζαντινές Μονές που παρέμειναν ή παραμένουν ζωντανές επί αιώνες έχασαν πολλά από τα αρχικά χαρακτηριστικά της αρχιτεκτονικής τους δομής και σύνθεσης. Με την πάροδο του χρόνου, τις συνεχώς διαφοροποιημένες ανάγκες ενός μοναστηριού και τους οικονομικούς πόρους που αυτό διαθέτει, οι αρχικές μορφές των κτισμάτων και οι αυθεντικοί άξονες κίνησης αλλοιώθηκαν σε μεγάλο βαθμό από νέες και συχνά ακαλαίσθητες μη αναστρέψιμες επεμβάσεις. Άλλα κτήρια του μοναστικού οικοδομικού ιστού κατεδαφίστηκαν, ενώ άλλα καλύφθηκαν στην όψη από άλλα πιο σύγχρονα, τα οποία υψώθηκαν μπροστά τους.

Επομένως πολλές Μονές έχασαν την αυθεντική βυζαντινή τους ταυτότητα και πολλά από τα πρωτότυπα μορφολογικά τους χαρακτηριστικά (Εικ. 28). Όπως προσθέτουν και οι Ν. Αντωνάκατου και Τ. Μαύρος για τα μνημεία της πρωτότυπης βυζαντινής μοναστηριακής αρχιτεκτονικής «ας μην ξεχνάμε πως είναι δημιουργήματα μιας εποχής σε αγεφύρωτη απόσταση από κείνη που γέννησε τη μορφή του μοναστικού κέντρου».⁸¹ Είναι απολύτως λογικό τα μεσαιωνικά μοναστήρια να έχουν υποστεί ως ένα βαθμό –άλλοτε μεγαλύτερο και άλλοτε μικρότερο– αλλοιώσεις του αρχικού τους πυρήνα και της πρωτότυπης χωροταξικής τους οργάνωσης.

2.3 Οχυρωματικά έργα: ομοιότητες και διαφορές από τις οχυρώσεις των πόλεων

Είναι αλήθεια ότι τα τείχη των βυζαντινών μοναστηριών και τα τείχη των μεσαιωνικών πόλεων παρουσιάζουν πολλά κοινά χαρακτηριστικά. Γνωρίζουμε ότι οι μεσαιωνικές πόλεις ολόκληρου του δυτικού κόσμου είχαν ανάγκη από την προστασία των τειχών. Το ίδιο ίσχυε και για τις Μονές εκείνης της περιόδου. «Τα τείχη των μοναστηριών είχαν τον αμυντικό χαρακτήρα των κάστρων ή των μεσαιωνικών πόλεων».⁸² Ας μην ξεχνάμε ότι τα μοναστήρια αποτελούσαν μια μικρογραφία της μεσαιωνικής κοινωνίας και η ανάγκη των μοναχών να νιώθουν ασφαλείς από τους ληστές και τους επιδρομείς ήταν υψίστης σημασίας σε κάθε φάσμα της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου (Σχέδιο 9).

⁸¹ Αντωνάκατου Ν., Μαύρος, Τ. (1976) 128.

⁸² Ο.π. 138.

Όπως κάθε πόλη της αρχαιότητας και του Μεσαίωνα, έτσι και οι Μονές διέθεταν ψηλά και ισχυρά τείχη για προστασία από τους εχθρούς. Αυτό ήταν απαραίτητο διότι πέρα από την προστασία της ζωής των ίδιων των μοναχών, έπρεπε να διαφυλάξουν τις αποθηκευμένες σοδιές τους, τα έργα τέχνης τους και τα ανεκτίμητα κειμήλια που συχνά διέθεταν. Παράλληλα τα οχυρωμένα μοναστήρια του μεσαίωνα μπορούσαν να λειτουργήσουν και ως πολεμικά καταφύγια για τους κατοίκους και τους πολιτικούς άρχοντες της ευρύτερης περιοχής σε περίπτωση ανάγκης.⁸³

Ανάλογα με την περιοχή που βρίσκεται η Μονή, ο φρουριακός της χαρακτήρας μεταβάλλεται σημαντικά. Τα μοναστήρια που βρίσκονταν εντός των μεσαιωνικών πόλεων δεν εμφανίζουν παρόμοια ενίσχυση των τειχών τους με αυτά που βρίσκονται στην ύπαιθρο. Για παράδειγμα δεν φέρουν πύργους και επάλξεις, παρά μόνο τείχη τα οποία λειτουργούν περισσότερο ως υψηλοί μαντρότοιχοι. Αυτό είναι ευκόλως εννοούμενο γιατί συμβαίνει: οι Μονές που έχουν ιδρυθεί εντός μιας πόλης αισθάνονται προστατευμένες ούτως ή άλλως από τα τείχη και τους αμυντικούς μηχανισμούς της ίδιας της πόλης (π.χ. Μονή Παντανάσσης Μυστρά) (Εικ. 29).

Αντιθέτως οι Μονές που ιδρύονταν σε απομονωμένους τόπους διέθεταν ψηλούς πύργους και επάλξεις.⁸⁴ Το πάχος των προστατευτικών τειχών ήταν πολύ μεγάλο και κατά μήκος της οχύρωσης τοποθετούνταν πολεμίστρες και καταχύστρες.

Επιπρόσθετα, τα μοναστήρια που βρίσκονταν τοποθετημένα κοντά σε θαλάσσιο μέτωπο, διέθεταν στο υψηλότερό τους σημείο έναν οχυρό πύργο,⁸⁵ ο οποίος λειτουργούσε όλο τον καιρό ως παρατηρητήριο για την πιθανή έλευση εχθρών. Παράλληλα σε καιρούς αναταραχών και κινδύνου έπαιρνε το ρόλο του καταφυγίου για τους κατοίκους της Μονής.

Η είσοδος των μοναστηριών ονομάζονταν συνήθως «πύλη», «πυλών» ή «πυλεών» και σπανιότερα «πρόθυρον» ή «θύρα».⁸⁶ Φυλασσόταν πάντοτε από κάποιον μοναχό, ο οποίος ασκούσε χρέη θυρωρού. Η πύλη όπως πολύ χαρακτηριστικά αναφέρεται από τον Κ. Παπαϊωάννου είναι «ένα ελεγχόμενο πέρασμα ανάμεσα σε δύο κόσμους και όχι ένα εμπόδιο στην επαφή τους».⁸⁷

⁸³ Ορλάνδος, Α. (1999) 7.

⁸⁴ Αντωνάκου Ν., Μαύρος, Τ. (1976) 138.

⁸⁵ Ο.π.

⁸⁶ Ορλάνδος, Α. (1999) 20.

⁸⁷ Παπαϊωάννου, Κ. (1977) 69.

Οι Μονές που βρίσκονταν μακριά από τις πόλεις διαμορφώνονταν καταλλήλως, ώστε να αποκτήσουν τον απαραίτητο φρουριακό χαρακτήρα. Η είσοδος στις Μονές που ήταν περιτοιχισμένες γινόταν δια μέσου των πυλώνων.⁸⁸ Ο δημόσιος δρόμος κατέληγε έξω από τους πυλώνες. Εκεί γίνεται ουσιαστικά η διακοπή των τειχών για την είσοδο κάποιου εντός της εσωτερικής αυλής της Μονής. Σε ορισμένα παραδείγματα οι πυλώνες τοποθετούνταν κάτω από υψηλούς και ισχυρούς πύργους. Στις περιπτώσεις αυτές, η είσοδος στη Μονή καλυπτόταν από σφαιρικό ή ημικυλινδρικό θόλο ή σταυροθόλιο και αποτελούσε το λεγόμενο διαβατικό. Η επιλογή συνδυασμού του πυλώνα με τον πύργο ήταν προφανώς για λόγους ασφαλείας και καλύτερης επίβλεψης του ποιος εισέρχεται και ποιος εξέρχεται από τη Μονή.

Η πύλη διέθετε υπέρθυρο, το οποίο άλλοτε ήταν τοξωτό (π.χ. Μονή Πεντέλης) και άλλοτε ευθύγραμμο. Το κούφωμα της θύρας ήταν ξύλινο και σε ορισμένες περιπτώσεις επενδεδυμένο με μέταλλο για επιπλέον αντοχή. Η θέση της θύρας ήταν είτε στην εξωτερική παρειά των τειχών, είτε σε εσοχή.⁸⁹ Σχεδόν πάντα πάνω από την είσοδο τοποθετούνταν ο λεγόμενος φονιάς ή ζεματίστρα για λόγους άμυνας. Σε ορισμένες περιπτώσεις δε, εκατέρωθεν του ανοίγματος της εισόδου, κατασκευάζονταν ακόμη και πολεμίστρες για ενίσχυση της προστασίας (π.χ. Μονή Πεντέλης)⁹⁰ (Σχέδιο 10).

Η είσοδος σε μια Μονή γινόταν από την εξωτερική πύλη που αναφέραμε και έτσι ο επισκέπτης διάβαινε συνήθως μια καμάρα (διαβατικό). Η καμάρα αυτή διέθετε και δεύτερη πύλη που ονομαζόταν «δεύτερον» ή «έσω πυλών» και οδηγούσε στην αυλή της Μονής.⁹¹

Ένα πρόσθετο στοιχείο που δείχνει ενδιαφέρον είναι ότι οι Μονές που βρίσκονταν πάνω σε απόκρημνους βράχους, κατασκεύαζαν για λόγους ασφαλείας στενή την εξωτερική τους θύρα και σε απόσταση από το φυσικό έδαφος, ώστε να χρειάζεται η τοποθέτηση κλίμακας για την πρόσβαση στην Μονή.⁹² Αυτή η κλίμακα ήταν κινητή και επομένως υπήρχε η δυνατότητα να την αποσύρουν τα βράδια και σε περιόδους κινδύνου (π.χ. Μ. Μετεώρων, Μ. Χοζοβιώτισσας Αμοργού).

Ωστόσο στις Μονές που βρίσκονταν εντός των πόλεων, η διαμόρφωση της εισόδου ήταν λίγο διαφορετική. Η εσωτερική πύλη έμοιαζε ως προς την μορφή με αρχαίο πρόπυλο που διέθετε τοξωτά επιστύλια. Η εξωτερική πύλη είτε σχημάτιζε και αυτή πρόπυλο, είτε ήταν μια απλή καμάρα με σημαντικό βάθος, είτε σχημάτιζε έναν απλό τοξωτό πυλώνα, ο οποίος

⁸⁸ Ορλάνδος, Α. (1999) 17.

⁸⁹ Όταν η θύρα βρίσκεται σε εσοχή υπάρχει η δυνατότητα διαμόρφωσης «προδόμου» ή «προστώου».

⁹⁰ Ορλάνδος, Α. (1999) 20.

⁹¹ Ο.π. 22.

⁹² Ο.π. 23.

κατέληγε στο άνω τμήμα της όψης ως τριγωνικό αέτωμα που ήταν διακοσμημένο με περίτεχνο κεραμικό διάκοσμο⁹³ (Εικ. 30).

Ορισμένες Μονές είχαν και μια δεύτερη είσοδο, το λεγόμενο «παραπύλιον» ή «παραπόρτιον».⁹⁴ Η χρήση της ήταν σπάνια και γινόταν σε περιπτώσεις εξαιρετικής ανάγκης. Διέθετε και αυτή φονιά ή ζεματίστρα και ως επί το πλείστον κατασκευαζόταν αντιδιαμετρικά από την θέση της κύριας εισόδου.

Η μοναδική διαφορά που παρατηρεί και επισημαίνει ο Α. Ορλάνδος ανάμεσα στα τείχη των μοναστηριών και τα τείχη των πόλεων είναι η εξής: τα μοναστικά τείχη δεν περιβάλλουν απλώς την πληθώρα των κτισμάτων μιας Μονής.⁹⁵ Ναι μεν ο λειτουργικός ρόλος των τειχών είναι να προστατεύουν το εκάστοτε μοναστικό συγκρότημα, όπως ακριβώς συμβαίνει και με τα τείχη των κάστρων και των μεσαιωνικών πόλεων. Στην περίπτωση όμως της μοναστικής οχύρωσης, τα τείχη πολύ συχνά αποτελούσαν ταυτόχρονα και την μια εκ των τεσσάρων όψεων των βοηθητικών κτισμάτων του μοναστηριού. Η στενότητα του διαθέσιμου χώρου εντός των τειχών ανάγκαζε πολλά από τα λειτουργικά κτίσματα της Μονής να προσαρτηθούν στα τείχη⁹⁶ (Εικ. 31).

Με άλλα λόγια πολλά από τα δευτερεύοντα κτήρια που ανεγείρονταν, όπως είναι οι αποθήκες, οι στάβλοι, τα κελιά ή ακόμα και οι τράπεζες, κτίζονται σε επαφή με τα αμυντικά τείχη και όχι σε απόσταση από αυτά. Αυτό συνέβαινε και για λόγους οικονομίας των υλικών κατασκευής. Τα κτίσματα αυτά πέρα από το ότι ήταν προσαρτημένα στα τείχη, άλλοτε βρίσκονταν σε απόσταση το ένα από το άλλο και άλλοτε ήταν κολλημένα μεταξύ τους και ουσιαστικά παρατάσσονταν το ένα δίπλα στο άλλο (στον ελλαδικό χώρο πιο συχνά συναντάμε την δεύτερη διάταξη).

2.4 Γενική διάταξη των κτισμάτων: η οργάνωση του χώρου

Γύρω από ένα καθολικό, όπως αναλύθηκε παραπάνω, απλώνονται δεκάδες λειτουργικά κτίσματα, από τα οποία άλλα έχουν καθημερινή χρήση και άλλα όχι. Για ποια κτίσματα όμως μιλάμε, όταν αναφερόμαστε στην δευτερεύουσας σημασίας μοναστηριακή αρχιτεκτονική;

⁹³ Ορλάνδος, Α. (1999) 24.

⁹⁴ Ο.π. 25.

⁹⁵ Ο.π. 11.

⁹⁶ Αντωνάκατου Ν., Μαύρος, Τ. (1976) 138.

Πρόκειται για χώρους που απαντώνται σχεδόν σε όλα τα βυζαντινά μοναστηριακά συγκροτήματα, όπως είναι οι τράπεζες, οι εστίες, τα μαγκικεΐα, οι πύργοι, τα κωδωνοστάσια, οι κινστέρνες, τα κελιά, τα νοσοκομεία, τα λουτρά, οι αρσανάδες κ.α. Τα κτήρια αυτά στις περισσότερες περιπτώσεις ήταν ταπεινής αρχιτεκτονικής, συγκριτικά με τα καθολικά των Μονών και τα παρεκκλήσια. Είχαν λειτουργικό χαρακτήρα και εξυπηρετούσαν στην κάλυψη των βιοτικών αναγκών των μοναχών και όσων φιλοξενούνταν εντός των Μονών.

Στο πλαίσιο της επιδίωξης των μοναχών να οργανώσουν τους δευτερεύοντες χώρους των μοναστηριών τους, από τον 6^ο αι. θέσπισαν ορισμένους κανόνες. Στόχος τους ήταν ο συγκερασμός της υλικής και της πνευματικής διάστασης του μοναχικού βίου.⁹⁷ Με την πάροδο των αιώνων ορισμένοι από αυτούς τους τύπους επαναλαμβάνονταν ξανά και ξανά με μικρές παραλλαγές, ώσπου επικράτησαν οριστικά και σχημάτισαν αυτό που αποκαλούμε σήμερα μοναστηριακή αρχιτεκτονική παράδοση.

Από τον Α. Ορλάνδο στις αρχές του 20^{ου} αι., η μελέτη των πρωτότυπων κατόψεων και μορφών των δευτερευόντων μοναστηριακών κτισμάτων, μαζί με τα ελάχιστα εναπομείναντα δείγματα των βυζαντινών σπιτιών, αναγνωρίζονται ως η βάση για τον πυρήνα της αυθεντικής ελληνικής αρχιτεκτονικής, η οποία στηρίζεται στην παράδοση και είναι απαλλαγμένη από πιθανές ξενικές επιδράσεις.⁹⁸

Σύμφωνα με την θεωρία του Le Corbusier, η χάραξη μιας κάτοψης φανερώνει αυστηρή πειθαρχία, διότι από εκεί καθορίζονται τα πάντα. Δεν θα ήταν υπερβολή να την θεωρήσουμε ως το αποτέλεσμα της αλγεβροποίησης των όγκων μπροστά στα μάτια μας.⁹⁹ Η κάτοψη κρύβει τον αρχιτεκτονικό ρυθμό που αποφάσισε ο σχεδιαστής να δώσει στο κτήριο ως την ταυτότητά του. Όλα ξεκινούν από αυτό το σημείο. Τα ύψη, τα ανοίγματα και η κάλυψη του κτηρίου είναι δευτερεύοντα, καθώς αυτά έχουν προδιαγραφεί ήδη από την (τελική) μορφή της κάτοψης.

Επομένως γίνεται κατανοητό πως χωρίς τη μελέτη της κάτοψης ενός έργου ή ενός μνημείου δεν μπορεί να υπάρξει η σαφής αναγνώριση της αρχικής έκφρασης, της συνοχής και του αυθεντικού ρυθμού του. Παρακάτω αναφέρονται συνοπτικά ορισμένοι από τους σημαντικότερους λειτουργικούς χώρους που πλαισίωναν τα βυζαντινά και μεταβυζαντινά μοναστικά συγκροτήματα. Για την καλύτερη κατανόηση της μορφολογίας τους και των

⁹⁷ Παπαϊωάννου, Κ. (1977) 10.

⁹⁸ Ορλάνδος, Α. (1999) 4.

⁹⁹ Le Corbusier (2004) 36- 37.

ιδιαίτερων χαρακτηριστικών τους, η περιγραφές συνοδεύονται από κατόψεις αντίστοιχων μνημείων – προτύπων.

2.4.1 Τα Κελιά

Τα κελιά ή «κελλιά» ή «κέλλαι» ήταν χώροι ύπνου των μοναχών. Εκεί ξεκουράζονταν και μπορούσαν να έχουν μια μικρή ιδιωτικότητα για λιγιστές ώρες κατά τη διάρκεια ενός εικοσιτετράωρου. Όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως όπου έγινε η περιγραφή της γενικής διάταξης των κτισμάτων μιας Μονής, τα κελιά ήταν παρατεταγμένα στην εσωτερική όψη των τειχών για εξοικονόμηση χώρου και οικοδομικού υλικού. Από την εσωτερική τους πλευρά, τα κελιά βλέπουν στην αυλή της Μονής. Μπροστά από τα δωμάτια των μοναχών σχηματίζονται στεγασμένοι διάδρομοι (Εικ. 32). Επομένως κατανοούμε πως η κίνηση γίνεται εξωτερικά σε ημιυπαίθριους χώρους, τους λεγόμενους «εμβόλους» ή «ηλιακούς».¹⁰⁰ Η στέγασή τους γινόταν με κεραμοσκεπή που στηριζόταν είτε σε ξύλινους στύλους, είτε σε πλίνθινους πεσσούς, είτε σε λίθινους κίονες. Επιπλέον ήταν τοποθετημένα το ένα σε συνέχεια του άλλου και το καθένα από αυτά σχημάτιζε ένα μικρό τετράγωνο σε κάτοψη (Σχέδιο 11).

Το κάθε κελί ήταν χωρητικότητας ενός ή το πολύ δύο μοναχών.¹⁰¹ Ο Α. Ορλάνδος παρατηρεί πως όσο πιο παλιό ήταν ένα οικοδόμημα κελιών, τόσο πιο μικροί ήταν οι χώροι ύπνου (π.χ. στον Όσιο Μελέτιο το κάθε κελί ήταν 2,25 x 2,40 μ.). Αντιθέτως σε μεσαιωνικά μοναστήρια όπου το κτήριο των κελιών είναι χρονικά νεότερο οικοδόμημα, οι διαστάσεις ολοένα και αυξάνονται (π.χ. 2,90 x 4,55 μ. στη Μονή Θεολόγου στην Πάτμο, 4,00 x 5,40 μ. στην Βροντιανή της Σάμου).¹⁰²

Το οικοδόμημα αυτό ξεχωρίζει από τα υπόλοιπα εντός της εκάστοτε Μονής, εξαιτίας του ύψους του. Ανάλογα βέβαια και με το μέγεθος της Μονής σε πληθυσμό, μπορεί το κτίσμα αυτό να ήταν διώροφο, τριώροφο, ακόμα και τετράροφο (π.χ. Μονή Κουτλουμουσίου Αγίου Όρους) (Σχέδιο 12).

Η οροφή στο εσωτερικό των δωματίων ύπνου δεν ήταν επίπεδη, αλλά θολωτή με ύψος περίπου 2,30 μ. Η είσοδος στο κάθε κελί γινόταν από στενή και χαμηλή θύρα τοξωτού

¹⁰⁰ Ορλάνδος, Α. (1999) 31.

¹⁰¹ Ο.π. 35.

¹⁰² Ο.π. 32.

ανοίγματος.¹⁰³ Το ύψος δε ήταν τέτοιο, που επιβαλλόταν κάποιος να σκύψει για να καταφέρει να διαπεράσει το άνοιγμα της θύρας (περίπου 1,35 μ. ύψος). Σχεδόν πάντα κάθε κελί είχε και ένα μικρό παράθυρο για να εισέρχεται το φως. Αυτό βρισκόταν είτε πάνω από το άνοιγμα της θύρας, είτε δίπλα από αυτήν.

Στους τοίχους εσωτερικά των κελιών διαμορφώνονταν κόγχες, που λειτουργούσαν για την αποθήκευση αντικειμένων ή την τοποθέτηση εικονισμάτων. Ένα ακόμα στοιχείο που μπορεί να συναντηθεί σε βυζαντινά μοναστήρια ορεινών περιοχών είναι και η ύπαρξη τζακιών εντός του κάθε κελιού.¹⁰⁴

Μελετώντας δεκάδες παλαιότερα ή σύγχρονα σκαριφήματα και τοπογραφικά μοναστηριακών συγκροτημάτων, θα διαπιστώσει κανείς εύκολα ότι το οικοδόμημα των κελιών είναι ένα κτίσμα που δεν λείπει από καμία Μονή. Όπως ήδη εξηγήθηκε, τα κελιά εξυπηρετούν μια πολύ βασική βιοτική ανάγκη και γι' αυτό σε πολλές περιπτώσεις πολυπληθών μοναστηριών απλώνονται σε πολλούς ορόφους ή και σε παραπάνω από μια πτέρυγες.

2.4.2 Οι Τράπεζες

Ο χώρος όπου οι μοναχοί συγκεντρώνονταν για τα γεύματα της ημέρας ονομάζεται «Τράπεζα» ή «Αριστήριον».¹⁰⁵ Η κατανάλωση του φαγητού φαίνεται να ήταν μία οργανωμένη και ομαδική διαδικασία. Γι' αυτό, μάλιστα, σε κάθε Μονή ανεξαιρέτως υπήρχε ένα τέτοιο κτήριο, η μορφολογία του οποίου το έκανε να ξεχωρίζει από τα υπόλοιπα βοηθητικά κτίσματα.

Στην πλειοψηφία των βυζαντινών μοναστηριών οι Τράπεζες αποτελούν αυτοτελή κτήρια που βρίσκονται σε άμεση σχέση με το Καθολικό. «Η κοινή εστίαση αποτελεί την τελευταία πράξη της θείας λειτουργίας και γι' αυτό στα κοινόβια, οι μοναχοί μεταβαίνουν από το Καθολικό συντεταγμένοι στην Τράπεζα».¹⁰⁶ Αυτό εξυπηρετεί στην γρήγορη και άνετη μετάβασή τους από τον χώρο λατρείας προς τον χώρο του δείπνου.

¹⁰³ Ορλάνδος, Α. (1999) 32.

¹⁰⁴ Ο.π. 33.

¹⁰⁵ Ο.π. 43.

¹⁰⁶ Βλαχοστεργίου, Ι. (2009) 169.

Όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από τα δημοσιευμένα σχέδια βυζαντινών και μεταβυζαντινών Τραπεζών, καθώς και από την περιορισμένη υπάρχουσα βιβλιογραφία, αυτές ήταν σχεδόν πάντοτε ισόγεια μονόχωρα κτίσματα, ενώ πολύ σπάνια διέθεταν και έναν ακόμη όροφο (π.χ. Τράπεζα Μονής Παντοκράτορος Αγίου Όρους).¹⁰⁷

Ως προς την κάτοψη τους οι Τράπεζες ήταν κατά κανόνα επιμήκη ορθογώνια κτίσματα, με αναλογίες μήκους προς πλάτος συνήθως ένα προς τρία¹⁰⁸ (Σχέδιο 13). Από την μελέτη των διασωθεισών Τραπεζών του ελλαδικού χώρου, διαπιστώνεται ότι υπάρχει μεγάλη ποικιλία ως προς τις διαστάσεις τους. Το μήκος τους συνήθως κυμαίνεται μεταξύ 10,00 και 30,00 μ.

Για παράδειγμα το μήκος της Τραπεζής της Μονής Λαύρας του Αγίου Όρους φτάνει τα 24,5 μ., της Μονής του Οσίου Λουκά τα 26,80 μ. και της Μονής Δαφνίου τα 28,70 μ. (Σχέδιο 13). Παράλληλα της Μονής Καισαριανής φτάνει μόλις τα 10,90 μ. και της Μονής Αγίας Σοφίας του Μυστρά τα 16,00 μ.¹⁰⁹ (Σχέδιο 14). Επομένως παρατηρούνται σημαντικές διαφορές ως προς την επιφάνεια που καταλαμβάνει η κάθε Τράπεζα.

Βασικότερο αίτιο για το οποίο απαντάται τέτοια ποικιλία ως προς τις διαστάσεις, είναι ότι το μέγεθος της Τραπεζής ήταν πάντοτε ανάλογο του πληθυσμού του μοναστηριού. Εξ άλλου, δεν θα πρέπει να παραβλέψουμε την χρονική περίοδο που κατασκευάστηκε η εκάστοτε Τράπεζα, καθώς η σημερινή μορφή πολλών περιλαμβάνει και την επέκτασή τους κατά τους μεταβυζαντινούς χρόνους. Για παράδειγμα οι Τράπεζες των Μονών του Αγίου Όρους είναι στην πλειοψηφία τους αρκετά μεγάλες σε μήκος (άνω των 20 μέτρων). Από αυτές άλλες έχουν δεχτεί πλήθος σύγχρονων επεμβάσεων, ενώ άλλες είναι εξ ολοκλήρου μεταβυζαντινές και επομένως δεν ακολουθούν αυστηρά τα βυζαντινά πρότυπα κατασκευής.

Μελετώντας κανείς τις διασωθείσες Τράπεζες θα συμπεράνει πως ένα ακόμα εξωτερικό μορφολογικό τους στοιχείο που ποικίλλει είναι αυτό των αψίδων που σχηματίζονται στην μια εκ των δύο στενών τους πλευρών. Στην βυζαντινή εποχή οι αψίδες ήταν μεγάλες και κατά κανόνα ημιεξάγωνες ως προς την όψη τους. Σε καθεμία από τις τρεις εξωτερικές πλευρές διανοιγόταν μικρό παράθυρο.

Η αψίδα της Τραπεζής στην Μονή του Μεγάλου Μετεώρου για παράδειγμα είναι εξάπλευρη και εξωτερικώς είναι διακοσμημένη από δύο σειρές τυφλών αψίδων και κογχών.

¹⁰⁷ Ορλάνδος, Α. (1999) 46.

¹⁰⁸ Ο.π.

¹⁰⁹ Παπαδοπούλου, Ι. (2003) 97.

Το στοιχείο αυτό προσδίδει χάρη στην εξωτερική πλευρά της αψίδας και φανερώνει την άμεση επιρροή της Κωνσταντινουπολίτικης αρχιτεκτονικής στη Μονή αυτή.¹¹⁰

Με το πέρασμα όμως των αιώνων κατά την ύστερη βυζαντινή εποχή οι κόγχες που σχεδιάζονταν ήταν άλλοτε ημιεξάγωνες, άλλοτε κυκλικές και αρκετά μικρότερες σε μέγεθος από αυτές των προηγούμενων χρόνων. Παράλληλα η νέα μορφή των κογχών ενισχύθηκε με άλλες δύο μικρότερες εκατέρωθεν της κεντρικής, οι οποίες θύμιζαν τη μορφή του Ιερού στην ναοδομία, με την πρόθεση και το διακονικό (Σχέδιο 14). Τέλος στις Μονές όπου ο ελεύθερος χώρος για την οικοδόμησή τους ήταν περιορισμένος συναντάμε περιπτώσεις Τραπεζών, οι οποίες δεν έφεραν αψίδα σε καμία από τις εξωτερικές τους όψεις, ενώ εσωτερικά του κτηρίου οι μάστορες σχημάτιζαν αβαθή αψίδα, εκμεταλλευόμενοι το πάχος της λιθόκτιστης τοιχοποιίας.¹¹¹ Κατά τους μεταβυζαντινούς χρόνους γενικά οι αψίδες των Τραπεζών γίνονταν ολοένα και μικρότερες χωρίς την παραμικρή εξωτερική διακόσμηση. Όσον αφορά τώρα το ύψος των αψίδων καθ' όλη την διάρκεια της βυζαντινής εποχής, αυτές δεν έφταναν μέχρι το ύψος της στέγης, αλλά η απόληξή τους ήταν χαμηλότερη, όπως ακριβώς συμβαίνει και στην ναοδομία (Σχέδιο 15).

Σχετικά με τις εξωτερικές διαμορφώσεις των κτηρίων αυτών, ελάχιστα παραδείγματα έχουν διασωθεί στο ακέραιο από τη βυζαντινή εποχή έως σήμερα. Ένα τέτοιο παράδειγμα διάσωσης βρίσκεται στην Μονή Οσίου Λουκά. Ωστόσο για να γίνει η αποκάλυψη, η μελέτη και τελικώς η αναστήλωση του κτηρίου της Τραπεζής, έτσι όπως ήταν κατά τον 11^ο αι., χρειάστηκε η αποξήλωση μεταγενέστερων κτισμάτων που έκρυβαν και αλλοίωναν τα αυθεντικά βυζαντινά του χαρακτηριστικά.¹¹² Γίνεται, λοιπόν, αντιληπτό ότι υπάρχει μεγάλη δυσκολία ως προς τον εντοπισμό των εξωτερικών μορφολογικών στοιχείων των Τραπεζών και ειδικά της μεσοβυζαντινής περιόδου.

Μετά τον 14^ο αι., από όσα γνωρίζουμε, οι όψεις των Τραπεζών γίνονται πιο πλούσιες ως προς την ποικιλία των μορφών τους. Κατασκευάζονταν παραστάδες ή τυφλά αψιδώματα, τα οποία δείχνουν να είναι μία ξεκάθαρη επιρροή από την αρχιτεκτονική των κτηρίων της Κωνσταντινούπολης.¹¹³ Ας μην ξεχνάμε βέβαια ότι την εποχή εκείνη τόσο οι τέχνες, όσο και η αρχιτεκτονική ακμάζουν ξανά, υπό την επιρροή της Παλαιολόγειας Αναγέννησης. Έτσι οι όψεις των ναών και των Τραπεζών εμπλουτίζονται, αποκτώντας κατ' αυτόν τον τρόπο μεγαλύτερο ενδιαφέρον μελέτης.

¹¹⁰ Ορλάνδος, Α. (1999) 59- 60.

¹¹¹ Ο.π. 49.

¹¹² Ο.π. 56.

¹¹³ Ο.π. 58.

Κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας ο εξωτερικός χαρακτήρας των Τραπεζών μεταβάλλεται. Οι κατασκευές δείχνουν πιο βαριές, εξαιτίας της ολοκληρωτικής έλλειψης διακοσμητικών στοιχείων, των αδιάθροτων όψεων και των μικροσκοπικών φεγγιτών που τοποθετούνται σε μεγάλο πλέον ύψος.

Μεταβαίνοντας από τις εξωτερικές όψεις στο εσωτερικό των Τραπεζών, θα λέγαμε πως παρατηρούνται εξίσου ενδιαφέροντα μορφολογικά στοιχεία. Στις εσωτερικές παρειές των τοίχων διαμορφώνονταν εσοχές (Σχέδιο 16).

Κατά τη βυζαντινή περίοδο στις μακρές πλευρές των Τραπεζών σχηματίζονταν κόγχες, οι οποίες ήταν είτε ορθογώνιες, είτε ημικυκλικές ως προς την κάτοψή τους. Φυσικά υπάρχουν και περιπτώσεις όπου οι μακρές πλευρές κοσμούνταν με τυφλές αψίδες.¹¹⁴ Κατά την μεταβυζαντινή εποχή διανοίγονταν παράθυρα στα τύμπανα των προαναφερθεισών αψίδων.¹¹⁵ Για να δοθεί μάλιστα έμφαση στις εσωτερικές κόγχες ορισμένων Τραπεζών κατασκευάζονταν κιονίσκοι, πάνω στους οποίους αυτές στηρίζονταν.¹¹⁶

Υπάρχουν βέβαια παραδείγματα, όπως σε πολλές Μονές του Αγίου Όρους, όπου οι τοίχοι εσωτερικά δεν διακοσμούνταν ούτε με κόγχες, ούτε με αψίδες, αλλά παρέμεναν ενιαίοι και επίπεδοι. Μπορούμε να υποθέσουμε πως αυτή η παντελής απουσία εσωτερικών αρχιτεκτονικών διακοσμήσεων αποδίδεται στο πνεύμα της μεταβυζαντινής εποχής, όπου η αισθητική διάθεση περιορίστηκε σημαντικά. Επομένως γίνεται κατανοητό πως οι μεταβυζαντινές Τράπεζες ήταν πιο λιτές και στις εξωτερικές τους όψεις, αλλά και στις εσωτερικές τους διαμορφώσεις.

Οι εσωτερικές παρειές των τοίχων σε μία Τράπεζα δεν παρέμεναν με εμφανή τα υλικά κατασκευής τους, αλλά καλύπτονταν από πολλαπλές στρώσεις επιχρισμάτων. Η τελική εσωτερική επιφάνεια της τοιχοποιίας ήταν λεία και διακοσμούνταν από πλήθος τοιχογραφιών. Όπως και στους ναούς έτσι κι εδώ, κατά κανόνα στην αψίδα εικονίζεται η Παναγία με τους Αρχαγγέλους εκατέρωθεν (Εικ. 33). Όλες οι υπόλοιπες επιφάνειες των τοίχων καλύπτονται με εικονογραφικά προγράμματα που σχετίζονται με την εστίαση (π.χ. ο μυστικός δείπνος, η φιλοξενία του Αβραάμ, το θαύμα των άρτων κ.λπ.).¹¹⁷ Επιπλέον απεικονίσσεις που επιλέγονταν να κοσμήσουν την Τράπεζα είχαν ως θεματολογία σκηνές από τη ζωή και τα πάθη του Χριστού.

¹¹⁴ Αντωνακάτου Ν., Μαύρος, Τ. (1976) 139.

¹¹⁵ Ορλάνδος, Α. (1999) 50.

¹¹⁶ Ο.π.

¹¹⁷ Ο.π. 51.

Οι Τράπεζες που διέθεταν ορθογώνια κάτοψη συνήθως καλύπτονταν από ξύλινη δίρριχτη στέγη ή από λιθόκτιστη κυλινδρική καμάρα. Και στις δυο περιπτώσεις, όμως, το ελεύθερο ύψος που δημιουργούνταν στο εσωτερικό του κτηρίου ήταν ιδιαίτερα μεγάλο, έτσι ώστε να επιτυγχάνεται μία ισορροπημένη αναλογία μεταξύ του μεγάλου μήκους του κτηρίου με το ύψος του.

Στον ελλαδικό χώρο εντοπίζεται μόνο μία εξαίρεση σε σχέση με την κάλυψη της Τραπέζης. Πρόκειται για την Τράπεζα της Μονής Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στην Πάτμο, στην οποία η κτιστή καμάρα της οροφής διακόπτεται στο μέσο της, από τρούλο.¹¹⁸ Τα φορτία του τρούλου μεταφέρονται στην καμάρα στην οποία στηρίζεται και εν συνεχεία στους κατακόρυφους φέροντες τοίχους του κτίσματος. Με τον τρόπο αυτό η Τράπεζα της Μονής αποκτά εξωτερικά μία μοναδική στο είδος της τυπολογία. Έτσι το κτήριο αυτό, όταν το παρατηρεί κανείς από έξω, μοιάζει με ναό που φέρει τα χαρακτηριστικά της μονόκλιτης βασιλικής με τρούλο (Σχέδιο 17).

Στις περιπτώσεις όπου η κάλυψη του κτηρίου της Τραπέζης πραγματοποιείται με θόλο, τότε αυτός μπορεί να ανήκει σε μία από τις παρακάτω μορφές: το κτίσμα μπορεί να καλύπτεται με απλή λιθόκτιστη καμάρα ή με καμάρα ενισχυμένη με ζώνες ή σφενδόνια. (π.χ. Μονή Βροντοχίου Μυστρά, Νέα Μονή Χίου κ.ά.). Άλλες φορές η οροφή «στερεωνόταν σε πολλούς μικρούς θόλους πάνω σε αξονική κιονοστοιχία»¹¹⁹ αντί ενός ενιαίου θόλου (π.χ. Μονή Βαρλαάμ Μετεώρων, Μονή Μεταμορφώσεως Μετεώρων κ.ά.). Οι θόλοι αυτοί στηρίζονται στη μία τους πλευρά στην εξωτερική τοιχοποιία και στην απέναντι πλευρά σε αξονική σειρά κίωνων.¹²⁰

Πέρα από τα τυπολογικά και αρχιτεκτονικά στοιχεία των Τραπεζών, ένα ακόμη αξιοσημείωτο χαρακτηριστικό τους είναι η χωροταξική τους σχέση με τα υπόλοιπα κτίσματα της Μονής.

Σε πολλές από τις περιπτώσεις μοναστηριακών συγκροτημάτων που μελετήθηκαν, ο άξονας προσανατολισμού της Τραπέζης είναι παράλληλος με τον άξονα του Καθολικού, χωρίς όμως αυτό να τηρείται πάντοτε. Ως προς την χρονική σειρά οικοδόμησης των δύο αυτών κτισμάτων, μάλιστα, είναι απολύτως βέβαιο πως το Καθολικό προηγείται πάντοτε της

¹¹⁸ Ορλάνδος, Α. (1999) 48.

¹¹⁹ Αντωνακάτου Ν., Μαύρος, Τ. (1976) 139.

¹²⁰ Ορλάνδος, Α. (1999) 48.

Τραπέζης. Επομένως η Τράπεζα είναι αυτή που ακολουθεί τον άξονα του Καθολικού και ποτέ το αντίθετο.

Ιδίως στο Άγιο Όρος, βάσει των παρατηρήσεων του Α. Ορλάνδου, πολυάριθμα κτήρια των Τραπεζών κτίζονταν απέναντι ακριβώς από την είσοδο του Καθολικού της εκάστοτε Μονής¹²¹ (Σχέδιο 18). Ωστόσο η συγκεκριμένη τοποθέτηση της Τραπέζης παρότι επικράτησε σε αρκετά αγιορείτικα μοναστήρια δεν είναι ο κανόνας. Όπως ήδη αναλύσαμε και προηγουμένως, κάθε Μονή διαφέρει χωροταξικά εξαιτίας της τοπογραφίας, του μεγέθους της, ακόμα και του πλούτου της. Για όλους τους παραπάνω λόγους, λοιπόν, η θέση της Τραπέζης εντός του περιβόλου ποικίλλει.

Όταν ο ελεύθερος χώρος μπροστά από το Καθολικό ήταν περιορισμένος, τότε η Τράπεζα τοποθετούνταν σε άλλη θέση, αλλά ο προσανατολισμός της παρέμενε και τότε παράλληλος προς τον ναό. Επιπρόσθετα, άλλοτε η Τράπεζα αποτελούσε ένα μεμονωμένο κτήριο που βρισκόταν σε σχετική απόσταση από τα υπόλοιπα βοηθητικά κτίσματα και άλλοτε βρισκόταν σε συνέχεια με το κτίσμα των κελιών ή και με τα προστατευτικά τείχη του περιβόλου (Σχέδιο 18). Αυτό εξαρτιόταν και πάλι από τον διαθέσιμο ελεύθερο χώρο του περιβόλου. Η πιο σπάνια θέση της Τραπέζης σε σχέση με τη θέση του Καθολικού ήταν αυτή στο πίσω μέρος του Ιερού του ναού (π.χ. Μονή Μεταμορφώσεως Μετεώρων).

Όσον αφορά μάλιστα τον προσανατολισμό των κτηρίων των Τραπεζών, αυτός κατά κανόνα είχε φορά Ανατολής – Δύσης, όπου στην ανατολική στενή πλευρά του κτίσματος διαμορφωνόταν η προαναφερθείσα κόγχη (π.χ. Μονή Δαφνίου, Μονή Οσίου Λουκά). Ωστόσο ο προσανατολισμός αυτός δεν ισχύει σε όλες τις Τράπεζες. Για παράδειγμα υπάρχουν Μονές στο Άγιο Όρος, οι οποίες έχουν εντελώς αντίθετο προσανατολισμό.

Επιπρόσθετα ως προς το σχήμα, αλλά και τον προσανατολισμό των κτισμάτων αυτών, αξίζει να σημειωθεί και η παρακάτω περίπτωση: υφίστανται Τράπεζες όπου το σχήμα της κάτοψής τους δεν είναι καν ορθογώνιο, αλλά σχήματος T. Αυτό προέκυψε από τον εμπλουτισμό της αρχικής επιμήκους Τραπέζας με την εγκάρσια προσθήκη ενός δεύτερου ορθογώνιου σκέλους, στην άκρη του οποίου προβάλλεται αψίδα. (π.χ. Μονή Βατοπεδίου, Μονή Διονυσίου, Μονή Παντοκράτορος Αγίου Όρους).¹²² Επομένως οι Τράπεζες αυτές δεν διέθεταν έναν βασικό και ξεκάθαρο άξονα προσανατολισμού. Ωστόσο δεν μπορεί κι εδώ να θεωρηθεί τυχαίο το πού απαντάται συχνότερα αυτός ο ιδιαίτερος τύπος. Το γεγονός ότι συναντάται σε μοναστικά συγκροτήματα του Αγίου Όρους, ενισχύει την υπόθεσή μας πως

¹²¹ Ορλάνδος, Α. (1999) 43.

¹²² Ο.π. 46.

αυτός ο τύπος προέκυψε κατά τους μεταβυζαντινούς χρόνους και δεν προέρχεται τυπολογικά από τους βυζαντινούς χρόνους.

Επιπλέον, όσον αφορά τις Τράπεζες που φέρουν αυτό το ιδιότυπο σχήμα T στην κάτοψή τους, κατά τους μεταβυζαντινούς χρόνους καλύπτονταν συνήθως με επίπεδες ξύλινες οροφές.¹²³ Μάλιστα αντί για μονόχωρα κτίσματα όπως ήταν όλες οι Τράπεζες, διέθεταν πολλές φορές και μια πιο περίπλοκη εσωτερική διαρρύθμιση: πολύ συχνά σχηματίζονταν στις γωνίες του εγκάρσιου κλίτους μικροί τετράγωνοι χώροι βοηθητικής χρήσης, όπως οψοφυλάκια, κελάρια κ.ά. (Σχέδιο 19).

Είναι αλήθεια ότι συγκριτικά με τα υπόλοιπα βοηθητικά κτίσματα ενός μοναστηριού, το κτίσμα της Τραπέζης εμφανίζει εντυπωσιακό μέγεθος. Αυτό συνέβαινε διότι εκτός από τον ναό, ήταν ο μοναδικός χώρος όπου καθημερινά συγκεντρωνόταν την ίδια ώρα ολόκληρος ο πληθυσμός της Μονής. Επομένως οι διαστάσεις της Τραπέζης ήταν αρκετά μεγάλες ώστε να καλυφθεί ο λειτουργικός της ρόλος.

Από το «τυπικόν του Αγίου Μάμαντος»¹²⁴ μας δίνεται η πληροφορία πως σε ορισμένα μοναστηριακά συγκροτήματα όπου ο αριθμός των καλόγερων ήταν πολύ μεγάλος, μπορεί να ανεγειρόταν και μία δεύτερη Τράπεζα ή να πραγματοποιούνταν επέκταση της αρχικής.

Όπως ειπώθηκε ήδη, οι βυζαντινές και μεταβυζαντινές Τράπεζες των μοναστηριών παρουσιάζουν σημαντική ποικιλία ως προς τις διαστάσεις τους. Πέρα από την ποικιλία αυτή, αξίζει να σημειωθεί πως το μήκος τους είναι σημαντικά πιο μεγάλο από εκείνο των υπολοίπων βοηθητικών κτισμάτων (με εξαίρεση τις πτέρυγες των κελιών). Επομένως η Τράπεζα φαίνεται να είναι πράγματι μετά το Καθολικό της εκάστοτε Μονής, το πιο σημαντικό και αξιοπρόσεκτο κτίσμα.

Όσο για τον φυσικό φωτισμό στο εσωτερικό της Τραπέζης, αυτός επιτυγχανόταν από τα ανοίγματα των παραθύρων που βρίσκονταν κυρίως στις μακρές πλευρές του οικοδομήματος. Στη βυζαντινή εποχή τα ανοίγματα αυτά ήταν μονόλοβα ή δίλοβα παράθυρα και μεγάλων διαστάσεων. Βρίσκονταν είτε στη μία, είτε και στις δύο μακρές πλευρές του κτίσματος. Σε ορισμένες περιπτώσεις μάλιστα διανοίγονταν μικρά παράθυρα και πάνω από την αψίδα της στενής πλευράς.

¹²³ Ορλάνδος, Α. (1999) 49.

¹²⁴ Ο.π. 45.

Με το πέρασμα των χρόνων παρατηρήθηκε μείωση στις διαστάσεις των παραθύρων και αλλαγή στη θέση αυτών. Έτσι κατά τους μεταβυζαντινούς χρόνους τα παράθυρα των Τραπεζών κατασκευάζονταν πλέον πιο μικρά, ενώ τοποθετούνταν σε μεγάλο ύψος από τη στάθμη του δαπέδου.

Για παράδειγμα η μακρά πλευρά της Τραπέζης του Οσίου Λουκά, η οποία κατασκευάστηκε κατά τον 11^ο αι. διέθετε δίλοβα παράθυρα, τα οποία είχαν ύψος 2,20 μ. και απείχαν μόλις 0,80 μ. από το δάπεδο (Σχέδιο 20). Αντίθετα στη Μονή Δαφνίου, βάσει των καταλοίπων που έχουν μελετηθεί, τα παράθυρα δεν ήταν τοποθετημένα τόσο χαμηλά, αλλά βρίσκονταν σε ύψος τουλάχιστον 1,70 μ. από τη στάθμη του δαπέδου.¹²⁵ Αυτό μαρτυρεί πως η δεύτερη αυτή Τράπεζα έχει υποστεί μεταγενέστερες επεμβάσεις κατά τις οποίες τα ανοίγματα των όψεων μετασχηματίστηκαν.

Δεν μπορούμε να έχουμε επαρκή στοιχεία για την ύπαρξη και το υλικό των κουφωμάτων στα παράθυρα και τους φεγγίτες των Τραπεζών. Ο Α. Ορλάνδος μας πληροφορεί πως στις Μονές των Μετεώρων είχαν διατηρηθεί έως τις αρχές του 20^{ου} αι. οι γύψινοι φεγγίτες με το υαλοστάσιο τους.¹²⁶ Ωστόσο δεν αναφέρει την χρονολόγηση των υλικών αυτών, τα οποία μπορεί να είναι κατά πολύ μεταγενέστερα της εποχής οικοδόμησης του κτηρίου της Τραπέζης.

Η είσοδος στον κυρίως χώρο της Τραπέζης κατά τους βυζαντινούς χρόνους πραγματοποιούνταν από τρεις θύρες ή από ένα τρίβηλο άνοιγμα που εντοπιζόταν στην στενή πλευρά του, δηλαδή απέναντι από την κυλινδρική αψίδα. Κατά τη μεταβυζαντινή εποχή όμως η συνήθης είσοδος στην Τράπεζα άλλαξε. Τότε διανοίγονταν δύο θύρες. Η μία βρισκόταν και πάλι στην στενή πλευρά της κάτοψης (εκεί που άλλοτε βρισκόταν το τρίβηλο), ενώ η δεύτερη είσοδος στο μέσο της μιας από τις μακρές πλευρές.¹²⁷

Για παράδειγμα η Τράπεζα του Οσίου Λουκά διέθετε τρίβηλη θύρα στην μια από τις στενές της πλευρές. Πάνω από το τρίβηλο είχαν διανοιχθεί τρία μονόλοβα παράθυρα σε ξεχωριστή ζώνη και κοσμούνταν από οδοντωτές ταινίες (Σχέδιο 20). Αντίθετα η Τράπεζα της Μονής Δαφνίου διέθετε στην πρόσοψη της αντί για τρίβηλη θύρα, τρία ξεχωριστά ανοίγματα θυρών, τα οποία βάσει της βιβλιογραφίας διέθεταν δίφυλλα κουφώματα.¹²⁸

¹²⁵ Ορλάνδος, Α. (1999) 57- 58.

¹²⁶ Ο.π. 47.

¹²⁷ Ο.π.

¹²⁸ Ο.π. 56.

Τέλος, ενδιαφέρον παρουσιάζει και η εσωτερική επίπλωση των χώρων αυτών, καθώς και η διάταξη των τραπεζιών. Στο μέσο περίπου του χώρου της Τραπεζίης τοποθετούνταν ο άμβωνας. Από εκεί ένας μοναχός στεκόταν και διάβαζε τις Γραφές «είς τροφήν τής ψυχής»¹²⁹ καθ' όλη τη διάρκεια του γεύματος. Ο άμβωνας είναι γνωστός για την παρουσία του εντός των ναών ήδη από την παλαιοχριστιανική εποχή.

Όσον αφορά την διάταξη των τραπεζιών φαγητού, αυτή ποικίλει από Μονή σε Μονή. Στο εσωτερικό ορισμένων Τραπεζών τοποθετούνταν μία ή δύο μεγάλες και επιμήκεις κτιστές τράπεζες, οι άκρες των οποίων ήταν ημικυκλικές (Σχέδιο 21). Εκατέρωθεν της κάθε Τραπεζίης τοποθετούνταν χτιστά θρανία. Εάν στον χώρο βρισκόταν μία κτιστή τράπεζα, τότε αυτή ήταν τοποθετημένη στον κεντρικό άξονα, ενώ σε περίπτωση που οι κτιστές τράπεζες ήταν δύο, τότε αυτές τοποθετούνταν παράλληλα μεταξύ τους και σύμφωνα με τον κύριο άξονα της κάτοψης. Σε άλλες Τράπεζες βέβαια τοποθετούνταν περισσότερα και από δύο τραπεζία, ενώ η διάταξή τους γινόταν βάσει των ανοιγμάτων και όχι βάσει του κεντρικού άξονα του χώρου.¹³⁰

Στις Τράπεζες του Αγίου Όρους πολύ συχνά χρησιμοποιούνταν τα ακούβητα, δηλαδή τα μικρά ημικυκλικά τραπεζία, τα οποία ήταν κτιστά, καλύπτονταν από μαρμάρινες πλάκες και διέθεταν μικρές εσοχές (κογχάρια) για την τοποθέτηση των σκευών σίτισης.¹³¹ Το σχήμα αυτό αναγνωρίζεται ως η συνέχεια των τραπεζιών των ρωμαϊκών χρόνων. Ορισμένες φορές οι πλάκες αυτές διακοσμούνταν με ανάγλυφα διακοσμητικά μοτίβα και κάλυπταν ακόμα και τα κατακόρυφα τοιχώματα των τραπεζιών. Εκτός από τα ακούβητα που ήταν για τους μοναχούς, μπροστά από την ασίδα συνηθιζόταν να τοποθετείται ένα ξεχωριστό τραπεζί για τον ηγούμενο, το οποίο ήταν σχήματος κύκλου ή ημικύκλιου και ονομαζόταν «αποκοπτή»¹³² (Εικ. 33).

2.4.3 Οι Εστίες

Η εστία είναι ο χώρος όπου παρασκευάζεται το φαγητό εντός των μοναστηριακών συγκροτημάτων. Ονομαζόταν «εστία» ή «μαγειρείον» ή «εψητήριο».¹³³ Είναι ένας χώρος με ιδιαίτερη μορφολογία, ο οποίος απαντάται σε όλα τα βυζαντινά μοναστήρια από τα

¹²⁹ Ορλάνδος, Α. (1999) 55.

¹³⁰ Ο.π. 51-52.

¹³¹ Αντωνάκου Ν., Μαύρος, Τ. (1976) 139.

¹³² Ορλάνδος, Α. (1999) 53.

¹³³ Ο.π. 61.

παλαιοχριστιανικά ήδη χρόνια. Οι βυζαντινές εστίες σχηματικά και ως προς την γενική τους διάταξη φαίνεται να είναι συνέχεια της αρχιτεκτονικής των ρωμαϊκών εστιών, με τη διαφορά ότι οι πρώτες διέθεταν καλύτερο μηχανισμό για την ανανέωση του αέρα.¹³⁴

Ως προς τη συνήθη της θέση στην χωροταξία ενός μοναστηριού, η εστία είτε βρισκόταν δίπλα από το κτήριο της τραπέζης, είτε ήταν σε άμεση επαφή με αυτήν, αποτελώντας κατ' αυτόν τον τρόπο προέκταση της ίδιας της τραπέζης. Όταν η τράπεζα αποτελεί αυτοτελές κτήριο εντός του περιβόλου της Μονής, τότε και η εστία διατηρεί την ανεξαρτησία της ως κτίσμα (Σχέδιο 22).

Υπάρχουν όπως είπαμε και περιπτώσεις που δεν είναι όλα τα κτίσματα σε συνέχεια το ένα με το άλλο, αλλά η χωροταξία τους είναι διαφορετική, εξαιτίας της άνεσης του χώρου της αυλής. Ο βασικότερος λόγος που συμβαίνει κάτι τέτοιο, δηλαδή η τράπεζα να βρίσκεται σε μικρή απόσταση από την εστία, φαίνεται να είναι ο φόβος της εξάπλωσης μιας πιθανής πυρκαγιάς. Ωστόσο ακόμα και σε περιπτώσεις όπου ο χώρος εντός των τειχών είναι περιορισμένος και η τράπεζα βρίσκεται σε συνέχεια με τα κελιά, πάλι μπορεί η εστία να διατηρεί μία μικρή απόσταση από τα υπόλοιπα κτήρια (για λόγους ασφαλείας).

Ο χώρος που, όπως αναφέραμε, μπορεί να μεσολαβεί ανάμεσα στην εστία και την τράπεζα, είναι μικρός και σε καμία περίπτωση δεν παρέμενε άνευ χρηστικότητας. Σχεδόν πάντοτε λειτουργούσε ως «σκευοφυλάκιο» ή «οψοφυλάκιο» (π.χ. Μονή Βροντοχίου Μυστρά, Μονή Οσίου Μελετίου, Μονή Καισαριανής) (Σχέδιο 23).

Ως προς την κάτοψη της η εστία ήταν κατά κανόνα τετράγωνη (4,00 x 4,00 μ. ή 5,00 x 5,00 μ.), ενώ το ύψος της κυμαινόταν από 3 έως 5 μ. Άλλοτε διέθετε σε συνέχεια με τον κυρίως χώρο ορθογώνιο προθάλαμο (π.χ. Μονή Μεγίστης Λαύρας), άλλοτε όχι.

Εξαίρεση αποτελούν ορισμένες εστίες, όπως αυτή της Μονής Βαρλαάμ, όπου η κάτοψη της αντί τετραγώνου είναι «μετά πτερυγίων μορφής τόξου κύκλου».¹³⁵ Συνήθως οι εστίες διέθεταν μία μόνο θύρα εισόδου/ εξόδου, η οποία διανοιγόταν στην πλευρά που οδηγούσε ταχύτερα προς την τράπεζα (Σχέδιο 24).

Στις περισσότερες περιπτώσεις που εξέτασε ο Α. Ορλάνδος, το άνοιγμα της θύρας δεν βρίσκεται στο μέσο του τοίχου, διαταράσσοντας έτσι την συμμετρία της όψης αυτής. Ο φωτισμός πραγματοποιούνταν από μικρά μονόλοβα συνήθως παράθυρα.¹³⁶ Επιπλέον στις εσωτερικές παρειές των τοίχων της εστίας διαμορφώνονταν ειδικές κόγχες, οι οποίες

¹³⁴ Αντωνακάτου Ν., Μαύρος, Τ. (1976) 140.

¹³⁵ Ορλάνδος, Α. (1999) 62.

¹³⁶ Ο.π. 63.

λειτουργούσαν όπως τα σύγχρονα ντουλάπια για την τοποθέτηση και την οργάνωση των μαγειρικών σκευών.

Η στέγαση του κτηρίου της εστίας είναι ένα ζήτημα που παρουσιάζει ιδιαίτερο αρχιτεκτονικό ενδιαφέρον και ποικιλία ως προς τις μορφές που συναντάμε. Οι εστίες, λοιπόν, στη βάση της στέγης καλύπτονται από θόλο ή πυραμιδοειδείς όγκους, οι οποίοι ενώνονται με τους κατακόρυφους τοίχους διαμέσου σφαιρικών τριγώνων.¹³⁷

Στο κεντρικό και ανώτερο τμήμα του θόλου ή της πυραμίδας, διαμορφώνεται οπή για να τοποθετηθεί σε υψηλότερο επίπεδο πύργος με τρούλο. Στον πύργο αυτό, οι αναλογίες του οποίου παρουσιάζουν δεκάδες παραλλαγές, υπήρχαν μικρά ανοίγματα που λειτουργούσαν ως καπνοδόχοι (Σχέδιο 16).

Εντός της εστίας, η παρασκευή του φαγητού πραγματοποιούνταν ως εξής: στο έδαφος τοποθετούσαν μία χαμηλή σε ύψος σχάρα, κάτω από την οποία άναβαν τη φωτιά. Η σχάρα αυτή δεν ήταν απαραίτητα τοποθετημένη στο κέντρο της κάτοψης της εστίας. Είχε μέγεθος περίπου 1,00 x 1,00 μ. ή 1,00 x 2,00 μ. Πάνω από τη σχάρα κρεμούσαν το καζάνι με το φαγητό. Το καζάνι το αναρτούσαν σε σύστημα περιστρεφόμενου γερανού. Το σύστημα αυτό εξυπηρετούσε τη ρύθμιση της απόστασης καθ' ύψος που θα είχε κάθε φορά το φαγητό από τη σχάρα. Ο καπνός που προκαλούσε η όλη διαδικασία του μαγειρέματος έβρισκε διαφυγή όχι μόνο από τα παράθυρα του τρούλου, αλλά και από πήλινους σωλήνες που βρίσκονταν εντοιχισμένοι στον θόλο της οροφής.¹³⁸ Η κυκλοφορία του αέρα ήταν συνεχής και γινόταν με τέτοιο τρόπο, ούτως ώστε και τα φαγητά να μαγειρεύονται χωρίς προβλήματα, αλλά και η ατμόσφαιρα στο εσωτερικό του χώρου να μη γίνεται αποπνικτική από καπνούς και υψηλές θερμοκρασίες για τους μάγειρες.

Συγκριτικά με τις αρχαίες εστίες, στα χρόνια του Μεσαίωνα τα μαγειρεία απέκτησαν περισσότερη αξία ως λειτουργικοί χώροι και κατά συνέπεια και ως μνημεία. Η εξωτερική τους τοιχοποιία δεν φαίνεται να ήταν ιδιαίτερα προσεγμένη ή διακοσμημένη. Σύμφωνα με τον Α. Ορλάνδο το κτίσιμο γινόταν με ακανόνιστη μίξη λίθων με πλίνθους.¹³⁹ Επομένως πρόκειται για τοιχοποιία από αργολιθοδομή.¹⁴⁰ Το μοναδικό κεραμοπλαστικό στοιχείο που σε ορισμένες περιπτώσεις συναντάμε στις όψεις μιας εστίας είναι η οδοντωτή ταινία σε μονή ή διπλή σειρά γύρω από τα ανοίγματα των παραθύρων.

¹³⁷ Ορλάνδος, Α. (1999) 63.

¹³⁸ Ο.π. 66.

¹³⁹ Ο.π. 67.

¹⁴⁰ Η έννοια αργολιθοδομή προέρχεται από την λέξη αργός, δηλαδή ακατέργαστος λίθος.

Ένα συχνό στοιχείο που εντοπίζεται τόσο στην κυρία όψη της εστίας, όσο και της τραπέζης, είναι η ύπαρξη εντοιχισμένης επιγραφής πάνω από το άνοιγμα της εισόδου.¹⁴¹ Στην επιγραφή αυτή αναγράφεται είτε το όνομα του κτήτορα, είτε το έτος κατασκευής ή ανακαίνισης του συγκεκριμένου κτίσματος.

Υπάρχουν περιπτώσεις που σε κάποια ή κάποιες από τις εξωτερικές πλευρές της εστίας η στέγη προεκτεινόταν, δημιουργώντας έτσι προστέγασμα. Αυτό το λεγόμενο προστέγασμα στηριζόταν με ξύλινες αντηρίδες.¹⁴² Σκοπός του προστεγάσματος ήταν η εξασφάλιση προστασίας των μαγείρων από τα καιρικά φαινόμενα κατά τη μεταφορά του φαγητού από την εστία προς την τράπεζα (Εικ. 34).

Τέλος ορισμένες εστίες περιλάμβαναν εντός της τετράγωνης κάτοψής τους και ένα μικρό αποχωρητήριο.¹⁴³ Αυτό διαμορφωνόταν σε μια μικρή γωνιά του κτίσματος και ήταν θολωτό.

2.4.4 Τα Μαγκικεία

Ένα ακόμα κτήριο που σχετίζεται με τις καθημερινές εργασίες των μοναχών για την παρασκευή φαγητού ήταν αυτό των μαγκικείων. Το μαγκικείο ως κτίσμα εντός του μοναστηριακού συγκροτήματος, βρισκόταν κοντά στο κτήριο της Εστίας και χρησιμοποιούνταν για το ζύμωμα και το ψήσιμο του άρτου. Η ονομασία ‘μαγκικείο’ χρησιμοποιείται ακόμα στις μέρες μας για να περιγράψουμε τον χώρο των ελληνικών μοναστηριών, όπου γίνεται η παραγωγή του ψωμιού.

Δεν γνωρίζουμε με σιγουριά πόσο διαδεδομένη ήταν η ανέγερση ενός τέτοιου κτηρίου εντός των βυζαντινών μοναστηριών, εξαιτίας των λιγοστών μαγκικείων που έχουν διασωθεί ως τις μέρες μας. Ωστόσο ενδιαφέρον προκαλεί η μελέτη των εναπομεινάντων μαγκικείων στις Μονές του Αγίου Όρους. Σε πολλά από αυτά τα κτίσματα υπήρχαν μεγάλων διαστάσεων ζυμωτήρια, τα οποία κινούνταν από ζευγάρια μεγαλόσωμων ζώων (π.χ. βόδια).¹⁴⁴

Ακόμα και ο Α. Ορλάνδος στην έρευνα του περί της μοναστηριακής αρχιτεκτονικής, παραθέτει λιγοστές πληροφορίες για την κατασκευή και την τυπολογία τους (Σχέδιο 25). Κάνει αναφορά για τρία μόνο μαγκικεία: της Μονής Μεγίστης Λαύρας στο Άγιο Όρος, της

¹⁴¹ Ορλάνδος, Α. (1999) 68.

¹⁴² Ο.π.

¹⁴³ Ο.π.

¹⁴⁴ Θεοχαρίδης, Π., Μαμαλούκος, Σ. (2014) 9.

Μονής Αγίου Παντελεήμονος ομοίως στο Άγιο Όρος και της Μονής Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στην Πάτμο.¹⁴⁵ Από τα τρία αυτά παραδείγματα, μάλιστα, το μαγκικείο της Μεγίστης Λαύρας όπως μας πληροφορούν οι Π. Θεοχαρίδης και Σ. Μαμαλούκος δεν είναι καν βυζαντινό κτίσμα, αλλά χρονολογείται στον 16^ο ή στις αρχές του 17^{ου} αι (Εικ. 35).

Φαίνεται, λοιπόν, πως συγκριτικά με την τράπεζα και την εστία, το μαγκικείο ήταν δευτερεύουσας σημασίας κτήριο. Τόσο το μικρό του μέγεθος, όσο και η προφανής ευτέλεια της κατασκευής του είχαν ως αποτέλεσμα την δυσκολία ταύτισής του με τα ερειπωμένα μοναστικά κτίσματα που έχουν μελετηθεί στον ελλαδικό χώρο (π.χ. σε κανένα βυζαντινό μοναστήρι του Μυστρά δεν έχει αναγνωριστεί η ύπαρξη μαγκικείου).

2.4.5 Τα Φωτανάματα

Το φωτάναμα ήταν ένας μικρός ισόγειος χώρος εντός των βυζαντινών μοναστηριών, στον οποίο εισέρχονταν οι μοναχοί με σκοπό να ζεσταθούν. Ο χώρος ήταν σχετικά μικρών διαστάσεων και τετραγωνικής κάτοψης,¹⁴⁶ όπως συνέβαινε και με το κτίσμα της εστίας. Εντός του κτίσματος και συνήθως σε κάποιο κεντρικό σημείο της κάτοψης υπήρχε μικρή σχάρα όπου άναβαν τη φωτιά με σκοπό τη θέρμανση όλων των θαμώνων. Θα ήταν λανθασμένο εάν δινόταν η εικόνα πως ο χώρος του φωτανάματος λειτουργούσε σαν καθιστικό ή τραπεζαρία με την σύγχρονη έννοια. Οι μοναχοί δεν έμεναν εκεί για πολύ χρόνο. Εισέρχονταν κατά τις χειμερινές ημέρες ή κατά τα ψυχρά βραδιά που πραγματοποιούνταν οι ολονύκτιες και αφού ζέσταιναν για λίγο τα άκρα τους και τα ρούχα τους, εξέρχονταν και πάλι με σκοπό να επιστρέψουν στις εργασίες και υποχρεώσεις τους.

2.5 Μοναστικά συγκροτήματα στον Μυστρά και η διάταξή τους

Το πρώτο μοναστήρι που ιδρύθηκε στον περιτειχισμένο λόφο του Μυστρά ήταν αυτό της Μονής Βροντοχίου, περίπου μία εικοσαετία μετά την οικοδόμηση του μητροπολιτικού συγκροτήματος του Αγίου Δημητρίου. Περίπου μισό αιώνα αργότερα ιδρύθηκαν άλλες δύο Μονές στον Μυστρά: αυτή του Ζωοδότου Χριστού και αυτή της Περιβλέπτου, ενώ γύρω στα

¹⁴⁵ Ορλάνδος, Α. (1999) 71.

¹⁴⁶ Ο.π. 69.

μισά του 15^{ου} αι. οικοδομήθηκε και το τελευταίο μοναστήρι της πόλης, η Μονή της Θεοτόκου της Παντάνασσας.¹⁴⁷

Στην Άνω Χώρα του βυζαντινού Μυστρά και σε μικρή απόσταση από τα παλάτια, βρίσκεται ο ναός της Αγίας Σοφίας. Ως ιδρυτής του ναού αναγνωρίζεται ο Μανουήλ Καντακουζηνός. Ο ίδιος αφιέρωσε τον ναό στην Αγία Σοφία προς τιμήν της Αγίας Σοφίας της Κωνσταντινούπολης¹⁴⁸ και ήταν το Καθολικό μοναστηριού. Αν και δεν έχει επιβεβαιωθεί ακόμη με απόλυτη σιγουριά, οι ερευνητές ταυτίζουν το μοναστικό αυτό συγκρότημα με την Μονή Ζωοδότου Χριστού, το όνομα της οποίας αναφέρεται στα ιστορικά κείμενα.¹⁴⁹ Ύστερα από βιβλιογραφική, αλλά και επιτόπια έρευνα, γίνεται σαφές ότι επρόκειτο για ένα μεγάλο ανδρικό μοναστήρι της υστεροβυζαντινής περιόδου, με προσεγμένο Καθολικό και πλήθος βοηθητικών κτισμάτων γύρω του.

Το καθολικό της Μονής ακολουθεί την κατηγορία των απλών δικιονίων σταυροειδών τρουλλαίων ναών, με στοιχεία τόσο από την ελλαδική, όσο και από την κωνσταντινουπολίτικη σχολή.¹⁵⁰ Διαθέτει νάρθηκα με τρούλο και εξωτερική στοά, η οποία φέρεται πάνω σε κίονες (Σχέδιο 26). Επιπλέον γύρω από τον ναό είναι διαμορφωμένα τέσσερα μικρά παρεκκλήσια. Ύστερα από την κατάληψη του Μυστρά από τους Οθωμανούς, η Αγία Σοφία μετατράπηκε σε τζαμί, με αποτέλεσμα να υποστεί σοβαρές ζημιές ο τοιχογραφικός διάκοσμος του εσωτερικού της.¹⁵¹ Έπειτα από σύγχρονες ανασκαφές που έχουν πραγματοποιηθεί περιμετρικά του Καθολικού, έχουν βρεθεί ταφικά μνημεία, πολλά από τα οποία αποδίδονται σε πρόσωπα της οικογένειας των Δεσποτών.

Στις μέρες μας από ολόκληρο το μοναστικό συγκρότημα, σώζεται το Καθολικό του, το οποίο έχει αποκατασταθεί αρχικά από τον Α. Ορλάνδο το 1938 και ύστερα στα τέλη του 20^{ου} αι. από την Επιτροπή Αναστηλώσεων Μνημείων Μυστρά.¹⁵² Το πιο εντυπωσιακό κτίσμα της Μονής που επίσης σώζεται, είναι η υπόγεια κινστέρνα, σχήματος ακανόνιστου παραλληλογράμμου. Βρίσκεται στην βόρεια πλευρά της Μονής, δίπλα από το κτίσμα της Τραπεζής, το οποίο βρίσκεται σε ερειπιώδη κατάσταση (Εικ. 36).

Στις αρχές του 21^{ου} αι. πραγματοποιήθηκαν εργασίες καθαρισμού και στερέωσης του περιβάλλοντος χώρου της Μονής, με σκοπό την διερεύνηση και την προβολή και των υπολοίπων βοηθητικών κτισμάτων που βρίσκονται όλα σε κατάσταση προχωρημένης

¹⁴⁷ Περδικούλιας, Π. (2018) 101.

¹⁴⁸ Σίνος, Σ. (2009β) 36.

¹⁴⁹ Μαρίνου, Γ. (2009α) 57.

¹⁵⁰ Μπούρας, Χ. (2001) 215.

¹⁵¹ Runciman, S. (2017) 123.

¹⁵² Μαρίνου, Γ. (2009γ) 158.

ερείπωσης.¹⁵³ Με την απομάκρυνση της επίχωσης αποκαλύφθηκαν δυτικά της Τραπέζης ποικίλα μικρά οικοδομήματα, τα οποία φαίνεται πως ήταν προσαρτημένα στα τείχη της Μονής.

Στα νότια του Καθολικού υπάρχουν τα ερείπια από πτέρυγα κελιών (Εικ. 37). Αρχικά ήταν ένα διώροφο κτίσμα με διαμορφωμένη στοά στην βόρεια πλευρά,¹⁵⁴ προσαρτημένο στον τοίχο της νότιας πύλης της Μονής, η οποία στέκει ακόμη. Αργότερα όμως, προστέθηκε και τρίτος όροφος κελιών, γεγονός που σηματοδοτεί την πληθυσμιακή της άνθιση. Στα νότια των κελιών υπάρχουν τα ερείπια και από άλλα μεγάλα βοηθητικά κτίσματα.

Όσον αφορά τα οχυρωματικά έργα, στην βόρεια και δυτική πλευρά η προστασία της Μονής επιτυγχάνεται επαρκώς από τα προστατευτικά τείχη της ίδιας της Άνω Χώρας, τα οποία σώζονται σε αρκετά καλή κατάσταση έως και σήμερα. Στις άλλες δυο πλευρές, δηλαδή στην νότια και την ανατολική, είχαν διαμορφωθεί πιο χαμηλά τείχη για τον απλό διαχωρισμό της Μονής από τον υπόλοιπο πολεοδομικό ιστό. Σε ορισμένα σημεία, βέβαια, δεν σώζονται καν τα ίχνη των τειχών αυτών, γεγονός που μας δυσκολεύει στο να γνωρίζουμε ποιο ήταν το αρχικό σχήμα του τοπογραφικού της Μονής. Αυτό που είναι βέβαιο πάντως είναι πως η θέση που επιλέχθηκε να ιδρυθεί το παρόν μοναστήρι είναι προνομιακή, καθώς βρίσκεται σε ένα από τα ελάχιστα πλατώματα που διαθέτει ολόκληρος ο οχυρωμένος λόφος. Συγκριτικά με τις υπόλοιπες Μονές που αναφέρονται στην συνέχεια, εδώ το έδαφος είναι πιο επίπεδο και ομαλό.

Η Περιβλεπτος αποτελεί το Καθολικό της ομώνυμης Μονής και χτίστηκε στο τελευταίο τέταρτο του 14^{ου} αι. στο νοτιοανατολικό άκρο του λόφου. Ο ιδρυτής της Μονής της Περιβλέπτου ήταν κι εδώ ο Μανουήλ Καντακουζηνός και πιθανολογείται πως ο ίδιος με την σύζυγό του οικοδόμησαν και το Καθολικό της.

Η εν λόγω Μονή δεν οικοδομήθηκε μέσα στα προϋπάρχοντα τείχη της πόλης, αλλά προστέθηκε στο νοτιότερο εξωτερικό άκρο του οχυρωματικού τείχους της Κάτω Χώρας.¹⁵⁵ Ουσιαστικά ο οχυρωμένος περίβολος του μοναστηριού αποτελεί προσθήκη επί των αρχικών τειχών του Μυστρά. Η ένωση της Μονής με την πόλη πραγματοποιείται διαμέσου δυο πυλών προς τα βορειοανατολικά, ενώ προς τον Βορρά η Μονή οριοθετείται από απότομο φυσικό βράχο.

Έχει γίνει αποδεκτό ότι η μεγάλη πύλη που ανοίγεται στο τείχος της πόλης

¹⁵³ Μαρίνου, Γ. (2009γ) 158- 161.

¹⁵⁴ Από την βόρεια στοά έχουν βρεθεί μόνο τα θεμέλιά της.

¹⁵⁵ Μαρίνου, Γ. (2009δ) 175.

αποτελούσε αρχικά εξωτερική της πύλη. Μετά την ίδρυση όμως της Μονής, αυτή λειτουργούσε για την σύνδεση του μοναστηριού με τον οχυρωμένο αστικό ιστό (Εικ. 38). Σε μικρή απόσταση από την πρώτη αυτή πύλη κατασκευάστηκε και μια εσωτερική, για την είσοδο στον περίβολο της Μονής. Η δεύτερη αυτή πύλη ήταν μικρότερων διαστάσεων και πιο απλής κατασκευής. Οι δυο πύλες ενώνονται με κλιμακωτό διάδρομο, ενώ ο χώρος μεταξύ των τειχών φράσσεται από μεταγενέστερο διατείχισμα.¹⁵⁶

Το Καθολικό τυπολογικά ανήκει στους σταυροειδείς δικιόνιους ναούς. Είναι ο μόνος ναός του Μυστρά που φέρει λαξευτά γείσα, ενώ οι περισσότεροι από τους υπολοίπους φέρουν οδοντωτές ταινίες.¹⁵⁷ Αποτελείται από δυο επιπλέον παρεκκλήσια, το ένα εκ των οποίων διαθέτει τρούλο, ενώ στο εσωτερικό του κοσμεύεται με εξαιρετικής ποιότητας τοιχογραφίες.¹⁵⁸ Αποτελεί αδιαμφισβήτητα ένα σπουδαίο μνημείο της Παλαιολόγειας εποχής στον Μυστρά. Σε αυτή την περίπτωση ο συνδυασμός της ελλαδικής σχολής με την σχολή της Κωνσταντινούπολης έχει επιφέρει ένα αρμονικό αποτέλεσμα στον ιδιαίτερο αυτό ναό που ακουμπάει πάνω σε βράχο και φαίνεται να εισχωρεί σε αυτόν (Εικ. 39).

Στις μέρες μας από ολόκληρο το μοναστικό συγκρότημα, σώζεται σε αρκετά καλή κατάσταση το Καθολικό της Μονής με τα παρεκκλήσιά του, καθώς και ο περίβολος σχεδόν σε όλο του το μήκος. Επιπλέον έχει διασωθεί στο νοτιοανατολικό άκρο της Μονής ο πύργος της Τραπέζης,¹⁵⁹ τμήματα από δυο οικοδομήματα που βρίσκονται δίπλα από τον πύργο και δυο ακόμη κτίσματα στα βορειοανατολικά του Καθολικού (Εικ. 40). Εξαιτίας της πρωτότυπης εισχώρησης του ναού στον φυσικό βράχο, η πρόσβαση στον νάρθηκά του πραγματοποιείται δια μέσου των δυο τελευταίων κτισμάτων.

Ύστερα από τις εργασίες συντήρησης, καθαρισμού και αποχρωματώσεων, οι οποίες ξεκίνησαν το 1986, αποκαλύφθηκαν κατάλοιπα τοίχων που αποκαλύπτουν πως υπήρχαν κελιά και άλλα βοηθητικά κτίσματα της Μονής που ήταν προσαρτημένα στα προστατευτικά τείχη της Μονής.¹⁶⁰ Το μέγεθος των κελιών φαίνεται πως ήταν μεγαλύτερο συγκριτικά με τα κελιά των υπολοίπων Μονών στον Μυστρά. Επομένως μπορούμε να υποθέσουμε πως επρόκειτο για ένα μοναστικό συγκρότημα με πλούτο, εφόσον προσέφερε στους μοναχούς ανέσεις που δεν συναντάμε αλλού στον Μυστρά.

Ως προς την γενική τοπογραφία της Μονής Περιβλέπου, το σχήμα της είναι ένα ελλειπτικό «με τα δυο άκρα του να απολήγουν πάνω στον απότομο βράχο του λόφου, στον

¹⁵⁶ Αρβανιτόπουλος, Σ. (2004) 113.

¹⁵⁷ Μαρίνου, Γ. (2002) 36, 216.

¹⁵⁸ Μπούρας, Χ. (2001) 215.

¹⁵⁹ Για περισσότερες πληροφορίες βλέπε: 3.3.1

¹⁶⁰ Μαρίνου, Γ. (2009δ) 179- 180.

οποίο διαμορφώνεται κοίλωμα».¹⁶¹ Εδώ το έδαφος είναι περισσότερο επικλινές από την προαναφερθείσα Μονή Ζωοδότου Χριστού, ενώ επίσης ο διαθέσιμος ελεύθερος χώρος που άφηναν τα βοηθητικά κτίσματα είναι μικρότερος σε επιφάνεια από τους περιβόλους των υπολοίπων μοναστηριακών συγκροτημάτων του Μυστρά.

Τον 15^ο αι. ιδρύθηκε η Μονή της Παντάνασσας, η οποία αποτελεί το τελευταίο μεγάλοπνοο μοναστικό συγκρότημα που φτιάχτηκε στον βυζαντινό Μυστρά. Θεωρείται ως το πιο καλοδιατηρημένο μνημείο του οικισμού. Αυτό συμβαίνει γιατί σε αντίθεση με όλα τα υπόλοιπα μοναστήρια του λόφου, βρίσκεται σε λειτουργία μέχρι και σήμερα. Η κατοίκηση της εν λόγω Μονής σταμάτησε για λίγες μόνο δεκαετίες εξ αιτίας των Ορλωφικών το 1770. Στις μέρες μας το μοναστήρι είναι γυναικείο και αποτελεί το μοναδικό συγκρότημα εντός του αρχαιολογικού χώρου που κατοικείται.

Το Καθολικό της Μονής ανήκει αρχιτεκτονικά στον λεγόμενο τύπο του Μυστρά.¹⁶² Διαθέτει νάρθηκα, υπερώα και η κάλυψή του πραγματοποιείται με πέντε τρούλους, ακριβώς όπως θα δούμε ότι συμβαίνει και με το Καθολικό της Μονής Βροντοχίου, το οποίο προηγείται χρονικά¹⁶³ (Εικ. 41). Ως προς τον γλυπτικό διάκοσμο του ναού, είναι αδιαμφισβήτητο ότι πρόκειται για μια πλούσια και περίτεχνη διαμόρφωση.¹⁶⁴ Είναι ένα ζωντανό παράδειγμα της υιοθέτησης δυτικών προτύπων και πιο συγκεκριμένα γοθτικού ρυθμού, που συνδυάζονται με την βυζαντινή τεχνοτροπία με τρόπο αρμονικό και ισορροπημένο. Τα δυτικά αρχιτεκτονικά στοιχεία που απαντώνται στην περίπτωση αυτή είναι τα οξυκόρυφα και χαμηλωμένα τόξα στο κωδωνοστάσιο, ο ανάγλυφος διάκοσμος στις κόγχες του Ιερού, τα φουρούσια, τα γραμμικά στοιχεία με κυμάτια, κ.α. (Εικ. 42, 43). Ένα επιπλέον ενδιαφέρον που παρουσιάζει ο ναός αυτός είναι η πρόθεση των μαστόρων για πλούσιο διάκοσμο, με ευτελέστερες όμως τεχνικές, λόγω της οικονομικής δυσχέρειας της εποχής. Για το λόγο αυτό χρησιμοποιήθηκαν υλικά όπως ο παρόλιθος και τα έγχρωμα κονιάματα¹⁶⁵

Το μοναστικό αυτό συγκρότημα είναι περιτειχισμένο και βρίσκεται σε πολύ κεντρικό σημείο στην μέση περίπου του λόφου και ακριβώς επάνω από το μονοπάτι που ενώνει την

¹⁶¹ Μαρίνου, Γ. (2009β) 100.

¹⁶² Πληροφορίες για τα μορφολογικά χαρακτηριστικά του ιδιαίτερου αυτού αρχιτεκτονικού τύπου δίνονται παρακάτω στην ενότητα 3.1.2

¹⁶³ Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι το συγγραφικό έργο της Επιτροπής Αναστηλώσεων Μυστρά αναφέρει πληροφορίες μόνο για το Καθολικό της Μονής και τις εργασίες συντήρησής του. Δυστυχώς δίνονται μηδαμινά στοιχεία για το σύνολο του μοναστικού αυτού συγκροτήματος, παρά το γεγονός ότι διαθέτει πλήθος άλλων κτισμάτων.

¹⁶⁴ Σίνος, Σ. (2009δ) 197- 198.

¹⁶⁵ Μπούρας, Χ. (2001) 196- 197, 219.

Μονή Περιβλέπτου με την Πύλη της Μονεμβασίας.¹⁶⁶ Παρατηρώντας κανείς το τοπογραφικό του μοναστηριού, θα μπορούσε να θεωρήσει πως τα δυτικά του τείχη αποτελούν συνέχεια των οχυρωματικών έργων της πόλης, μέσω των οποίων ο λόφος χωρίζεται σε Άνω και Κάτω Χώρα. Ωστόσο αποτελεί το μοναδικό μοναστήρι του Μυστρά το οποίο δεν βρίσκεται σε άμεση επαφή με τα εξωτερικά αμυντικά τείχη της πόλης και ως εκ τούτου δεν διαθέτει οχυρωματικούς πύργους. Η σημερινή καλή κατάσταση της οχύρωσης μας επιτρέπει να συμπεράνουμε εύκολα πως το μοναστικό αυτό συγκρότημα σχηματίζει μια ορθογώνια κάτοψη (Εικ. 29).

Η κλίση του φυσικού εδάφους είναι ιδιαίτερα απότομη, γεγονός που στερεί από τον περίβολο της Μονής τα φαρδιά πλατώματα. Για να κατασκευαστεί το Καθολικό, το οποίο έχει προσανατολισμό βορρά – νότου, χρειάστηκε να λαξευτεί σχεδόν κατακόρυφα ο βράχος στην δυτική του όψη. Τα περισσότερα από τα βοηθητικά κτίσματα, όπως τα κελιά και η σημερινή εστία του μοναστηριού, είναι παραταγμένα στη σειρά και ακουμπούν επάνω στα ανατολικά τείχη της Μονής. Αξίζει επιπλέον να σημειωθεί πως η παράταξή τους είναι παράλληλη ως προς τον κύριο άξονα του Καθολικού.

Η ανέγερση του ναού δημιούργησε σημαντική υψομετρική διαφορά ανάμεσα στη στοά της εισόδου του Καθολικού και στο πλάτωμα των βοηθητικών κτισμάτων, απ' όπου γίνεται και η είσοδος στην Μονή. Για τον λόγο αυτό διαμορφώθηκε πλατιά κλίμακα για την σύνδεσή τους. Το γεγονός αυτό διαφοροποιεί κατά πολύ την κίνηση που πραγματοποιεί κάποιος για να μεταβεί από την κύρια πύλη εισόδου της Μονής στο Καθολικό, συγκριτικά με τις αντίστοιχες πορείες κίνησης που διαγράφονται στους περιβόλους των υπολοίπων Μονών του Μυστρά (Εικ. 44).

¹⁶⁶ Σίνος, Σ. (2009δ) 196.

Γ' κεφάλαιο: η περίπτωση της Μονής Βροντοχίου

3.1 Ειδικές αρχιτεκτονικές ματιές

3.1.1 Η ιστορία

Είναι αλήθεια ότι η ονομασία της Μονής Βροντοχίου δεν απαντάται σε κανένα άλλο μοναστήρι στην ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Εικάζεται πως η ονομασία Βροντόχι αφορά το μικροτοπωνύμιο του βορειοανατολικού άκρου του λόφου, στον οποίο ανεγέρθη η Μονή.¹⁶⁷ Ωστόσο δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι εάν αυτό ισχύει. Για τον Σ. Δραγούμη η ονομασία Βροντόχι προέκυψε μάλλον από παραποίηση της λέξης ‘βροντόηχον’. Η λέξη αυτή σχετίζεται με την αφιέρωση του δευτέρου Καθολικού που οικοδομήθηκε στο μοναστήρι και το οποίο αφιερώνεται «εις τήν βροντόηχον Θεομήτορα».¹⁶⁸

Αρχικά η Μονή κατά την ίδρυσή της ήταν αφιερωμένη στους Αγίους Θεοδώρους. Όπως συνέβαινε με την αφιέρωση της Μητρόπολης, έτσι και εδώ οι προστάτες ήταν στρατιωτικοί Άγιοι. Ωστόσο μέσα σε λιγότερο από δυο δεκαετίες, η ίδρυση του δεύτερου Καθολικού της Μονής προσέφερε μία νέα αφιέρωση στη Μονή: αυτή στην Παναγία ως Θεοτόκο Οδηγήτρια.

Η τελευταία δεκαετία του 13^{ου} και οι αρχές του 14^{ου} αι. στον Μυστρά σηματοδοτούνται από δύο εξέχουσες προσωπικότητες της εκκλησίας. Από αυτούς ο ένας είναι ο Παχώμιος, ο οποίος δραστηριοποιούνταν ενεργά σε ολόκληρη την Πελοπόννησο. Το πρώτο Καθολικό της Μονής, λοιπόν, ανεγέρθηκε λίγο πριν την αυγή του 14^{ου} αι. από τον Δανιήλ και τον Παχώμιο (1290-1295).¹⁶⁹ Τότε υποθέτουμε πως ο Δανιήλ ήταν ηγούμενος και ο Παχώμιος μοναχός. Η απόδοση του Καθολικού στα δύο αυτά πρόσωπα αποδεικνύεται από ένα ανασκαφικό εύρημα του 1935 που βρέθηκε στα βόρεια των Αγίων Θεοδώρων. Το εύρημα αυτό φέρει εγχάρακτη επιγραφή, η αρχική θέση της οποίας ήταν αποδεδειγμένα στο τέμπλο του ναού αυτού¹⁷⁰ (Εικ. 45). Σύμφωνα με τον Σ. Σίνο το πρώτο Καθολικό χτίστηκε γύρω στο 1290 - 1296. Αργότερα ο Παχώμιος, ως ηγούμενος αυτή τη φορά, οικοδόμησε το δεύτερο Καθολικό στην Μονή Βροντοχίου.¹⁷¹

Χάρis τις διασωθείσες γραπτές πηγες, είναι επιβεβαιωμένο ότι η αφιέρωση του μοναστηριού δεν ήταν πάντοτε η ίδια. Αυτό αποδεικνύεται και από το χρυσόβουλο του 1322, το οποίο μαρτυρεί την αρχική απόδοση του Καθολικού της Μονής Βροντοχίου στους

¹⁶⁷ Ετζέογλου, Ρ. (2013) 35.

¹⁶⁸ Περδικούλιας, Π. (2018) 101.

¹⁶⁹ Κουφόπουλος, Π., Μυριανθέως, Μ. (2018) 634.

¹⁷⁰ Μέξια, Α. (2006) 119.

¹⁷¹ Σίνος, Σ. (2009α) 12.

στρατιωτικούς Αγίους Θεοδώρους.¹⁷² Επομένως η υπόθεση ορισμένων ερευνητών πως οι Άγιοι Θεόδωροι και η Οδηγήτρια αποτελούσαν Καθολικά δύο ξεχωριστών και όμορων μοναστηριών δεν φαίνεται να τεκμηριώνεται. Η οικοδόμηση δύο Καθολικών και η αλλαγή της αφιέρωσης σε τόσο σύντομο χρονικό διάστημα φαντάζει περίεργο και κάπως ασυνήθιστο γεγονός. Ωστόσο τόσο από αρχαιολογικής απόψεως, όσο και από χωροταξικής μελέτης του ευρύτερου περιβάλλοντος χώρου, η άποψη ότι δεν γίνεται να συνυπήρχαν δύο ξεχωριστά μοναστήρια επιβεβαιώνεται.

Ενώ γύρω από την Οδηγήτρια συγκεντρώνεται πλήθος λειτουργικών κτισμάτων, γύρω από τους Αγίους Θεοδώρους δεν έχουν βρεθεί ως τώρα επιφανειακά αρκετά οικοδομικά κατάλοιπα. «Η οργάνωση της Μονής κατά τα πρώτα χρόνια της ίδρυσής της δεν μας είναι γνωστή».¹⁷³ Τόσο η γενική μορφή, όσο και η χωροταξική εξέλιξή της δεν έχουν ακόμη διερευνηθεί σε μεγάλη έκταση. Με τη μετατόπιση του καθολικού της Μονής βορειότερα, ο ναός των Αγίων Θεοδώρων φαίνεται πως έλαβε κοιμητηριακή χρήση. Αυτό πιστεύεται από τους ερευνητές αρχαιολόγους ύστερα από την ανεύρεση πλήθους ταφικών υποδομών και οστών σε προγενέστερες ανασκαφές γύρω από το ναό.¹⁷⁴

Η ίδρυση της Οδηγήτριας τοποθετείται στις αρχές του 14^{ου} αι. (μεταξύ 1303 - 1309), όπως μας επιβεβαιώνεται από τα κείμενα των χρυσόβουλων της Μονής.¹⁷⁵ Τα κείμενα αυτά είχαν αντιγράψει στους τέσσερις τοίχους του νοτιοδυτικού παρεκκλησίου της Οδηγήτριας και καταγραφούν ολόκληρη την περιουσία της Μονής στην υστεροβυζαντινή εποχή. Πρόκειται για ένα πολύ σημαντικό διασωθέν εύρημα για τους εξής δύο λόγους: πρώτον καθιστά την Μονή Βροντοχίου ως τον μεγαλύτερο γαιοκτήμονα της Πελοποννήσου κατά τον 14^ο αι. και δεύτερον η αφιέρωση ενός ολόκληρου παρεκκλησίου για την απεικόνιση αυτοκρατορικών εγγράφων το καθιστούν μοναδικό.¹⁷⁶

Την περίοδο που χτίζεται η Οδηγήτρια, επίτροπος είναι ο Ανδρόνικος Ασάν Παλαιολόγος. Κατά τα χρόνια που διοικεί, η επαρχία της Πελοποννήσου διανύει μία άνθηση στην αρχιτεκτονική και την τέχνη.¹⁷⁷ Το γεγονός αυτό δεν θα μπορούσε να αφήσει

¹⁷² Περδικούλιας, Π. (2018) 103.

¹⁷³ Μαρίνου, Γ. (2007) 418.

¹⁷⁴ Χατζηδάκης, Μ. (2005) 48.

¹⁷⁵ Υπάρχουν τέσσερις χρυσόβουλοι λόγοι, οι οποίοι δεν σώζονται στην πρωτότυπη τους μορφή (ως χειρόγραφα), άλλα βρίσκονται γραμμένοι στο Καθολικό της Μονής Βροντοχίου ως τοιχογραφίες. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το περιεχόμενο των χρυσόβουλων λόγων, βλέπε: Περδικούλιας, Π. (2018).

¹⁷⁶ Περδικούλιας, Π. (2018) 547.

¹⁷⁷ Σίνος, Σ. (2009α) 13.

ανεπηρέαστο τον νεοσύστατο Μυστρά. Τόσο στην Άνω όσο και στην Κάτω Χώρα η οικοδομική δραστηριότητα είναι έντονη.

Καθίσταται, επομένως, σαφές ότι η Μονή Βροντοχίου «εντάσσεται μεταξύ των μεγάλων και ισχυρών γαιοκτημόνων που κατέχουν κεντρική θέση στην οικονομική ζωή της Πελοποννήσου και αναδεικνύεται σε σημαίνοντα και ρυθμιστικό παράγοντα της επαρχίας».¹⁷⁸

Ο ναός της Οδηγήτριας αποκαλείται από την εποχή του Μεσαίωνα και με τη λαϊκή ονομασία ‘Αφεντικό’. Έχει επικρατήσει η εικασία πως αυτό οφείλεται στον ενταφιασμό του Δεσπότη Θεοδώρου Α’ Παλαιολόγου, ο οποίος αναγνωριζόταν στην εποχή του ως «αφέντης».¹⁷⁹ Στα τελευταία χρόνια της ζωής του ο δεσπότης Θεόδωρος Α’ Παλαιολόγος αποσύρθηκε στη Μονή Βροντοχίου ως μοναχός και αργότερα ενταφιάστηκε εντός του βορειοδυτικού παρεκκλησίου της Οδηγήτριας.¹⁸⁰ Βέβαια από ορισμένους πιο σύγχρονους ερευνητές όπως είναι η Ρ. Ετζέογλου, πιστεύεται ότι το προσωνύμιο ‘Αφεντικό’ καθιερώθηκε αφότου η Μονή είχε ερειπώσει, ενδεχομένως κατά τον 19^ο αι.¹⁸¹

Η Μονή αναδείχθηκε ταχύτατα σε ισχυρό εκπρόσωπο της αυτοκρατορικής διοίκησης στην νότια Πελοπόννησο. Αφενός είχε αποκτήσει μεγάλο πλούτο και αφετέρου κατείχε την εύνοια του Πατριαρχείου και των αυτοκρατόρων ως ξεκάθαρη πολιτική ενίσχυσης της δύναμης και της επιρροής των Παλαιολόγων στην μακρινή αυτή βυζαντινή επαρχία, με απώτερο στόχο την εδραίωση της εξουσίας τους ενάντια στο Πριγκιπάτο της Αχαΐας. Επομένως είναι ολοφάνερο, πλέον, ότι η ίδρυση της Μονής είχε εξ αρχής σκοπό την εξυπηρέτηση διαφόρων πολιτικών σκοπιμοτήτων του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Β’ Παλαιολόγου. Λειτουργούσε με άλλα λόγια ως ένας μηχανισμός επιρροής και προπαγάνδας υπέρ της αυτοκρατορικής αυλής.

Όλα τα παραπάνω δεδομένα καθιστούσαν την συγκεκριμένη Μονή αυτόνομη και ανεξάρτητη από πιθανούς περιορισμούς που μπορεί να έθεταν κατά καιρούς οι τοπικές αρχές της εκκλησίας. Θα πρέπει να είναι σαφές ότι «ο κοινωνικο-οικονομικό-πολιτικός ρόλος που αποδίδεται βάσει των παραπάνω στο Βροντόχι δεν πρέπει να εκλαμβάνεται ότι έρχεται σε αντίθεση με τον πνευματικό και καθοδηγητικό χαρακτήρα που ενέχει η Μονή»¹⁸² δεδομένου ότι είναι υπό την εύνοια ενός Αυτοκράτορα που ήταν εξαιρετικά πιστός στον χριστιανισμό.

¹⁷⁸ Περδικούλιας, Π. (2018) 533.

¹⁷⁹ Ο.π. 111.

¹⁸⁰ Ο.π. 104.

¹⁸¹ Ετζέογλου, Ρ. (2013) 37.

¹⁸² Περδικούλιας, Π. (2018) 546.

Δυστυχώς οι πηγές για ολόκληρη την υστεροβυζαντινή Πελοπόννησο είναι λιγοστές, μην επιτρέποντας στους μελετητές να διαλευκάνουν πολλά ζητήματα για την συνέχεια της ιστορίας του Μυστρά κι επομένως και της Μονής Βροντοχίου.

Σύμφωνα με τις γραπτές πηγές ο τελευταίος ηγούμενος της Μονής που μας γνωστοποιείται, έδρασε στην δεύτερη δεκαετία του 15^{ου} αι. Ύστερα από αυτόν δεν μπορούμε να γνωρίζουμε με ακρίβεια την τύχη της Μονής, παρά μόνο να βασιζόμαστε στις υποθέσεις των ιστορικών. Αυτό συμβαίνει καθώς απουσιάζει η οποιαδήποτε μνεία για τη λειτουργία του μοναστηριού αυτού από τις πηγές. Επτά χρόνια μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης, ο Μυστράς παραδόθηκε στους Οθωμανούς και επομένως από εκείνη τη χρονική στιγμή και έπειτα θα πρέπει να αναζητηθεί και ο επίλογος της Μονής Βροντοχίου.

Στην πρώιμη περίοδο της Τουρκοκρατίας, τα λιγοστά στοιχεία που έχουμε για μελέτη δείχνουν ότι η Μονή Βροντοχίου παράκμαζε ή είχε διαλυθεί πλήρως. Κατά τον 16^ο και κυρίως τον 17^ο αι. τα γνωστά σε εμάς μετόχια του μοναστηριού αναφέρονται ως «ανεξάρτητα ιερά καθιδρύματα»¹⁸³, γεγονός που πιθανόν να υπονοεί (ή να επιβεβαιώνει) το ότι η Μονή ως τότε είχε εγκαταλειφθεί πλήρως. Αυτό που γνωρίζουμε είναι ότι κατά τους χρόνους εκείνους από το σύνολο των κτήσεων της Μονής εκτός των τειχών της πόλης, άλλες αυτονομούνται, άλλες απορροφώνται από άλλες Μονές, ενώ άλλες περνάνε στην ιδιοκτησία ισχυρών ιδιωτών (είτε Ελλήνων, είτε Οθωμανών). Σε αντίθεση με την έκδηλη παρακμή της άλλοτε ισχυρής Μονής Βροντοχίου, ένα άλλο μοναστηριακό συγκρότημα φαίνεται πως αναλαμβάνει τον χαμένο ηγετικό της ρόλο στην οικονομική και κοινωνική ζωή της Λακωνίας. Πρόκειται για την Μονή Αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων, η οποία βρισκόταν στην κοιλάδα του Ευρώτα.¹⁸⁴ Σταδιακά άρχισε να ακμάζει και να αποκτά ολοένα και μεγαλύτερη περιουσία, ενώ η λειτουργία της διατηρείται έως και σήμερα με λιγοστούς μοναχούς.

Από την Επιτροπή Αναστηλώσεων Μνημείων Μυστρά υποστηρίζεται πως ο ναός της Οδηγήτριας μετατράπηκε σε τζαμί κατά την μεταβυζαντινή εποχή. Παρ' όλα αυτά κάτι τέτοιο βάσει της μελέτης του Π. Περδικούλια δεν μπορεί να τεκμηριωθεί από καμία διασωθείσα πηγή.¹⁸⁵

¹⁸³ Περδικούλιας, Π. (2018) 105.

¹⁸⁴ Ο.π. 540.

¹⁸⁵ Ο.π. 111.

3.1.2 Η ναοδομία

Έγινε παραπάνω αναφορά ότι η εν λόγω Μονή αποτελούνταν από δύο Καθολικά: το πρώτο ήταν οι Άγιοι Θεόδωροι και το δεύτερο η Παναγία η Οδηγήτρια (Αφεντικό). Η Μονή Βροντοχίου γνώρισε μεγάλη φήμη κατά τα βυζαντινά χρόνια, καθώς συνδεόταν στενά με την πνευματική ζωή της πόλης. Μάλιστα, σύμφωνα με την Γ. Μαρίνου αποτέλεσε «ένα από τα πολυτελέστερα και μεγαλύτερα καθιδρύματα της πόλης»¹⁸⁶ κατά την εποχή του 14^{ου} και 15^{ου} αι.

Την εποχή των Παλαιολόγων, όπως ήδη αναφέρθηκε, παρουσιάστηκε μια αξιοσημείωτη άνθηση των τεχνών και της αρχιτεκτονικής. Πρόκειται για την λεγόμενη και ως «τελευταία βυζαντινή Αναγέννηση».¹⁸⁷ Οι όψεις τόσο των ναών, όσο και άλλων κτισμάτων που κατασκευάζονταν γύρω από αυτούς είναι σαφώς επιμελημένες. Άλλες φορές χρησιμοποιείται το πλινθοπερίκλειστο σύστημα τοιχοποιίας και άλλες φορές εφαρμόζονται κεραμικές διακοσμητικές ζώνες, όπως είναι οι οδοντωτές ταινίες, τα κουφικά γράμματα, οι μαϊανδροί, τα δισέψιλον κ.ά.

Οι οροφές των οικοδομημάτων γενικά καλύπτονταν συνήθως από λιθοκτιστους θόλους. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν οι τρούλοι, οι ημικυλινδρικοί θόλοι και τα σταυροθόλια. Οι ημικυλινδρικοί θόλοι και τα σταυροθόλια τις περισσότερες φορές ήταν εμφανή μόνο από την εσωτερική πλευρά του οικοδομήματος. Εξωτερικά καλύπτονταν από αμφικλινείς στέγες με κεραμίδια, οι οποίες άλλες φορές κατέληγαν διαμορφώνοντας αέτωμα και άλλες όχι. Οι τρούλοι καλύπτονταν επίσης από κεραμίδια, τα οποία ακολουθούσαν το σχήμα των όγκων αυτών.

Πολλά από τα παραπάνω χαρακτηριστικά απαντώνται φυσικά στην ναοδομία της Μονής Βροντοχίου. Οι όψεις των ναών είναι επιμελημένες με πολύ διακριτικό, αλλά σαφώς πλούσιο διάκοσμο. Οι τρούλοι είναι εντυπωσιακοί (είτε για την διάμετρό τους, είτε για το πλήθος τους). Οι διαδοχικές φάσεις και των δύο μνημείων, όπως αναφέρεται εκτενέστερα παρακάτω, εμπλουτίζουν τις αρχιτεκτονικές τους συνθέσεις και τα καθιστούν σπουδαία δείγματα της βυζαντινής εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής.

Το καθολικό των Αγίων Θεοδώρων είναι ο δεύτερος παλαιότερος ναός που ανεγέρθηκε στον Μυστρά. Φέρει τα τυπολογικά στοιχεία του ονομαζόμενου 'ηπειρώτικου

¹⁸⁶ Μαρίνου, Γ. (2002) 36.

¹⁸⁷ Αντωνακάτου Ν., Μαύρος, Τ. (1976) 135.

οκταγωνικού' ναού¹⁸⁸ και μιμείται το Καθολικό της Μονής του Οσίου Λουκά, σαφώς όμως σε πιο απλουστευμένη μορφή (Εικ. 46). Παράλληλα διαθέτει πληθώρα στοιχείων της 'ελλαδικής σχολής', όπως είναι ο χαμηλός τρούλος, η πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία και οι οδοντωτές διακοσμητικές ταινίες. Η σημαντικότητά του γίνεται ακόμα πιο έντονη από το γεγονός ότι αποτελεί το τελευταίο δείγμα του συγκεκριμένου ναοδομικού τυπου που οικοδομήθηκε κατά τους βυζαντινούς χρόνους στον ελλαδικό χώρο.¹⁸⁹

Ο τρούλος του είναι ιδιαίτερα επιβλητικός με μεγάλη διάμετρο. Στηρίζεται σε οκτώ τόξα, τα οποία σχηματίζουν σε κάτοψη ένα οκτάγωνο. Ο ναός διαθέτει τέσσερα παρεκκλήσια, τα οποία καταλαμβάνουν τις γωνίες του εξωτερικού περιγράμματος του ναού. Σε επόμενη οικοδομική φάση κατασκευάστηκε διώροφος νάρθηκας και άλλα δύο ισόγεια παρεκκλήσια που μοιάζουν με πύργους.¹⁹⁰

Όσον αφορά την εξέταση της δομής της τοιχοποιίας του ναού, αυτή παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον στην ανατολική του όψη. Ο τοίχος είναι χωρισμένος σε οριζόντιες ζώνες, στις οποίες εφαρμόζεται εναλλάξ διαφορετικό σύστημα δόμησης. Αφ' ενός η λιθοδομή παραμένει αδιακόσμητη και αφ' ετέρου οι λαξευμένοι λίθοι περιβάλλονται από πλίνθους (πλινθοπερίκλειστο σύστημα τοιχοποιίας). Η εναλλαγή αυτή προσδίδει υψηλή αισθητική στην διακόσμηση του ναού.

Περίπου δύο δεκαετίες αργότερα κατασκευάστηκε εντός της Μονής Βροντοχίου ο ναός της Οδηγήτριας ή του Αφεντικού (Εικ. 47). Πρόκειται για μια πολυτελή κατασκευή που πειραματίστηκε με νέους αρχιτεκτονικούς τύπους και με πλήθος μορφικών στοιχείων που υιοθετήθηκαν πρώτα από την αρχιτεκτονική της Βασιλεύουσας, αλλά φαίνεται πως πήραν μορφή και υπόσταση και στον Μυστρά. Σύμφωνα με την Γ. Μαρίνου, στο δεύτερο αυτό Καθολικό της Μονής διακρίνει κανείς μια εξέχουσα αρχιτεκτονική με υπερώα και έναν ιδιαίτερο και πλούσιο διάκοσμο που δεν έχει τίποτα να ζηλέψει από αυτόν της Μητρόπολης.

Η Οδηγήτρια θα μπορούσε μάλιστα «να συνδεθεί με τη δημιουργία μιας μικρής αυλής γύρω από τους ευγενείς διοικητές σύμφωνα με τα πρότυπα της Κωνσταντινούπολης».¹⁹¹ Ο Χ. Μπούρας συμπληρώνει την περιγραφή του μνημείου λέγοντας ότι, η πολυτέλεια του διαφαίνεται στο κωδωνοστάσιο, στα γωνιακά παρεκκλήσια και στις κιονοστοιχίες που δημιουργούν στοές εξωτερικά του ναού. Επιπλέον και σε αντίθεση με τις

¹⁸⁸ Πρόκειται για έναν συνήθη τύπο ναού στον ελλαδικό χώρο που όμως εγκαταλείφθηκε σταδιακά από τον 13^ο αι. κι έπειτα, ώστε να ανθίσει ο τύπος του σταυρεπίστεγου ναού. [Μπούρας, Χ. (2001) 189.]

¹⁸⁹ Μπούρας, Χ. (2001) 194, 213.

¹⁹⁰ Περδικούλιας, Π. (2018) 102.

¹⁹¹ Μαρίνου, Γ. (2002) 34. και Μαρίνου, Γ. (2009α) 56.

υπόλοιπες εκκλησίες της πόλης, ο συγκερασμός τοιχογραφιών και ορθομαρμαρώσεων προκαλεί μνημειακότητα στο ύψος του.¹⁹²

Αξιοσημείωτη είναι, μάλιστα «η ακρίβεια χάραξης του ναού που είναι απολύτως ορθογωνισμένη κατασκευή».¹⁹³ Ως προς τον αρχιτεκτονικό του τύπο ακολουθεί τον «μεικτό τύπο» ή «τύπο του Μυστρά» (Mistratypus), όπως αλλιώς αποκαλείται. Ως μνημείο θεωρείται ο πρωιμότερος και αντιπροσωπευτικότερος ναός που ακολουθεί τη συγκεκριμένη αρχιτεκτονική τυπολογία. Ο τύπος αυτός είναι ένας συνδυασμός τρίκλιτης βασιλικής μετά νάρθηκος (στην κάτωψη του ισογείου). Στην κάτωψη του ορόφου ο ναός έχει τον τύπο του τετράστυλου σταυροειδούς εγγεγραμμένου. Έχει κατασκευαστεί ένα ενιαίο υπερώο πάνω από τον νάρθηκα, τα πλάγια κλίτη και τα παραβήματα του ιερού. Τέλος η κάλυψη του θαυμαστού αυτού τύπου πραγματοποιείται από τον σχηματισμό πέντε τρούλων.¹⁹⁴ «Η εμφάνιση ναών με υπερώα υποδηλώνει την εισαγωγή τελετουργιών πρωτεύουσας στο δεσποτάτο και την οργάνωση της κοινωνίας σύμφωνα με τα πρότυπά της».¹⁹⁵ Τόσο οι αυτοκρατορικές, όσο και οι αριστοκρατικές οικογένειες των βυζαντινών χρόνων συνηθιζόταν να παρακολουθούν την τέλεση της Θείας Λειτουργίας από τα υπερώα.

Ο πρώτος που εντόπισε την πρωτοτυπία του αρχιτεκτονικού αυτού τύπου ναοδομίας ήταν ο G. Millet. Αργότερα ο Ch. Delvoye θεώρησε ότι η εισαγωγή του υπερώου ήταν ένα νεωτεριστικό στοιχείο με καταβολές από την Πρωτεύουσα.¹⁹⁶ Από την άλλη ο Σ. Σίνος ονομάζει τον ναό αυτό αρχιτεκτονικά ως σταυροειδή εγγεγραμμένο με υπερώα,¹⁹⁷ καθώς αποδέχεται την πεποίθηση του H. Hallesleben πως το τελικό αποτέλεσμα προέκυψε από την καθ' ύψος αλλαγή σχεδίου κατά τις εργασίες οικοδόμησης.¹⁹⁸ Παράλληλα ο Α. Τάντσης αναφέρει ότι αρχικά η Οδηγήτρια είχε την τυπολογία του σταυροειδούς εγγεγραμμένου και μετασκευάστηκε στην τελική της μορφή το 1382 με την προσθήκη των υπερώων.¹⁹⁹

Τέλος σύμφωνα με τους Π. Κουφόπουλο και Μ. Μυριανθέως ο ιδιαίτερος αυτός αρχιτεκτονικός τύπος ήρθε στον Μυστρά διαμέσου μαστόρων από την ίδια την Κωνσταντινούπολη. Επρόκειτο για ένα ενιαίο σχέδιο, το οποίο δεν υλοποιήθηκε με μιας

¹⁹² Μπούρας, Χ. (2001) 195, 197, 213.

¹⁹³ Κουφόπουλος, Π., Μυριανθέως, Μ. (2018) 634.

¹⁹⁴ Ο.π. 633.

¹⁹⁵ Σίνος, Σ. (2009γ) 145.

¹⁹⁶ Κουφόπουλος, Π., Μυριανθέως, Μ. (2018) 640.

¹⁹⁷ Σίνος, Σ. (2009γ) 142-145.

¹⁹⁸ Κουφόπουλος, Π., Μυριανθέως, Μ. (2018) 640.

¹⁹⁹ Τάντσης, Α. (2014) 182- 183.

αλλά με τρεις διαδοχικές φάσεις που απείχαν μεταξύ τους πολύ μικρά χρονικά διαστήματα.²⁰⁰

Σε κάθε περίπτωση, είναι αναμφίβολα το πιο τρανό παράδειγμα ναού που ανήκει στον 'τύπο του Μυστρά' και παρ' όλο που έχει διασωθεί ένα πολύ μικρό ποσοστό τοιχογραφιών, αυτές αποτελούν δείγματα εξαιρετικής καλλιτεχνικής ποιότητας. Ο ίδιος τύπος ναού που τον βλέπουμε να εφαρμόζεται για πρώτη φορά στην Οδηγήτρια, λίγο αργότερα θα εφαρμοστεί στη Μητρόπολη και στο Καθολικό της Μονής Παντανάσσης.

Από το σύνολο των στοιχείων του Καθολικού, μεταγενέστερα της αρχικής κατασκευής είναι τα εξής: τα δύο παρεκκλήσια εκατέρωθεν του νάρθηκα (το παρεκκλήσι όπου έχει ενταφιαστεί ο Παχώμιος και το παρεκκλήσι με τους τέσσερις χρυσόβουλους λόγους, από όπου πραγματοποιείται η πρόσβαση στα υπερώα δια μέσου κτιστού κλιμακοστασίου), καθώς και οι στοές που κάποτε περιέβαλλαν τον ναό στην βόρεια, την δυτική και την νότια όψη. Από τις στοές αυτές η βόρεια και η δυτική ήταν ισόγειες, ενώ η νότια ήταν διώροφη. Σε επόμενη φάση (μέσα του 14^{ου} αι.) προστέθηκαν άλλα δύο παρεκκλήσια, το ένα στα νοτιοανατολικά, γνωστό από τον κτήτορά του ως παρεκκλήσιο του Κυπριανού, και το άλλο στα βορειοανατολικά.²⁰¹ Επιπρόσθετα τα τόξα της νότιας στοάς κλείστηκαν στο ισόγειο με λιθοδομή και έκτοτε η στοά αυτή απέκτησε ταφικό χαρακτήρα στον χώρο που περιέκλειε.²⁰²

Με γνώμονα την άποψη της εφαρμογής ενός αρχικού και ενιαίου σχεδίου για την οικοδόμηση του Αφεντικού, αυτό υλοποιήθηκε σε τρία διακριτά στάδια, τα οποία όμως δεν απείχαν χρονικά πολύ μεταξύ τους. Τα τρία αυτά διακριτά στάδια αποδίδονται και σε διαφορετικά κάθε φορά συνεργεία αρχιτεκτόνων και μαστόρων. Το πρώτο συνεργείο του κυρίως ναού ήταν αδιαμφισβήτητα από την Πρωτεύουσα. Όσον αφορά την κατασκευή του νάρθηκα, φαίνεται πως έχει πραγματοποιηθεί μια μέτρια αντιγραφή των προγενέστερων τεχνικών από κάποιο ντόπιο συνεργείο. Σε αντίθεση με τον κυρίως ναό, η οικοδόμηση του κωδωνοστασίου και των στοών αποδίδονται σε συνεργείο ντόπιων, οι οποίοι δεν αντέγραψαν τις κωνσταντινουπολίτικες τεχνικές, αλλά εφάρμοσαν τις τοπικές τεχνικές κατασκευής, καθώς και τυπολογικά και μορφολογικά χαρακτηριστικά της Ελλαδικής Σχολής.²⁰³

Ως προς την εξωτερική τοιχοποιία του κυρίως ναού, το σύστημα τοιχοποιίας που εφαρμόστηκε εδώ είναι ένας συνδυασμός πλινθοπερίκλειστου συστήματος και

²⁰⁰ Κουφόπουλος, Π., Μυριανθέως, Μ. (2018) 639- 640.

²⁰¹ Ό.π. 634.

²⁰² Περδικούλιας, Π. (2018) 109.

²⁰³ Κουφόπουλος, Π., Μυριανθέως, Μ. (2018) 645.

αργολιθοδομής. Οι όψεις είναι διακοσμημένες με τυφλά αφιδώματα σε μεγάλο ύψος από τη στάθμη του εδάφους. Ακόμα πιο ψηλά από αυτά έχουν διαμορφωθεί βαθμιδωτά πλαίσια. Επιπρόσθετα όλες οι στέγες απολήγουν σε οδοντωτά γείσα, ενώ ακριβώς κάτω από τα γείσα υπάρχουν βαθμιδωτά πλίνθινα τόξα.

Από το σύνολο του οικοδομήματος, η πιο επιμελημένη όψη είναι η ανατολική, όπου σχηματίζεται η επτάπλευρη κόγχη του Ιερού (Εικ. 48). Από πάνω προς τα κάτω έχει εμπλουτιστεί με τα εξής στοιχεία: επτά μικρά, βαθμιδωτά, τυφλά αφιδώματα, πιο κάτω μακρόστενα μονόλοβα ανοίγματα και στην κατώτερη ζώνη ένα υψηλής αισθητικής τρίλοβο παράθυρο, εκατέρωθεν του οποίου υπάρχουν βαθμιδωτά τυφλά αφιδώματα, ίδιου ύψους με το παράθυρο. Σχεδόν σε όλες τις όψεις ο ναός διακοσμείται από τριπλές και τετραπλές οριζόντιες πλίνθινες ταινίες. Χάρη στις ζώνες αυτές διασπώνται όλες η μακρές επιφάνειες και έτσι τα κατακόρυφα στοιχεία ισορροπούν με τα οριζόντια.

Εν κατακλείδι οι εμφανείς επιρροές που δέχτηκε το νέο Καθολικό της Μονής τόσο στην αρχιτεκτονική του τυπολογία, όσο και στον ζωγραφικό του διάκοσμο, αποδεικνύουν, όπως ήδη ειπώθηκε, την αυτοκρατορική εύνοια και τους στενούς δεσμούς που ανέπτυξε η Μονή Βροντοχίου με την Βασιλεύουσα από τις πρώτες κιόλας δεκαετίες της ιστορίας της. Άλλωστε, πρέπει να αποσαφηνιστεί πως ο Μυστράς γενικότερα επιδίωκε να μιμηθεί την Κωνσταντινούπολη, και όχι να αυτονομηθεί, καθώς οι Αρχές του τόπου δρούσαν πάντοτε ως πιστοί υπήκοοι του Αυτοκράτορα.

3.1.3 Η καλλιτεχνική παρακαταθήκη

«Είναι ίσως αυτό το τοπίο μαζί με την ψυχική προετοιμασία, ο καλύτερος τρόπος για να κατανοήσει κανείς, το πώς στους έσχατους καιρούς του Βυζαντίου, γεννήθηκε εδώ ένα πνευματικό και πολιτιστικό κέντρο που εκορύφωσε με τις καλλιτεχνικές δημιουργίες του την τέχνη του μεσαιωνικού Ελληνισμού και εσφράγισε με το αίμα του τελευταίου αυτοκράτορα το τέρμα της Ιστορικής πορείας της χιλιόχρονης αυτοκρατορίας».²⁰⁴ Ο Ν. Ζίας αναφέρει χαρακτηριστικά πως ο Μυστράς κατόρθωσε να μετατραπεί σε μια ακόμα εστία όπου εκεί θα έλαμπε για μια τελευταία φορά η βυζαντινή τέχνη. Συνεχίζει λέγοντας ότι η ιδιαίτερη αυτή επαρχιακή πόλη του βυζαντινού κόσμου, «παρουσιάζει – παρ' όλη τη φθοροποιό δύναμη

²⁰⁴ Γεωργιάδης, Ν. (1985) 5.

του χρόνου και των ιστορικών περιπετειών – ένα σύνολο ζωγραφικής σε τοιχογραφίες, από το τέλος του 13^{ου} αι. μέχρι το τέλος του 15^{ου} αι. εξαιρετικής ποιότητας».²⁰⁵

Η βυζαντινή τέχνη προάγει την ζωγραφική ως το μέγιστο εργαλείο έκφρασης του χριστιανικού ιδεώδους στην Ορθόδοξη Ανατολική Εκκλησία. Παρά το γεγονός ότι οι εικονογραφημένες παραστάσεις δεν αποδίδουν διάφορες ρεαλιστικές λεπτομέρειες (π.χ. το βάθος της τρίτης διάστασης, έντονες εκφράσεις προσώπου, πραγματικές αναλογίες σώματος/προσώπου των μορφών, κ.α.), ο πιστός παρατηρώντας τις εικόνες και τις τοιχογραφίες έρχεται πιο κοντά στο Θεό και μαθαίνει για τον βίο του Ιησού Χριστού και των Αγίων. «Μέσα από τον πνευματικό χαρακτήρα, την επισιμότητα και το αυστηρό ύφος, μέσα από την αφαίρεση, διαμορφώνεται η εσωτερικότητα της βυζαντινής τέχνης».²⁰⁶ Ο πιστός χωρίς καν να καταβάλει ιδιαίτερη προσπάθεια, παρατηρεί τις εικόνες, τις αγγίζει και μπορεί να αισθανθεί πως πλησιάζει το Θεό. Επομένως η αξία της ζωγραφικής στη χριστιανική θρησκεία είναι ταυτόχρονα διδακτική και καλλιτεχνική/ αισθητική.

Ο Μυστράς υπήρξε ένα μικρό κέντρο Αναγέννησης της τέχνης μετά τον κλονισμό του Βυζαντίου από τη φραγκική κατάκτηση. Ενώ το 1204 η εικαστική δραστηριότητα της βυζαντινής αυτοκρατορίας ανακόπτεται, στο δεύτερο μισό του 13^{ου} αι. πραγματοποιείται και πάλι μια σημαντική άνθηση. Αυτό συμβαίνει επί Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου και για αυτό το λόγο έμεινε γνωστή στην ιστορία ως Παλαιολόγειος Αναγέννηση. Η Αναγέννηση αυτή, που έχει ως επίκεντρο την Κωνσταντινούπολη, επηρεάζει βαθύτατα μεταξύ άλλων και την επαρχία του Μυστρά, τόσο κατά τον 13^ο, όσο και το 14^ο αι.

Από όσα γνωρίζουμε για την Μονή Βροντοχίου, ο τοιχογραφικός διάκοσμος των Αγίων Θεοδώρων πραγματοποιήθηκε αργότερα από την ανέγερση του ναού. Μαρτυρεί την άμεση επιρροή του από τις τοιχογραφίες του μητροπολιτικού ναού του Μυστρά, καθώς παρουσιάζει πολλές ομοιότητες ως προς το ύφος και την τεχνική.²⁰⁷ Από το σύνολο των παραστάσεων που αφορούν μορφές στρατιωτικών Αγίων και σκηνές από το βίο του Χριστού και της Παναγίας, ελάχιστα δείγματα σώζονται έως σήμερα.

Όσον αφορά τον γραπτό διάκοσμο της Οδηγήτριας, αυτός χρονολογείται στη δεύτερη και τρίτη δεκαετία του 14^{ου} αι.²⁰⁸ Στο σύνολό του ο ναός έφερε στο κατώτερο τμήμα των εσωτερικών του τοίχων ως τη γένεση των θόλων, κάλυψη με ορθομαρμάρωση.²⁰⁹ Σε

²⁰⁵ Γεωργιάδης, Ν. (1985) 5.

²⁰⁶ Αντωνακάτου Ν., Μαύρος, Τ. (1976) 132.

²⁰⁷ Περδικούλιας, Π. (2018) 103.

²⁰⁸ Ο.π. 110.

²⁰⁹ Τάντσης, Α. (2014) 184.

μεγαλύτερο όμως ύψος από αυτό των ορθομαρμαρώσεων ολόκληρο το εσωτερικό του ναού καλυπτόταν από τοιχογραφίες. Αξιολογώντας το εσωτερικό της Οδηγήτριας ως προς τον ζωγραφικό του διάκοσμο και συγκρίνοντάς το με άλλους ναούς της εποχής εκείνης, αναμφίβολα καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για ένα μνημείο εξαιρετικής τέχνης. Αναγνωρίζεται ως ένα από τα σημαντικότερα ζωγραφικά σύνολα της εποχής εκείνης. Τα πρότυπα που έχουν χρησιμοποιηθεί και ως προς την εικονογράφιση, αλλά και ως προς την τεχνοτροπία, υποδηλώνουν μια αναζήτηση καινοτόμων καλλιτεχνικών ρευμάτων. Επομένως επιβεβαιώνεται εδώ πως τα συνεργεία καλλιτεχνών που διακόσμησαν με τα έργα τους το Καθολικό της Μονή Βροντοχίου, πρέπει να είχαν κληθεί από την πρωτεύουσα.

Τόσο ο πρωτότυπος αρχιτεκτονικός τύπος του ναού της Οδηγήτριας (όπως αυτός αναλύθηκε στην προηγούμενη ενότητα), όσο και η αφιέρωση του Καθολικού στην Θεοτόκο, δηλαδή την προστάτιδα της Κωνσταντινούπολης, καθιστούν φανερή την επιθυμία της Μονής Βροντοχίου να συνδεθεί πολιτικά και οικονομικά με την αυτοκρατορική αυλή των Παλαιολόγων.

Η παραπάνω διατύπωση αποδεικνύεται και από την καλλιτεχνική αξία του μνημείου. Ο ναός της Οδηγήτριας και το κτήριο της Τραπεζίης είχαν φιλοτεχνηθεί από εξαιρετικούς αγιογράφους της υστεροβυζαντινής περιόδου. Οι τοιχογραφίες που κοσμούν τον ναό μαρτυρούν την υιοθέτηση της κωνσταντινουπολίτικης ζωγραφικής τεχνοτροπίας. Οι μορφές είναι ψιλόλιγνες και αέρινες, σαν να αιωρούνται. Οι χρωματικές αποχρώσεις του μπλε και του πορφυρού προσδίδουν ιδιαίτερη χάρη και ομορφιά στις ζωγραφικές παραστάσεις. Έτσι το φως μοιάζει σαν να προέρχεται από κάποιο βάθος. Η απόδοση των μορφών είναι εξαιρετική, δείχνοντας μία μοναδική ευγένεια στα πρόσωπα των Αγίων (Εικ. 49, 50).

Ωστόσο δεν πρέπει να παρερμηνεύσουμε αυτή την καλλιτεχνική σχολή ως δυτικότερο, εξαιτίας της κίνησης που αναφέρθηκε ότι χαρακτηρίζει τις μορφές των Αγίων και των αγγέλων. Τουναντίον η τέχνη των τοιχογραφιών της Μονής Βροντοχίου πρέπει να ερμηνευθεί ως συνέπεια της φυσικής εξέλιξης της βυζαντινής τέχνης. Όπως συνέβη και στην Κωνσταντινούπολη, το καλλιτεχνικό δηλαδή κέντρο ολόκληρης της αυτοκρατορίας, έτσι κι εδώ οι τέχνες μαρτυρούν μία απίστευτη καλλιτεχνική, αλλά και πνευματική άνθηση, η οποία τοποθετούσε τον άνθρωπο στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος και είχε ως στόχο να αφηγηθεί και να συγκινήσει τους πιστούς.

Η Α. Λουβή- Κίζη σχετικά με τα ανάγλυφα της Μονής της Περιβλέπτου στο Μυστρά, κατέληξε μεταξύ άλλων στα εξής συμπεράσματα: «η ποιότητα των έργων των

τοπικών εργαστηρίων μαρμαροτεχνίας από το τέλος του 13^{ου} αι. έως το τέλος της καλλιτεχνικής δημιουργίας στον Μυστρά, εγγράφεται στις τοπικές κατασκευαστικές δυνατότητες, οι οποίες είναι εμφανείς παντού στους ναούς και στον τομέα της αρχιτεκτονικής, με την εξαίρεση των κτισμάτων του Παχωμίου». ²¹⁰ Η γλυπτική της Μονής της Περίβλεπτου και άλλων ναών εντός της βυζαντινής πόλης, φαίνεται πως είναι αποτέλεσμα τοπικών εργαστηρίων της εποχής. Παράλληλα, όμως, πολλά δείγματα γλυπτικής τέχνης που έχουν διασωθεί ως σήμερα και ανήκουν στο Καθολικό της Μονής Βροντοχίου είναι ιδιαίτερα υψηλής ποιότητας, γεγονός που μας κάνει να διερωτηθούμε για την προέλευσή τους. Τα έργα αυτά, είναι πιθανό να μην προέρχονται από τοπικά εργαστήρια, αλλά από κάποιο υψηλής ποιότητας εργαστήριο εκτός των τειχών της μεσαιωνικής καστροπολιτείας. Αν και δεν υπάρχει κάποια απόλυτη ταύτιση των εν λόγω γλυπτικών έργων με εργαστήρια της Κωνσταντινούπολης ή άλλης βυζαντινής πόλης, η ποιοτική τους διαφοροποίηση μας οδηγεί στην αναζήτηση μιας πιθανής τους προέλευσης πέραν του Μυστρά. Μέρος του ανάγλυφου διακόσμου, μάλιστα, τόσο της Οδηγήτριας, όσο και των Αγίων Θεοδώρων φαίνεται πως είχε σχεδιαστεί και φιλοτεχνηθεί ειδικώς για τους δυο αυτούς ναούς.

Ωστόσο όμως αυτό δεν είναι και αυστηρός κανόνας για τη Μονή Βροντοχίου. Στην Οδηγήτρια τα επίκρανα των κιόνων και των παραστάδων που έχουν βρεθεί, θα αποδίδονταν περισσότερο ως έργο κάποιου τοπικού βυζαντινού εργαστηρίου γλυπτικής του Μυστρά. ²¹¹ Το ίδιο ισχύει και με πολλά από τα αρχιτεκτονικά μέλη των Αγίων Θεοδώρων που ήταν ανάγλυφα. Επομένως γίνεται κατανοητό πως η Μονή Βροντοχίου αν και δεν περιείχε αποκλειστικά και μόνο ανάγλυφα έργα κατασκευασμένα σε εργαστήρια υψηλής ποιότητας, ξεχωρίζει από τις υπόλοιπες Μονές του Μυστρά, ως προς την αισθητική των μαρμάρινων έργων τέχνης που έχουν διασωθεί. Το γεγονός αυτό υποδηλώνει αυτόματα και τον πλούτο της Μονής του Παχωμίου, μιας Μονής που όπως προαναφέρθηκε κατείχε ισχυρή οικονομική, πολιτική και στρατηγική θέση στον επαρχιακό βυζαντινό Μοριά.

Τέλος, η Μονή Βροντοχίου, μέσω των κτήσεων της φαίνεται πως επηρέασε βαθύτατα την εκκλησιαστική τέχνη και ιδιαίτερα την ζωγραφική της Λακωνίας. ²¹² Έχουν παρατηρηθεί στην ευρύτερη περιοχή γύρω από τον Μυστρά δεκάδες θρησκευτικά μνημεία του 14^{ου} αι., τα οποία κοσμούνται με έργα που μιμούνται τον ζωγραφικό διάκοσμο της Μονής Βροντοχίου.

²¹⁰ Λουβή - Κίζη, Α. (2018) 33.

²¹¹ Ο.π. 19- 20.

²¹² Περδικούλιας, Π. (2018) 540- 541.

Προβάλλεται κατ' αυτό τον τρόπο ο υψηλός πνευματικός και καλλιτεχνικός ρόλος του εν λόγω μυστηριώτικου μοναστηριού στη νότια αυτή επαρχία της Πελοποννήσου.

3.1.4 Η χωροταξική οργάνωση του μοναστηριού

Η Μονή Βροντοχίου αποτελεί το μεγαλύτερο σε έκταση μοναστικό συγκρότημα του Μυστρά. Χωροθετείται στο βορειοανατολικό τμήμα της Κάτω Χώρας και σε άμεση επαφή με την οχύρωση της μεσαιωνικής πόλης η οποία προϋπήρχε. Με άλλα λόγια, δηλαδή, ένα μέρος της οχύρωσης της Μονής ταυτίζεται με ένα μέρος της οχύρωσης του λόφου. Από τις υπόλοιπες πλευρές, η Μονή Βροντοχίου διαχωριζόταν από τον αστικό ιστό δια μέσου οχυρωματικών έργων, απλούστερης όμως κατασκευής.²¹³

Σύμφωνα με την Γ. Μαρίνου, τα μοναστικά καθιδρύματα του Μυστρά, είναι όλα αστικά.²¹⁴ Ταυτόχρονα όμως, οι Μονές αυτές διαθέτουν και έναν χαρακτήρα οχυρών μοναστηριών. Δεν υπάρχει αμφιβολία πως ο βασικότερος λόγος περιτείχισης των αστικών Μονών είναι η εξασφάλιση της προστασίας από επικείμενες επιδρομές και λεηλασίες. Το ίδιο ισχύει και για την Μονή Βροντοχίου. Ωστόσο, τα εσωτερικά τείχη που διαχώριζαν την πόλη από τον περίβολο και τα κτίσματα του αστικού αυτού μοναστηριού, υποδηλώνουν επίσης και την ανάγκη των μοναχών για απομόνωση, για συγκέντρωση στις θρησκευτικές λειτουργίες και για αυτάρκεια της καθημερινής τους ζωής.

Το σημείο που επιλέχθηκε για την ίδρυση της Μονής δεν είναι ούτε εντελώς επίπεδο, ούτε εντελώς επικλινές, αλλά παρουσιάζει μια ποικιλία.²¹⁵ Προς την πλευρά των Αγίων Θεοδώρων και μπροστά από την βόρεια όψη της Οδηγήτριας, η κλίση του φυσικού εδάφους δεν είναι ιδιαίτερα έντονη, δίνοντας την δυνατότητα για τον σχηματισμό μιας σχετικά επίπεδης ελεύθερης ζώνης. Τον χώρο αυτό εκμεταλλεύτηκαν, μεταξύ άλλων, και για τον σχηματισμό του κυρίως περιβόλου προς την Οδηγήτρια, ο οποίος ήταν σχεδόν ορθογώνιος και περικλειόταν από το νέο Καθολικό στα νοτιοδυτικά, από την μακρά πτέρυγα των κελιών στα βορειοανατολικά και από άλλα βοηθητικά κτίσματα στις υπόλοιπες πλευρές. Ωστόσο, η κλίση του εδάφους διαφοροποιείται αρκετά στον χώρο που ορίζεται πίσω από τα δύο Καθολικά και με κατεύθυνση προς τα νότια. Εκεί η κλίση γίνεται ολοένα και πιο απότομη,

²¹³ Περδικούλιας, Π. (2018) 101.

²¹⁴ Μαρίνου, Γ. (2007) 413- 414.

²¹⁵ Από το σύνολο των μοναστηριών στον Μυστρά, η Μονή Ζωοδότου Χριστού ιδρύθηκε στο πιο επίπεδο τμήμα του λόφου, ενώ η Μονή Παντανάσσης αναπτύχθηκε σε ένα από τα πιο επικλινή τμήματα του λόφου. Για το πώς το φυσικό έδαφος επηρέασε την χωροταξική τους διάρθρωση, βλέπε: 2.5

δημιουργώντας μάλιστα έντονες υψομετρικές διαφορές με τον κυρίως χώρο του περιβόλου (Εικ. 51).

Σχετικά με την τοπογραφία της Μονής Βροντοχίου πριν από την ίδρυση της Οδηγήτριας, δεν υπάρχουν επαρκή τεκμήρια. Για να γνωστοποιηθεί πόσα και τί είδους κτίσματα μπορεί να συγκεντρώνονταν γύρω από τους Αγίους Θεοδώρους, απαιτείται εκτεταμένο ανασκαφικό έργο. Μπορούμε να κάνουμε υποθέσεις ότι αρχικά υπήρχαν λιγοστά, μικρά κτίσματα που εξυπηρετούσαν τις απολύτως απαραίτητες ανάγκες των μοναχών. Ταυτόχρονα, δε, φανταζόμαστε το πρώτο Καθολικό να υπερισχύει στο τοπίο έναντι των υπολοίπων δευτερευόντων κτισμάτων, καθώς στόχος ήταν κι εδώ τα μάτια όλων να συγκλίνουν προς τον οίκο του Θεού (Εικ. 52).

Με την ίδρυση, όμως, του δεύτερου Καθολικού τα κτίσματα αυτά εγκαταλείφθηκαν γρήγορα. Έτσι η περιοχή που περιβάλλει τους Αγίους Θεοδώρους φαίνεται πως αποτέλεσε τόπο βοηθητικής χρήσης και πιθανώς εκεί να εγκαταστάθηκαν λειτουργίες όπως είναι τα εργαστήρια, οι στάβλοι, χώροι περίθαλψης και φιλοξενίας, αποθήκες, κ.ά.

Σε μεταγενέστερη εποχή, σύμφωνα με τον Σ. Σίνο, η περιοχή του πρώτου Καθολικού παρέμεινε αποκλεισμένη με ένα εσωτερικό διαχωριστικό τείχος, γεγονός που εάν αποδεικνύεται καθιστά το συγκρότημα αυτό μοναδικό ως προς την τοπογραφική του διαμόρφωση. Ο ίδιος αναφέρει επίσης πως η μετατόπιση του αρχικού πυρήνα της μοναστικής ζωής βορειότερα και η αναμόρφωση των λειτουργιών, ακολουθούσαν «το πρότυπο των μεγάλων Μονών της Πρωτεύουσας».²¹⁶ Εκεί τα μοναστήρια διαχωρίζονταν σε δυο τομείς: έναν εσωτερικό με το Καθολικό και τα βασικά κτίσματα του καθημερινού βίου και έναν εξωτερικό με τις λοιπές δευτερεύουσες λειτουργίες.

Δυστυχώς, δεν μπορούμε να γνωρίζουμε με βεβαιότητα το ακριβές σχήμα που δημιουργούσε σε κάτοψη η Μονή Βροντοχίου. Αυτό συμβαίνει διότι πέρα από την θέση των εξωτερικών τειχών που εκτείνονται από τα βορειοανατολικά προς τα δυτικά, λείπουν τα ίχνη των εσωτερικών οχυρώσεων, καθώς και της κύριας εισόδου του μοναστηριού προς την πόλη. Το τοπογραφικό διάγραμμα που έχει σχεδιαστεί για την εν λόγω Μονή ανήκει στο έργο του G. Millet στις αρχές του 20^{ου} αι. (Σχέδιο 27). Μελετώντας την σύγχρονη εικόνα του μοναστηριακού συγκροτήματος με αυτήν που μας δίνει το τοπογραφικό, παρατηρούνται ορισμένες διαφορές, κυρίως προς τα ανατολικά. Τμήματα βοηθητικών κτισμάτων που στην

²¹⁶ Σίνοσ, Σ. (2009γ) 151.

εποχή του Millet πρέπει να βρίσκονταν σε προχωρημένη ερείπωση, σήμερα έχουν σβηστεί παντελώς από τον ορίζοντα.

Επομένως γίνεται κατανοητό ότι η εικόνα του συγκροτήματος έχει ήδη αλλάξει μέσα στα τελευταία 100 χρόνια, εξαιτίας της φθοράς του χρόνου και της ελλιπούς συντήρησης των ερειπίων. Από τα στοιχεία που έχουμε αυτή την στιγμή και βάσει της διαμόρφωσης του εδάφους, είναι δυνατόν να υποθέσουμε ότι η κάτοψη του συνόλου της Μονής διέγραφε κάποιο τραπεζοειδές σχήμα. Σε κάθε περίπτωση όμως απαιτείται συστηματική ανασκαφική έρευνα, τόσο για τον καθορισμό των αρχικών ορίων της Μονής, όσο και για την διερεύνηση της αυθεντικής πορείας κίνησης που πραγματοποιούνταν από και προς την πόλη.

Αναφερθήκαμε σε προηγούμενη ενότητα στις πορείες κίνησης εντός των μοναστηριακών συγκροτημάτων, καθώς και στον μνημειακό άξονα που σχηματίζει στην εκάστοτε περίπτωση το Καθολικό των μοναστηριών.²¹⁷ Είναι αναμφίβολο ότι η γενική διάταξη των κτηρίων και η οργάνωση του χώρου καθορίζουν τους βασικότερους άξονες κίνησης εντός της Μονής Βροντοχίου. Ο βασικότερος μνημειακός άξονάς της έχει διεύθυνση ανατολής- δύσης. Ταυτίζεται με τον προσανατολισμό του ίδιου του Καθολικού του Αφεντικού και αφορά μια σαφή πορεία κίνησης από την κύρια είσοδο του νάρθηκα της Οδηγήτριας προς το ιερό βήμα. Το νέο Καθολικό είναι τοποθετημένο στο επίκεντρο του περιβόλου. Αποτελεί αδιαμφισβήτητα την καρδιά της Μονής. Έτσι αναδεικνύεται ως το κόσμημα του μοναστηριού, ενώ παράλληλα τονίζεται και ο μνημειακός της άξονας.

Ωστόσο υπάρχουν και περιπτώσεις όπου εκτός από το Καθολικό της εκάστοτε Μονής, μπορεί να γίνει διακριτός ένας μνημειακός άξονας και σε άλλα κτίσματα. Τέτοια κτίσματα μπορεί να είναι άλλοτε τα παρεκκλήσια και άλλοτε οι Τράπεζες, οι οποίες είναι εγκατεστημένες ελεύθερα εντός της αυλής²¹⁸ και όχι σε άμεση επαφή με τα προστατευτικά τείχη και άλλα βοηθητικά κτήρια, όπως οι πτέρυγες των κελιών. Έτσι συμβαίνει και στην περίπτωση της Μονής Βροντοχίου. Το συγκρότημα της Τραπεζής δεν βρίσκεται διατεταγμένο σε κάποιο σημείο των περιμετρικών οχυρωματικών έργων, αλλά η θέση της είναι ανεξάρτητη και μάλιστα σε υψηλότερη στάθμη από αυτήν του Καθολικού. Για τον λόγο αυτό το συγκεκριμένο συγκρότημα εμφανίζει ιδιαίτερο μορφολογικό ενδιαφέρον και διακατέχεται από τον δικό του μνημειακό άξονα. Ωστόσο σε καμία περίπτωση δεν θα έπρεπε να δοθεί η λανθασμένη εντύπωση ότι ο άξονας της Τραπεζής επισκιάζει τον άξονα του

²¹⁷ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τις πορείες κίνησης, βάσει της χωροταξίας των μοναστηριών και για τους μνημειακούς άξονες που σχηματίζουν οι πόλοι έλξης στον μοναστικό περίβολο, βλ. 2.2.

²¹⁸ Παπαϊωάννου, Κ. (1977) 66.

Καθολικού. Ο δεύτερος συνεχίζει να έχει κυρίαρχο ρόλο τόσο στην σύνθεση ολοκλήρου του μοναστικού συγκροτήματος, όσο και στο μάτι του επισκέπτη.

Το μνημειακό αυτό συγκρότημα της Τραπέζης βρίσκεται στην νοτιοδυτική πλευρά του μοναστηριού, κυριολεκτικά κρυμμένο πίσω από τον ναό της Οδηγήτριας. Αποτελείται από τέσσερις επιμέρους χώρους διαφορετικών χρήσεων, οι οποίοι επικοινωνούν εσωτερικά μεταξύ τους. Βρίσκεται σε πολύ μικρή απόσταση από το δεύτερο Καθολικό, αλλά όπως είπαμε σε υψηλότερο επίπεδο από αυτό, εξαιτίας της μορφολογίας του φυσικού εδάφους.²¹⁹

Αριστερά από το συγκρότημα της Τραπέζης, στα νότια του περιβόλου, βρίσκεται η παλαιότερη από τις πτέρυγες κελιών του μοναστηριού. Από το συγκρότημα έχουν δυστυχώς απομείνει ελάχιστα κατάλοιπα.²²⁰ Στη βορειοδυτική πλευρά της Μονής και σε άμεση επαφή με το εξωτερικό τείχος απλώνεται και μια δεύτερη πτέρυγα κελιών, η οποία περιλάμβανε μεγαλύτερο αριθμό δωματίων. Από αυτήν σώζεται σε κάπως καλή κατάσταση η νότια μακριά πλευρά στη στάθμη του ισογείου, μαζί με τα ανοίγματα των μικρών μονόχωρων κελιών (Εικ. 53). Οι υπόλοιποι τοίχοι του οικοδομήματος αποκαλύφθηκαν το 1987 οπότε και πραγματοποιήθηκε ο τοπικός καθαρισμός και η συντήρησή τους και έτσι μέχρι και σήμερα σώζονται σε μικρό ύψος από τη στάθμη του εδάφους κάποια λείψανα της αρχικής τους τοιχοποιίας (Εικ. 54). Ωστόσο στο δυτικό άκρο της πτέρυγας αυτής τα δύο τελευταία κελιά μας έχουν δώσει πολύτιμα στοιχεία για το πώς ήταν κατά την εποχή λειτουργίας του το κτήριο αυτό. Από τα λιγοστά ίχνη στην τοιχοποιία που είχαν διασωθεί κατά την μελέτη του οικοδομήματος στα τέλη του 20^{ου} αι. φαινόταν ότι η πτέρυγα των κελιών εκτεινόταν σε δύο ορόφους. Τα κελιά του ισογείου, μάλιστα, ήταν θολοσκεπή.

Στο δυτικό άκρο της Μονής υπήρχε ένα ακόμα μεγάλων διαστάσεων διώροφο κτήριο. Από αυτό σώζεται σε καλύτερη κατάσταση ο ανατολικός του τοίχος. Από τα ίχνη που έχουν απομείνει στον τοίχο αυτό αποδεικνύεται πως το κτίσμα καλυπτόταν από θόλους και στις δύο στάθμες, ενώ επίσης διέθετε τυφλές κόγχες στο εσωτερικό του. «Το κτήριο αυτό θα πρέπει να ήταν τμήμα του αμυντικού οργανισμού της πόλης»²²¹ (Εικ. 55).

Όσον αφορά τις λειτουργίες χρήσεως της Μονής στα νοτιοδυτικά, δηλαδή πίσω από το συγκρότημα της Τραπέζης, εκεί το ανάγλυφο είναι βραχώδες. Φαίνεται πως λειτουργούσε κάποιο μικρό βυζαντινό λατομείο. Οπότε είναι σχεδόν βέβαιο πως το οικοδομικό υλικό της

²¹⁹ Περδικούλιας, Π. (2018) 101.

²²⁰ Σίνος, Σ. (2009γ) 154.

²²¹ Μαρίνου, Γ. (2009β) 98.

πέτρας για την οικοδόμηση των ναών και των λοιπών κτηρίων εντός της Μονής, προερχόταν από τον ίδιο τον βράχο της περιοχής και δεν χρειαζόταν να το φέρουν από πιο μακριά.

Όπως έχει ήδη γίνει φανερό, η ανέγερση της Μητρόπολης στην Κάτω Χώρα έχει άμεση οικοδομική συνάφεια με τα τείχη του λόφου. Μάλιστα τα τείχη που γειτνιάζουν με τον προαύλιο χώρο της Μητρόπολης χρησίμευαν και ως ανάλημμα για την δημιουργία πλατώματος εντός του χώρου.²²² Επιπλέον διέθετε δική της ανεξάρτητη είσοδο, η οποία προστατευόταν από οχυρό πύργο.²²³ Μέσω αυτής επιτυγχανόταν άμεση επικοινωνία με την κοιλάδα του Ευρώτα.

«Η ύπαρξη ανάλογης, άμεσης επικοινωνίας με την υπαίθρο χώρα δεν είναι σήμερα εύκολο να διαπιστωθεί και στα μοναστηριακά συγκροτήματα της πόλης».²²⁴ Ωστόσο είναι σχεδόν βέβαιο πως τόσο η Μονή Βροντοχίου, όσο και οι Μονές Ζωοδότου Χριστού και Περιβλέπτου είχαν άμεση πρόσβαση από και προς την υπαίθρο, μιας που βρίσκονταν κυριολεκτικά πάνω στα εξωτερικά τείχη του Μυστρά.

Ειδικά για την Μονή Βροντοχίου (όπως ακριβώς ισχύει και για την Μονή της Περιβλέπτου), η ύπαρξη ενός ισχυρού οχυρωματικού πύργου μπορεί να υποδηλώνει την διάνοιξη κάποιας εισόδου δίπλα από αυτόν, κατά τους βυζαντινούς χρόνους. Ωστόσο, η εν λόγω είσοδος (εφόσον οι υποθέσεις μας είναι ορθές) δεν σώζεται έως σήμερα. Αυτό συμβαίνει διότι σε πολύ μικρή απόσταση από τον πύργο, στο βόρειο άκρο των αμυντικών τειχών της πόλης, ένα τμήμα τους είχε καταρρεύσει. Το τμήμα αυτό έχει αντικατασταθεί πλήρως από σύγχρονη ανακατασκευή, η οποία συμπληρώνει την μεσαιωνική οχύρωση. Επομένως δεν μπορούμε να γνωρίζουμε με ακρίβεια το εάν η Μονή διέθετε ανεξάρτητη είσοδο από και προς το Εξωχώριον.

Αναφορικά με τον εν λόγω οχυρό πύργο, αυτός βρισκόταν «στο σημείο όπου το δυτικό σκέλος του τείχους κάμπτεται προς τα ανατολικά».²²⁵ Πρόκειται για ένα τετραώροφο και ιδιαίτερα επιβλητικό έργο της οχυρωματικής αρχιτεκτονικής του μοναστηριού. Ο συγκεκριμένος πύργος, μάλιστα, είναι σήμερα ο υψηλότερος σε ολόκληρο τον Μυστρά. Είχε λιτή όψη, σε αντίθεση με τον πύργο της Περιβλέπτου που ήταν ιδιαίτερα περίτεχνος (Εικ. 56). Η απλότητα και η στιβαρότητα της κατασκευής τοποθετούν την οικοδόμησή του στους πρώιμους χρόνους εποικισμού της πόλης.²²⁶ Σχετικά με την εικόνα που παρουσιάζει σήμερα

²²² Μαρίνου, Γ. (2009β) 414- 415.

²²³ Στην σύγχρονη εποχή η είσοδος αυτή παραμένει φραγμένη, αλλά διαφαίνονται ακόμα τα στοιχεία της.

²²⁴ Μαρίνου, Γ. (2009β) 105- 106.

²²⁵ Μαρίνου, Γ. (2007) 413.

²²⁶ Μαρίνου, Γ. (2009β) 103.

ο πύργος, σύμφωνα με τον Σ. Αρβανιτόπουλο, οι δυο κατώτατες στάθμες του χρονολογούνται στην βυζαντινή περίοδο ενώ οι ανώτερες στάθμες είναι μεταβυζαντινές επεμβάσεις²²⁷ (Εικ. 57).

Τέλος, ενδιαφέρον παρουσιάζει και η διερεύνηση της αναλογίας μεταξύ του ύψους των κτισμάτων και της επιφάνειας του ελεύθερου χώρου στην Μονή Βροντοχίου. Ο περιηγητής καθώς κινείται επάνω στο καλντερίμι που αποτελεί σήμερα την μοναδική δίοδο προς την Μονή Βροντοχίου περνάει πρώτα από τους Αγίους Θεοδώρους και ύστερα κατευθύνεται ακόμα πιο δυτικά, ώστε να φτάσει στον κεντρικό περίβολο της Μονής και να θαυμάσει το Αφεντικό (Εικ. 58, 59, 60). Ευρισκόμενος κάποιος στον αύλειο αυτό χώρο δεν αισθάνεται ότι περιορίζεται ασφυκτικά από το δομημένο περιβάλλον που το περικλείει. Τουναντίον η επιφάνεια του χώρου είναι επαρκής ώστε να έχει την δυνατότητα να κινηθεί με ελευθερία και να παρατηρήσει τόσο το κεντρικό μνημείο (το Καθολικό), όσο και τα γύρω ερείπια από πληθώρα οπτικών γωνιών. Οι οπτικές φυγές είναι πλούσιες, καθώς η μοναστηριακή αρχιτεκτονική συνδιαλέγεται όσο τίποτα άλλο στον λόφο του Μυστρά με το έντονο κάλλος της φύσης που επικρατεί στο σημείο αυτό (Εικ. 61, 62). Ωστόσο θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι οι σημερινές αναλογίες υψών- ελεύθερου χώρου είναι κατά πολύ αλλοιωμένες από αυτές που επικρατούσαν κατά τους υστεροβυζαντινούς χρόνους. Αυτό συμβαίνει εξαιτίας της φθοράς των βοηθητικών κτισμάτων, τα οποία στερούνται κατά πολύ του αρχικού τους ύψους.

3.2 Το συγκρότημα της Τραπέζης

Σύμφωνα με τον Le Corbusier «η κάτοψη προχωράει από μέσα προς τα έξω, επειδή το σπίτι ή το παλάτι είναι ένας οργανισμός που μοιάζει με κάθε ζωντανή ύπαρξη».²²⁸ Αφορμώντας από την παραπάνω αντίληψη, η περιγραφή του ιδιαίτερου και ανεξερεύνητου (έως τώρα) συγκροτήματος της Τραπέζης της Μονής Βροντοχίου, πραγματοποιείται κατ' αυτό τον τρόπο. Αρχικά γίνεται η παράθεση των στοιχείων του εσωτερικού και στη συνέχεια η περιγραφή μετατοπίζεται στα εξωτερικά χαρακτηριστικά του κελύφους. Ωστόσο κρίνοντας από τις σχέσεις δράσης - αντίδρασης του κτηρίου με τον ίδιο τον περιβάλλοντα χώρο, γίνεται

²²⁷ Αρβανιτόπουλος, Στ. (2022) 86.

²²⁸ Le Corbusier (2004) 146.

αντιληπτό πως η παραπάνω ρήση κρύβει ένα βαθύτερο νόημα: το ‘έξω’ μετατρέπεται πάντα σε ένα ‘μέσα’. Διότι γύρω από το σημείο του ενδιαφέροντος μας που στην προκειμένη περίπτωση είναι η σύνθεση του συγκροτήματος της Τραπέζης, βρίσκεται ένας ολόκληρος και ανεξερεύνητος μοναστικός οικοδομικός ιστός - μία (ζωντανή κάποτε) οργανωμένη κοινωνία σε μικρογραφία.

Οι εξωτερικές όψεις του κτίσματός μας μετατρέπονται αυτόματα σε ένα στοιχείο που βρίσκεται μέσα στα τείχη της Μονής Βροντοχίου. Να, λοιπόν, που το ‘έξω’ μπορεί ταυτόχρονα να διαβάζεται ως ένα ‘μέσα’. Το οικοδόμημα της Τραπέζης δεν μπορεί να μελετηθεί αποκλειστικά ως μονάδα, αλλά ως τμήμα μιας ολόκληρης αρχιτεκτονικής σύνθεσης, η οποία εξυπηρετεί λειτουργίες, διαθέτει άξονες και αναλογίες, διέπεται από τυπολογίες και μεταβάλλεται με το πέρασμα του χρόνου.

3.2.1 Τυπολογική – μορφολογική περιγραφή του κτηρίου

Το συγκρότημα της Τραπέζης αποτελεί αδιαμφισβήτητα το σπουδαιότερο και καλύτερα διατηρημένο οικοδόμημα της Μονής Βροντοχίου, μετά από τους δύο επιβλητικούς και εξαιρετικής αρχιτεκτονικής ναούς της. Επιπρόσθετα είναι το πιο μνημειακό και καλύτερα διατηρημένο οικοδόμημα Τραπέζης που υφίσταται σε ολόκληρο τον βυζαντινό Μυστρά.²²⁹ Πρόκειται ουσιαστικά για ένα θεόρατο κτήριο και εξαιρετικά εντυπωσιακό, παρά τον δευτερεύοντα λειτουργικό του σκοπό κατά την περίοδο λειτουργίας του βυζαντινού αυτού μοναστηριού.

Όπως έγινε ήδη γνωστό στην ενότητα 3.1.4, το συγκρότημα της Τραπέζης βρίσκεται τοποθετημένο σε πολύ κοντινή απόσταση από την νότια όψη του ναού της Οδηγήτριας, δηλαδή συνανήκουν. Το ιδιαίτερο αυτό οικοδόμημα, μάλιστα, βρίσκεται σε υπερυψωμένο επίπεδο σε σχέση με την στάθμη εδάφους του Καθολικού, εξαιτίας της απότομης κλίσης στο σημείο αυτό του περιβόλου.

Το συγκρότημα της Τραπέζης είναι επίμηκες, ορθογώνιο και όπως αναφέρθηκε ήδη χωρίζεται σε τέσσερα διαφορετικής χρήσης και μεγέθους χώρους. Πρόκειται για την αίθουσα της Τραπέζης, για την Εστία, για έναν βοηθητικό χώρο που βρίσκεται ανάμεσα τους και πιθανώς λειτουργούσε ως Οψοφυλάκιο, καθώς και για έναν ακόμη χώρο βοηθητικής μάλλον

²²⁹ Σίνος, Σ. (2009γ) 151.

χρήσης. Ο ακριβής προσανατολισμός του είναι από τα νοτιοανατολικά προς τα βορειοδυτικά.²³⁰ Ο άξονας του δεν είναι παράλληλος ως προς τον άξονα του Καθολικού, όπως συνέβαινε συνήθως στα βυζαντινά μοναστήρια. Εδώ ο άξονας της Τραπεζής είναι λοξός ως προς τον κύριο άξονα του ναού, πιθανώς εξαιτίας του βραχώδους τοπίου, το οποίο δυσκόλευε ως ένα σημαντικό βαθμό την χάραξη της πτέρυγας της Τραπεζής και τη διαμόρφωση του επιθυμητού προσανατολισμού (Σχέδιο 27).

Στην σύγχρονη εποχή το συγκρότημα αυτό με τους τέσσερις συνεχόμενους χώρους βρίσκεται σε ερειπιώδη κατάσταση, η οποία, όπως εξετάζει κανείς το μνημείο, εντείνεται από τα ανατολικά προς τα δυτικά.

Στο ανατολικότερο άκρο εκτείνεται ο κύριος χώρος της Τραπεζής, ο οποίος είναι και ο μεγαλύτερος σε επιφάνεια (98,20τ.μ.). Τυπολογικά η κυρίως Τράπεζα κατατάσσεται στις ορθογώνιες επιμήκεις. Πιο συγκεκριμένα είναι μονόκλιτη, ορθογωνική, στενόμακρη, καμαροσκεπής και με κόγχη. Αποτελεί, δηλαδή, ένα παράδειγμα της πιο συνηθισμένης τυπολογικής κατηγορίας βυζαντινών Τραπεζών στον ελλαδικό χώρο.

Ο εν λόγω χώρος έχει γενικές εσωτερικές διαστάσεις 14,30X4,90μ, ενώ το μέσο πάχος της τοιχοποιίας είναι 0,80μ. Η πιο χαρακτηριστική αναλογία μήκους- πλάτους για τις βυζαντινές μοναστηριακές Τράπεζες είναι 3:1.²³¹ Ωστόσο στην περίπτωση μας η αναλογία αυτή είναι λίγο μικρότερη (καθώς το πλάτος είναι λίγο πιο μικρό από το αναμενόμενο, συγκριτικά πάντοτε με το μήκος της αίθουσας). Βέβαια για αυτό πιθανόν να ευθύνεται και η στενότητα του διαθέσιμου ελεύθερου χώρου, εξαιτίας της μορφολογίας του εδάφους στα νοτιοδυτικά της Μονής.

Η κάλυψη της αίθουσας πραγματοποιούνταν με ημικυλινδρικό θολό, ο οποίος ενισχυόταν με τέσσερα σφενδόνια. Η καμάρα με την σειρά της καλυπτόταν εξωτερικά από δικλινή στέγη, η οποία κατέληγε πάνω από τις δύο στενές πλευρές του χώρου σε αέτωμα.²³² Από την στέγαση το μόνο που έχει απομείνει είναι τα ποδαρικά των σφενδονίων. Η καμάρα έχει καταρρεύσει ολοκληρωτικά και το πότε αυτό συνέβη είναι αδιευκρίνιστο, εξαιτίας έλλειψης γραπτών πηγών και παλαιού φωτογραφικού υλικού.

Στο σημείο αυτό να διευκρινιστεί πως όλα τα ύψη ποδιάς των ανοιγμάτων υπολογίζονται από την στάθμη του φυσικού εδάφους, έτσι όπως αυτό μας παρουσιάζεται σήμερα, στο εσωτερικό του κελύφους των επιμέρους χώρων.

²³⁰ Ωστόσο για λόγους διευκόλυνσης της περιγραφής του οικοδομήματος στην παρούσα διπλωματική εργασία, θα ληφθεί υπόψιν ότι ο προσανατολισμός του βρίσκεται στον άξονα ανατολή - δύση.

²³¹ Βλαχουστέργιος, Ι. (2009) 170.

²³² Ορλάνδος, Α. (1999) 60.

Στην ανατολική στενή της πλευρά σχηματίζεται τυφλή κόγχη, η οποία εσωτερικά του κτηρίου έχει ύψος 5,35μ. και πλάτος 2,80μ. περίπου. Επομένως φέρει μια αναλογία πλάτους προς ύψος περίπου 2:1. Σχηματίζει πλατιά ημικυκλική κόγχη στην εσωτερική παρειά της τοιχοποιίας, η οποία φαίνεται να ακολουθεί τον προσανατολισμό της κόγχης του Ιερού του Καθολικού (και οι δυο βρίσκονται προς τα ανατολικά).²³³ Ο σχηματισμός της κόγχης αυτής δεν περιορίζεται στο πάχος του τοίχου, αλλά δημιουργεί προεξοχή στην όψη του κτηρίου, η οποία είναι ημικυκλική και όχι τρίπλευρη (όπως συμβαίνει σε άλλες Τραπεζες) ή επτάπλευρη (όπως συμβαίνει στην κόγχη του Ιερού της Οδηγήτριας).

Εκατέρωθεν της κεντρικής κόγχης έχουν διανοιχθεί δυο μικρότερες τυφλές ασίδες, οι οποίες φτάνουν μέχρι τη στάθμη του δαπέδου και έχουν πλάτος 0,65μ (η αριστερή) και 0,60μ (η δεξιά). Αυτές είναι ενσωματωμένες στο πάχος του τοίχου και επομένως δεν γίνονται αντιληπτές στην ανατολική όψη.

Στις εσωτερικές παρειές του βόρειου και του νότιου τοίχου έχουν επίσης διαμορφωθεί αβαθείς κόγχες ημικυκλικής διατομής. Σύμφωνα με τον Σ. Σίνο υπάρχουν δυο τέτοιες ασίδες στον κάθε τοίχο, οι οποίες τον υποδιαιρούν σε τρία τμήματα, ένα κεντρικό φαρδύ και δύο στενά και ισοπλατή στις άκρες.²³⁴ Ωστόσο εξετάζοντας κανείς τα σχέδια στην ενότητα 3.2.2, διαπιστώνει ότι η παραπάνω πρόταση δεν είναι ορθή.

Στην πραγματικότητα η εσωτερική διαμόρφωση των μακρών πλευρών της αίθουσας έχει ως εξής: Στον νότιο τοίχο υπάρχουν δυο ανόμοιες κόγχες ημικυκλικής διατομής. Η αριστερή έχει μήκος 1,00μ και βάθος 0,40μ, ενώ η δεξιά είναι πιο πλατιά με μήκος 1,45μ και βάθος 0,40μ. Τα τμήματα που διαμορφώνονται ανάμεσά τους από τα αριστερά προς τα δεξιά έχουν μήκος 3,32μ, 4,92μ και 2,23μ. Στα τρία αυτά τμήματα διανοίγονται επιπλέον στενότερες ασίδες ορθογώνιας διατομής: δυο στο αριστερό, δυο στο κεντρικό και μια στο δεξί μέρος του τοίχου. Αυτές έχουν όλες ίδιο βάθος, αλλά δεν είναι όμοιες μεταξύ τους ως προς το μήκος τους. Από τα αριστερά προς τα δεξιά οι ορθογώνιες αυτές ασίδες έχουν μήκος 0,65μ, 0,60μ, 0,65μ, 0,80μ, 0,75μ.

Στον βόρειο τοίχο υπάρχουν επίσης δυο ανόμοιες κόγχες ημικυκλικής διατομής. Η αριστερή έχει μήκος 1,55μ και βάθος 0,40μ, ενώ η δεξιά είναι πιο στενή με μήκος 1,15μ και βάθος 0,40μ. Εντός της κάθε κόγχης έχει διανοιχθεί μικρών διαστάσεων τοξωτό παράθυρο με διαστάσεις: 0,45μ μήκος, 1,00μ ύψος και 1,15μ απόσταση από το έδαφος στο εσωτερικό της Τραπεζής. Οι ημικυκλικές αυτές ασίδες χωρίζουν τον τοίχο σε τρία τμήματα με μήκος

²³³ Εδώ, βέβαια, η όψη της κόγχης της Τραπεζής δεν είναι ακριβώς ανατολική, αλλά έχει έντονη στροφή προς τα νοτιοανατολικά.

²³⁴ Σίνο, Σ. (2009γ) 153.

από αριστερά προς δεξιά 2,15μ, 2,30μ και 3,90μ. Όπως συμβαίνει και στον νότιο τοίχο έτσι και στα τμήματα αυτά διαμορφώνονται στενότερες τυφλές αψίδες ορθογώνιας διατομής: μια στο αριστερό, δυο στο κεντρικό και δυο στο δεξί μέρος του τοίχου. Αυτές έχουν όλες ίδιο βάθος, αλλά δεν είναι όμοιες μεταξύ τους ως προς το μήκος τους. Από τα αριστερά προς τα δεξιά έχουν μήκος 0,70μ, 0,50μ, 0,45μ, 0,45μ και 0,35μ. Επιπρόσθετα έχουν διανοιχθεί δυο τοξωτές θύρες εισόδου: η μια βρίσκεται σχεδόν στο κέντρο του βόρειου τοίχου και έχει διαστάσεις 1,10X2,90μ, ενώ η άλλη θύρα είναι στενότερη, βρίσκεται κοντά στην κεντρική κόγχη της ανατολικής όψης και φέρει διαστάσεις 0,80X2,50μ. Πάνω από τις παραπάνω διαμορφώσεις του βόρειου τοίχου αναπτύσσεται μια ακόμη σειρά ανοιγμάτων. Πρόκειται για πέντε μεγάλων διαστάσεων φεγγίτες οι οποίοι έχουν όλοι το ίδιο μέγεθος: 0,55μ μήκος, 1,45μ ύψος και 3,60μ απόσταση από το έδαφος εντός της Τραπέζης. Κατ' εξαίρεση, μόνο, ο αριστερός από τους φεγγίτες έχει ύψος 1,60μ, ενώ το πρέκι του ανοίγματος βρίσκεται σε νοητή ευθεία με τα πρέκια των υπολοίπων φεγγιτών.

Όσον αφορά τον δυτικό τοίχο της αίθουσας που οριοθετεί την κυρίως Τράπεζα με τον διπλανό χώρο, διαθέτει μία τοξωτή θύρα στον ίδιο άξονα με την κεντρική αψίδα του ανατολικού τοίχου της αίθουσας. Μέσω αυτής επιτυγχάνεται η εσωτερική σύνδεση της Τραπέζης με την Εστία. Βρίσκεται στο κέντρο του τοίχου, έχει άνοιγμα 1,10μ και ύψος 2,80μ. Εκατέρωθεν της θύρας υφίστανται αψίδες ορθογώνιας διατομής και ίδιων χαρακτηριστικών με τις αψίδες των υπολοίπων τοίχων της αίθουσας. Δεν είναι ισομεγέθεις μεταξύ τους, καθώς η αριστερή έχει μήκος 0,85μ και η δεξιά 0,70μ. Το ύψος τους είναι ίδιο με αυτό της θύρας.

Πάνω από το άνοιγμα της δυτικής θύρας αναπτύσσονται δύο επάλληλες σειρές ανοιγμάτων αποτελούμενες από τρεις μονόλοβους φεγγίτες στην καθεμία από αυτές.²³⁵ Είναι όλα τοξωτά και φέρουν πλίνθινη ακτινωτή διακόσμηση, ακριβώς όπως συμβαίνει και με τις εσωτερικές κόγχες/ αψίδες και με τα εξωτερικά ανοίγματα της βόρειας όψης. Τα ανοίγματα της πρώτης σειράς από τα αριστερά προς τα δεξιά έχουν μήκος 0,70μ, 0,60μ, 0,70μ και ύψος 1,65μ, ενώ απέχουν 3,35μ από το έδαφος. Σήμερα και τα τρία ανοίγματα είναι φραγμένα.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα ανοίγματα της ανώτερης σειράς, καθώς η ποδιά τους φαίνεται να 'πατάει' πάνω στα πλίνθινα τόξα των ανοιγμάτων της κατώτερης ζώνης. Επιπρόσθετα τα ανοίγματα αυτά βρίσκονται στον ίδιο άξονα με τα ανοίγματα που βρίσκονται χαμηλότερα. Η απόληξη του κεντρικού ανοίγματος είναι κατεστραμμένη, αλλά είμαστε σχεδόν βέβαιοι ότι ήταν και αυτή τοξωτή. Τα ανοίγματα που βρίσκονται εκατέρωθεν

²³⁵ Ορλάνδος, Α. (1999) 57.

διαφέρουν ως προς την απόληξή τους από όλα τα υπόλοιπα. Είναι τεταρτοκυκλικά, ακολουθώντας κατά κάποιο τρόπο την κλίση της καμάρας που στέγαζε την Τράπεζα.

Σχετικά με όλες τις προαναφερθείσες κόγχες και αψίδες που βρίσκονται και στους τέσσερις τοίχους στο εσωτερικό της Τραπέζης, αυτές φτάνουν ως τη στάθμη του δαπέδου. Η απόληξή τους είναι επίσης τοξωτή και περιβάλλεται από πλίνθινη ακτινωτή διακόσμηση.

Οι τοίχοι στο εσωτερικό της Τραπέζης ήταν επιχρισμένοι και έφεραν τοιχογραφίες. Από αυτές και από τα επιχρίσματα έχουν απομείνει ελάχιστα ίχνη διάσπαρτα και στους τέσσερις τοίχους, τόσο στο ύψος των θυρών, όσο και στο ύψος των φεγγιτών.

Όπως έγινε ήδη αντιληπτό, οι μοναδικές όψεις του χώρου που στέγαζε την Τράπεζα που διαθέτουν ανοίγματα είναι η βόρεια και η δυτική. Τόσο από την αποτύπωση της πρόσοψης, όσο και από την διαμήκη τομή που παρατίθενται στο Παράρτημα 3 παρατηρείται πως όλα τα ανοίγματα είναι αξονικά τοποθετημένα στις όψεις αυτές, με μόνη εξαίρεση την δεύτερη και στενότερη θύρα της πρόσοψης. Σε κάθε όψη, η βασική θύρα εισόδου/εξόδου είναι τοποθετημένη στο μέσον του τοίχου. Παράλληλα οι επάλληλες σειρές με φεγγίτες που υπάρχουν σε υψηλότερο επίπεδο από αυτό των θυρών διανοίγονται και αυτές συμμετρικά ως προς το μήκος των τοίχων. Επομένως επιτυγχάνεται απόλυτη συμμετρία και γίνεται φανερή η πρόθεση του αρχιτέκτονα για επιμέλεια και αρμονία.

Η βόρεια όψη της Τραπέζης τονίζεται ακόμα περισσότερο, εξαιτίας ενός ακόμη στοιχείου: έχουν διαμορφωθεί έξι εξωτερικές παραστάδες. Από αριστερά προς τα δεξιά αυτές έχουν πλάτος: 0,80μ, 0,80μ, 0,70μ, 0,80μ, 0,65μ και εξέχουν από τον υπόλοιπο φέροντα οργανισμό κατά 0,15 – 0,25μ, με σκοπό να προσδώσουν μία λιγότερο λιτή και μονότονη επιφάνεια.²³⁶ Οι κατακόρυφες αυτές παραστάδες καταλαμβάνουν όλο το ύψος του τοίχου και χωρίζουν νοητά την όψη του κτηρίου σε πέντε επιμέρους κατακόρυφα τμήματα. Με τον τρόπο αυτό κάθε ένα από τα ανοίγματα της όψης βρίσκεται στο μέσο του κάθε κατακόρυφου τμήματος. Επιπρόσθετα η πρόσοψη διακοσμείται και από μια τριπλή, οριζόντια, πλίνθινη ταινία, η οποία βρίσκεται σε ύψος 1,65μ από την σημερινή στάθμη του εσωτερικού της Τραπέζης.

Βάσει όλων των παραπάνω στοιχείων που εντοπίζονται στην επιβλητική αυτή πρόσοψη, το μεγάλο μήκος της διακόπτεται ογκοπλαστικά και εμπλουτίζεται. Το μάτι του θεατή που το κοιτάζει από μακριά δεν εστιάζει σε ένα στιβαρό και πολύ υψηλό κτήριο, αλλά

²³⁶ Ορλάνδος, Α. (1999) 58.

διαβάξει ένα ποικιλόμορφο αρχιτεκτονικό λεξιλόγιο, με άμεσες επιρροές από τα κωνσταντινουπολίτικα πρότυπα.

Τέλος, αξίζει να σημειωθεί το εξής ερώτημα που γεννάται από πολλούς σχετικά με το εάν ο χώρος της κυρίως Τραπέζης ήταν διώροφος ή ήταν απλώς ψηλοτάβανος και ισόγειος. Το ζήτημα αυτό δεν έχει ξεκαθαριστεί από την διαθέσιμη ελληνική και ξένη βιβλιογραφία που κάνει αναφορές για την Μονή Βροντοχίου.

Το μεγάλο ελεύθερο ύψος του οικοδομήματος, σε συνδυασμό με τα ανοίγματα που βρίσκονται σε υψηλότερη σειρά από αυτή των θυρών, εύκολα μπορούν να οδηγήσουν κάποιον στο συμπέρασμα ότι πιθανώς το κτίσμα να διέθετε και δεύτερο όροφο (όπως π.χ. συνέβαινε στην Τράπεζα της Μονής Ζωοδότου Χριστού στον Μυστρά). Σήμερα το μέγιστο ελεύθερο ύψος της καμάρας από το έδαφος υποδεικνύεται στην απόληξη της ανατολικής όψης της Τραπέζης και είναι περίπου 6,80μ. Το γεγονός ότι υπάρχει μια σειρά φεγγιτών στην πρόσοψη, τα οποία φαίνονται χρηστικά και ήταν πολύ μεγάλα για να είναι ανοιχτά μονίμως, έφερε την ανάγκη για μία μικρή διερεύνηση.

Αναζητώντας την απάντηση στο ερώτημα, διαπιστώνεται ότι η αίθουσα της Τραπέζης σίγουρα δεν διέθετε θόλο ή θόλους που να λειτουργούσαν ως μεσοπάτωμα. Εάν υπήρχε κάποιο τέτοιο κατασκευαστικό σύστημα, θα υπήρχαν στην τοιχοποιία τουλάχιστον τα ίχνη από τις γενέσεις των τόξων της θολοδομίας. Αντίστοιχα εάν υπήρχε κάποτε ξύλινο μεσοπάτωμα, τότε θα έπρεπε (στην σύγχρονη εποχή) να είναι ορατές οι οπές της τοιχοποιίας που θα λειτουργούσαν ως δοκοθήκες για την στήριξη του πατώματος. Επιπρόσθετα η ύπαρξη μεσοπατώματος θα έθετε το εξής ζήτημα: η ενιαία επιφάνεια της κεντρικής αψίδας του ανατολικού τοίχου θα διακοπτόταν. Αυτό από αρχιτεκτονικής άποψης δεν φαίνεται ορθό. Στην περίπτωση που το οικοδόμημα προοριζόταν να γίνει διώροφος, τότε η αψίδα αυτή θα είχε διαφορετικά μεγέθη έτσι ώστε να μην τέμνεται, αλλά να είναι εξ ολοκλήρου ορατή από την ισόγεια στάθμη.

Παράλληλα ένα ακόμη στοιχείο που μας οδηγεί με ασφάλεια στην απάντηση του παραπάνω ερωτήματος, δίνεται από τις τοιχογραφίες της αίθουσας. Εάν οι τοιχογραφίες που διακοσμούσαν την Τράπεζα διακόπτονται στο ύψος του υποτιθέμενου ορόφου, τότε αυτό θα σήμαινε ότι ο χώρος τεμνόταν σε δυο παράλληλες ζώνες. Ωστόσο μέσα από την μελέτη των ελάχιστων τοιχογραφιών που έχουν απομείνει έως και σήμερα στην θέση τους, διαπιστώνεται ότι αυτές δεν 'κόβονται', αλλά φαίνεται πως ήταν συνεχόμενες από την στάθμη του εδάφους μέχρι και την γένεση της καμάρας (Εικ. 63). Όπως διαφαίνεται και στο σχέδιο που παρατίθεται, με πορτοκαλί χρώμα τονίζονται οι περιοχές ενός τμήματος του

βόρειου τοίχου, όπου υπάρχουν ακόμα και σήμερα υπολείμματα τοιχογραφίας, ενώ με μπλε χρώμα τονίζεται η ζώνη όπου θα αναζητούσε κανείς ίχνη μεσοπατώματος. Είναι εμφανές πως ο τοιχογραφικός διάκοσμος δεν διακοπτόταν, αλλά ήταν συνεχής σε όλο το ύψος της τοιχοποιίας (Σχέδιο 28).

Πάνω σε αυτές τις παρατηρήσεις πρέπει να στηρίχθηκε και ο Α. Ορλάνδος, ο οποίος αποτύπωσε πρώτος το συγκρότημα της Τραπεζίης της Μονής Βροντοχίου (Σχέδιο 29). Ο ίδιος στην τομή που σχεδίασε δείχνει ότι η αίθουσα ήταν ισόγεια. Επομένως όλα μας οδηγούν στο γενικό συμπέρασμα ότι η εν λόγω Τράπεζα ήταν ένας ψηλοτάβανος μεν, ισόγειος δε χώρος.

Εστιάζοντας ξανά στο σύνολο των λειτουργικών χώρων που στέγαζε το συγκρότημα της Τραπεζίης, βλέπουμε ότι ακριβώς δίπλα από την αίθουσα της κυρίως Τραπεζίης (στα δυτικά) υπάρχει μία δεύτερη μικρή αίθουσα. Αυτός χρησίμευε ως ενδιάμεσος χώρος για την επικοινωνία της Τραπεζίης με την Εστία. Το δωμάτιο αυτό, ελεύθερης επιφάνειας 18,60 τ.μ., είχε βοηθητική χρήση και κατά την προσωπική άποψη της συγγραφέως θα λειτουργούσε τόσο ως χώρος κίνησης εντός του συγκροτήματος, όσο και ως Οψοφυλάκιο για την αποθήκευση των μαγειρικών και άλλων χρηστικών σκευών. Διαθέτει μόνο ένα εξωτερικό άνοιγμα: μια θύρα διαστάσεων 1,05X1,90μ στην βόρεια όψη. Σήμερα βρίσκεται σε ερειπώδη κατάσταση. Έχουν απομείνει μόνο οι εξωτερικοί του τοίχοι. Πέρα από τους τοίχους (ανατολικός και δυτικός), με τους οποίους διαχωρίζεται ως χώρος από την κυρίως Τράπεζα και την Εστία, οι άλλοι δύο σώζονται σε χαμηλότερο ύψος από το αρχικό τους. Το ύψος της τοιχοποιίας φαίνεται πως έφτανε ως τη στεφάνη του θόλου της Εστίας. Αυτό προκύπτει από τα ίχνη κατασκευής της βόρειας όψης στους εγκάρσιους τοίχους. Σχετικά με το είδος της κάλυψης που μπορεί να διέθετε το Οψοφυλάκιο, δεν σώζονται στοιχεία που να το μαρτυρούν. Σε πολλές περιπτώσεις βυζαντινών συγκροτημάτων που συνδύαζαν την Τράπεζα με το Οψοφυλάκειο ή με κάποιον βοηθητικό προθάλαμο, οι όμοροι αυτοί χώροι καλύπτονταν από μια ενιαία καμάρα, η οποία σκεπαζόταν εξωτερικά με δίριχτη στέγη. Στην περίπτωση μας, όμως, παρότι η κυρίως Τράπεζα διέθετε ένα αντίστοιχο σύστημα στέγασης, οι τοίχοι του Οψοφυλακίου δεν φαίνεται να έφταναν στο ίδιο ύψος με την τοιχοποιία της Τραπεζίης. Επομένως, αν και παραμένει άγνωστο με τι τρόπο καλυπτόταν ο μικρός αυτός χώρος, έχει αποκλειστεί το ενδεχόμενο της ενιαίας του στέγασης με την κυρίως Τράπεζα.

Σύμφωνα, μάλιστα, με την αναπαράσταση της εξωτερικής διαμόρφωσης του εν λόγω συγκροτήματος από τον Α. Ορλάνδο (Σχέδιο 30) προκύπτει η υπόθεση πως αυτός ο ενδιάμεσος σε Τράπεζα και Εστία χώρος να μην υπήρχε εξ αρχής. Στο συγκεκριμένο

σκαρίφημα ο αρχιτέκτονας δείχνει πως δεν είχε κατασκευαστεί τοιχοποιία στην βόρεια όψη, η οποία να οριοθετεί το Οσοφυλακίο ως κλειστό χώρο. Αντιθέτως η νότια όψη του Οσοφυλακίου υπήρχε, εξαιτίας μάλλον και της ανάγκης για προστασία του συγκροτήματος από τα απότομα βράχια που στέκουν πίσω από την όψη αυτή, ως αναλημματικός τοίχος αντιστήριξης. Επομένως, βάσει της αναπαράστασης φαίνεται ότι την κυρίως Τράπεζα και την Εστία τις ένωνε ένας μικρός υπαίθριος χώρος. Αυτό σημαίνει ότι η μεταφορά του φαγητού πραγματοποιούνταν και πάλι κατά την ίδια διεύθυνση κίνησης των μοναχών, με την μόνη διαφορά ότι εξέρχονταν από το ένα κτίσμα και εισέρχονταν στο άλλο.

Υποθέτοντας πως συνέβαινε κάτι τέτοιο, αποδεχόμαστε κατ' επέκταση και την κατασκευαστική αυτοτέλεια που θα πρέπει να είχαν τα κτίσματα της Τραπέζης και της Εστίας. Επομένως η σημερινή εικόνα του συγκροτήματος της Τραπέζης, αποτελεί προϊόν όχι μόνο μιας αλλά περισσότερων οικοδομικών φάσεων. Βέβαια το παραπάνω πόρισμα δεν υπονοεί πως η Μονή μπορεί να διέθετε Τράπεζα χωρίς την ύπαρξη Εστίας ή το αντίθετο. Σαφώς και ως χρηστικοί χώροι της καθημερινής ζωής πρέπει πάντοτε να συνυπήρχαν εντός του περιβόλου, καθώς λειτουργούν ως συγκοινωνούντα δοχεία. Ωστόσο αυτό που γίνεται ξεκάθαρο είναι πως κατά την ίδρυση της Μονής δεν οικοδομήθηκε ένα ενιαίο συγκρότημα Τραπέζης, αλλά μεμονωμένα κτίσματα Τραπέζης και Εστίας, τα οποία βρίσκονταν σε άμεση σχέση μεταξύ τους και ανήκαν στον ίδιο άξονα κίνησης.

Η εν λόγω αντίληψη ύστερα από την μελέτη και την αποτύπωση του κτηρίου μπορεί να θεωρηθεί ορθή. Η δυτική όψη της κυρίως Τραπέζης φέρει στοιχεία κεραμικού διακόσμου, ίδια με αυτά που απαντώνται και στην βόρεια όψη. Έχουν τοποθετηθεί συμπαγείς οπτόπλινθοι αφενός γύρω από τα τόξα των ανοιγμάτων (ακτινωτά) και αφετέρου σε μια οριζόντια τριπλή σειρά, η οποία απέχει περίπου 1,65μ από την στάθμη του εδάφους. Όλη αυτή η επιμέλεια της τοιχοποιίας δύσκολα θα γινόταν εάν η όψη αυτή προοριζόταν εξ αρχής να αποτελεί έναν απλό εσωτερικό τοίχο βοηθητικού χώρου. Άρα η δυτική τοιχοποιία της κυρίως Τραπέζης αποτελούσε κι αυτή μια εξωτερική της όψη.

Τέλος, η βόρεια όψη του Οσοφυλακίου και της Εστίας δεν βρίσκεται σε περασιά με την βόρεια όψη της κυρίως Τραπέζης, αλλά βρίσκεται σε υποχώρηση, δημιουργώντας έντονο κυματισμό των όγκων στην μεγάλη αυτή επιφάνεια της πρόσοψης του συγκροτήματος. Βάσει άλλων αντίστοιχων βυζαντινών και μεταβυζαντινών συγκροτημάτων, όπου παρουσιάζεται το τρίπτυχο Τράπεζα- Οσοφυλακίο- Εστία ή Τράπεζα- Προθάλαμος- Εστία, οι εξωτερικές διαστάσεις της στενής τους πλευράς είναι ίδιες, ώστε εξωτερικά οι όψεις να είναι αδιάρθρες. Ακόμα και μέσα από την παρατήρηση της τοιχοποιίας στην πρόσοψη, φανερώνεται ότι διαφοροποιείται ο τρόπος κτισίματος της αργολιθοδομής, ενώ επίσης οι

γενικές διαστάσεις των θυρών της κυρίως Τραπέζης είναι αρκετά διαφορετικές από αυτές των θυρών στο Οψοφυλάκιο και την Εστία. Φτάνουμε, λοιπόν, στο συμπέρασμα ότι πράγματι το συγκρότημα της Τραπέζης της Μονής Βροντοχίου δεν ήταν εξαρχής ενιαίο οικοδόμημα, αλλά ενοποιήθηκε σε μεταγενέστερη οικοδομική φάση.

Σχετικά με τον χώρο της Εστίας, αυτός σχηματίζει τετράγωνο μήκους 4,20μ σε κάτοψη με ελεύθερη επιφάνεια 17,70 τ.μ.. Στο κέντρο του χώρου υπήρχε η μεγάλη κεντρική σχάρα με την εστία, όπου άναβαν την φωτιά για το μαγείρεμα του φαγητού. Στους τρεις από τους τέσσερις τοίχους της Εστίας έχουν διανοιχθεί θύρες: η βόρεια ενώνει τον χώρο με τον περίβολο της Μονής, ενώ η ανατολική και η δυτική θύρα συνδέουν την Εστία με τους διπλανούς χώρους του συγκροτήματος. Από αυτές η βόρεια και η δυτική θύρα έχουν τοξωτό υπέρθυρο, το οποίο διαθέτει οπτόπλινθους σε ακτινωτή διάταξη. Η βόρεια θύρα έχει διαστάσεις 1,05X2,15μ. Από την άλλη η δυτική θύρα είναι αρκετά χαμηλότερη και φέρει διαστάσεις 0,90X1,95μ. Σχετικά με την ανατολική θύρα, αυτή σχηματίζει οριζόντιο υπέρθυρο και έχει διαστάσεις 0,85X1,70μ.

Επιπλέον στους εσωτερικούς τοίχους υπάρχουν τρεις εσοχές, ανά μια στον ανατολικό, στον δυτικό και στον νότιο τοίχο. Από αυτές η ανατολική και η δυτική λειτουργούσαν ως ερμάρια για την τακτοποίηση των μαγειρικών σκευών και των προϊόντων. Πιο συγκεκριμένα το πρώτο ερμάριο σχηματίζει μεγάλη ορθογώνια εσοχή στην τοιχοποιία, έχει διαστάσεις 0,25X1,50μ και το ανώτερο μέρος του είναι στην ίδια στάθμη με το ανώφλι της ανατολικής θύρας. Το δεύτερο ερμάριο βρίσκεται αντικριστά με το πρώτο, αλλά είναι πιο μακρόστενο και έχει τοξωτή απόληξη, διακοσμημένη με οπτόπλινθους σε ακτινωτή διάταξη.

Όσον αφορά την εσοχή που υπάρχει στον βόρειο τοίχο του χώρου της Εστίας, αυτή δεν λειτουργούσε ως ερμάριο. Φαίνεται πως έχει βάθος, δηλαδή μοιάζει με οπή, αγνώστου όμως χρήσεως. Δυστυχώς σήμερα καλύπτεται από επίχωση και έτσι δεν μπορούμε να καταλάβουμε τον λειτουργικό ρόλο που θα μπορούσε να έχει. Για να υπάρξουν σαφή συμπεράσματα για το τι εξυπηρετούσε αυτή η οπή, θα πρέπει να δει κανείς μετά την αφαίρεση των επιχώσεων πού καταλήγει και εάν υπάρχει έξοδος.

Εξετάζοντας και συγκρίνοντας τις θύρες και τα ερμάρια του ανατολικού τοίχου με αυτά του δυτικού, εντοπίζουμε εμφανείς διαφορές ως προς τις διαστάσεις και το σχήμα τους. Τα ανοίγματα του δυτικού τοίχου ταιριάζουν μορφολογικά με τα τοξωτά ανοίγματα της κυρίως Τραπέζης. Επομένως μπορούν να χρονολογηθούν στην α' οικοδομική φάση του κτηρίου της Εστίας. Αντιθέτως η θύρα και το ερμάριο του ανατολικού τοίχου εξαιτίας της οριζόντιας απόληξής τους και της έλλειψης κεραμικού διακόσμου, πιθανόν να αποτελούν

μεταγενέστερη επέμβαση στο κτίσμα. Δεν απορρίπτεται η ιδέα του να υπήρχαν πάντοτε στην θέση αυτή ανοίγματα. Ωστόσο σύμφωνα με τα σημερινά τους χαρακτηριστικά υποδηλώνεται πως είτε διανοίχθηκαν εξ ολοκλήρου μετέπειτα, είτε προϋπήρχαν αλλά στην πορεία αλλοιώθηκε η μορφή τους.

Η στέγαση της Εστίας σήμερα δεν διατηρείται στην ολότητά της, αλλά σώζεται ένα σημαντικό μέρος της κάλυψής της. Φαίνεται πως ήταν θολωτή. Το τύμπανο του τρούλου σώζεται στην ολότητά του (Εικ. 64, 65). Το ύψος του τυμπάνου είναι 1,65μ, ενώ το συνολικό ελεύθερο ύψος του κτηρίου μέχρι το σημείο της κάλυψης που σώζεται είναι περίπου 6,30μ. Στο τύμπανο είχαν διανοιχθεί οκτώ φεγγίτες, ώστε να επιτυγχάνεται η καλή κυκλοφορία του αέρα και να φωτίζεται επαρκώς ο χώρος. Οι φεγγίτες είναι στενοί και ψηλοί με τοξωτή απόληξη. Η ποδιά τους πατάει στην βάση του τυμπάνου του τρούλου, όπου υπάρχει μια λεπτή οριζόντια ταινία από πλίνθους (Εικ. 66). Το τύμπανο του τρούλου εδράζεται επί τεσσάρων τόξων, τα οποία μεταξύ τους διαμορφώνουν σφαιρικά τρίγωνα. Το άνοιγμα του εκάστοτε τόξου είναι ίσο με το μήκος του κάθε τοίχου της Εστίας. Τα τόξα αυτά δεν στηρίζονται σε πεσσούς, όπως συνηθίζεται, αλλά οι γενέσεις τους εδράζονται σε κιλλίβαντες, επιτυγχάνοντας εξοικονόμηση χώρου και παράλληλα υψηλή αισθητική. Με άλλα λόγια σε κάθε γωνία του χώρου υπάρχει και ένας επιμελημένος με οριζόντιες πλίνθους κιλλίβαντας, ο οποίος στηρίζει από δυο τόξα (Εικ. 67, 68).

Η κάλυψη της Εστίας παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον, καθότι ενώ με μια πρώτη ματιά δείχνει ξεκάθαρη η μορφή της, εν τέλει με μια πιο προσεκτική επισκόπηση φαίνεται πως είναι αινιγματική. Όταν κάποιος στέκεται μέσα στην Εστία και στρέφει το βλέμμα του στην άνοψη, αντιλαμβάνεται ότι το διασωθέν τύμπανο του τρούλου σχηματίζει στην βάση του έναν κύκλο. Ωστόσο εξετάζοντας κανείς το μνημείο από τις αεροφωτογραφίες που λήφθηκαν για την παρούσα διπλωματική εργασία, διαπιστώνει αμέσως ότι το τύμπανο εξωτερικά σχηματίζει ένα κανονικό οκτάγωνο (Εικ. 69). Το οκτάγωνο αυτό με την σειρά του, όπως φαίνεται επίσης στις αεροφωτογραφίες, εδράζεται σε μια χαμηλού ύψους τετράγωνη βάση, η οποία παραδόξως δεν συμπίπτει με τις εξωτερικές διαστάσεις της Εστίας, αλλά είναι εμφανώς μικρότερη (Σχέδιο 31). Θα ήταν αναμενόμενο, εφόσον υποθέσει κανείς πως έχουν κατασκευαστεί κατά την ίδια οικοδομική φάση, η εξωτερική όψη του τυμπάνου του τρούλου να αποτελεί συνέχεια της εξωτερικής τοιχοποιίας του κτίσματος. Επομένως τίθεται σε αμφιβολία εάν η κάλυψη της Εστίας (έτσι όπως είναι σήμερα) ανήκει στην α' οικοδομική φάση του κτηρίου ή σε μεταγενέστερη επέμβαση.

Το σκεπτικό αυτό ενισχύεται από δυο ακόμη στοιχεία: Η πλίνθινη ταινία που, όπως αναφέρθηκε ήδη, σώζεται εσωτερικά στη γένεση του τυμπάνου του τρούλου, διαμορφώνεται

εκφορικά μέσω κεραμικών τεμαχίων. Το γεγονός αυτό παραπέμπει σε πιθανή ύπαρξη προγενέστερης χαμηλής θολοδομίας στην Εστία, η οποία σχημάτιζε φουρνικό και επιτυγχανόταν διαμέσου του εκφορικού συστήματος τοποθέτησης επάλληλων πλίνθινων τεμαχίων.

Παράλληλα η χάραξη της κάτοψης του τυμπάνου του τρούλου διαφέρει από το ίχνος της υποκείμενης θολοδομίας των τεσσάρων τόξων και των ενδιάμεσων σφαιρικών τριγώνων. Η διαφορά αυτή γίνεται πιο εμφανής στα τμήματα των σφαιρικών τριγώνων. Εκεί το τύμπανο του τρούλου δεν εδράζεται στην άκρη των σφαιρικών τριγώνων (δηλαδή εκεί όπου βρίσκεται η πλίνθινη ταινία), αλλά πιο μέσα δημιουργώντας μικρές εσοχές. Αντιθέτως στα τμήματα όπου το τύμπανο στηρίζεται στα τόξα, εκεί το ίχνος της υποκείμενης θολοδομίας ταυτίζεται με την κάτοψη του τυμπάνου.

Κατανοούμε, λοιπόν ότι η κάλυψη της Εστίας πιθανώς να ήταν διαφορετική όταν το κτίσμα οικοδομήθηκε. Αργότερα είτε για λόγους αερισμού/ φωτισμού, είτε για αισθητικούς λόγους αναβάθμισης, κατασκευάστηκε εκ νέου υπό διαφορετική μορφή, η οποία ήταν συναφής με τα πρότυπα των Εστιών έτσι όπως μας τα παραδίδει ο Α. Ορλάνδος στο έργο του *Μοναστηριακή Αρχιτεκτονική*. Βάσει των προτύπων αυτών μπορούμε εδώ να εικάσουμε πως το τμήμα του σημερινού θόλου της Εστίας που πλέον δεν σώζεται, διακοπτόταν από υψηλή καπνοδόχο στο κέντρο του.

Σε γενικές γραμμές η Εστία αποτελεί έναν πλουσιότατο και άρτιο χώρο, ο οποίος (βάσει της τελικής του μορφής) διαθέτει όλα τα τυπικά αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά των βυζαντινών μοναστικών Εστιών. Αξιολογώντας την κατάσταση διατήρησης στην οποία βρίσκεται στην σύγχρονη εποχή, αυτή κρίνεται ως αρκετά καλή. Μας δίνονται, μάλιστα, ποικίλα μορφολογικά στοιχεία για την θολοδομία της, έτσι ώστε να μπορεί να διερευνηθεί περαιτέρω και να εξακριβωθεί η ιστορία της και οι πιθανές οικοδομικές της φάσεις. Στην παρούσα φάση δεν μπορούμε να γνωρίζουμε με βεβαιότητα εάν υπήρχε προγενέστερη θολοδομία, παρά μόνο να κάνουμε εκτιμήσεις με βάση τα ίχνη της διασωθείσας τοιχοποιίας. Ταυτοχρόνως δεν μπορούμε να είμαστε απόλυτα βέβαιοι ούτε εάν η εικαζόμενη αρχική θολοδομία διέθετε καπνοδόχο στο κέντρο της, σύμφωνα με άλλες διασωθείσες βυζαντινές Εστίες στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο.

Η Εστία ενωνόταν προς τα δυτικά με μία ακόμα αίθουσα. Δεν γνωρίζουμε την ακριβή χρήση του χώρου, αλλά αυτή φαίνεται πως ήταν βοηθητική. Σύμφωνα με τον Π.

Περδικούλια η αίθουσα θα μπορούσε να έχει «χρήση βοηθητικής τραπεζαρίας»²³⁷ αν και η θέση και το μέγεθός της δίπλα σε μια ήδη μεγάλων διαστάσεων Τράπεζα το θέτουν υπό αμφισβήτηση. Δυστυχώς οι βιβλιογραφικές αναφορές σχετικά με τα τυπολογικά και τα μορφολογικά χαρακτηριστικά που διέθετε το συγκεκριμένο κτίσμα είναι πενιχρές.

Πρόκειται για έναν ορθογώνιο χώρο, ο οποίος καλυπτόταν επίσης από ημικυλινδρικό θόλο.²³⁸ Σήμερα το μεγαλύτερο τμήμα του χώρου δεν σώζεται. Παραμένουν μόνο τμήματα από την τοιχοποιία του, τα οποία σήμερα είναι ορατά με δυσκολία. Να σημειωθεί ότι η πυκνή βλάστηση και οι ελλειπείς καθαρισμοί της περιοχής, κατέστησαν αδύνατη την φωτογραμμετρική και σχεδιαστική αποτύπωση σε αυτό το τμήμα του συγκροτήματος της Τραπέζης.

Εκτός από τους επιμέρους χώρους που συναποτελούν το συγκρότημα της Τραπέζης υπάρχει στην πρόσοψη ένα ακόμη ιδιαίτερο στοιχείο που δεν απαντάται σε άλλα παραδείγματα Τραπεζών (βάσει των παραδειγμάτων που παραθέτει ο Α. Ορλάνδος στην *Μοναστηριακή Αρχιτεκτονική*). Πιο συγκεκριμένα στο ανατολικό άκρο της πρόσοψης, η τοιχοποιία συνεχίζεται και πέρα από την συμβολή της με τον εγκάρσιο ανατολικό τοίχο του κτηρίου. Στην επέκταση αυτή του βόρειου τοίχου σχηματίζεται μια τοξωτή πύλη, η οποία πρέπει να λειτουργούσε ως αφετηρία υπαίθριου κλιμακοστασίου που οδηγούσε στην πτέρυγα των παλαιών κελιών στα νοτιοανατολικά του περιβόλου. Με άλλα λόγια η πρόσοψη του συγκροτήματος μοιάζει να συνεχίζει προς τα ανατολικά, ‘κρύβοντας’ κατ’ αυτόν τον τρόπο την πλάγια όψη της ημικυκλικής κόγχης της ανατολικής πλευράς. Το άνοιγμα που υπάρχει είναι διαστάσεων 1,15X2,10μ και φέρει ίδιο κεραμοπλαστικό διάκοσμο με τα ανοίγματα της κυρίως Τραπέζης. Ωστόσο οι αναλογίες του διαφέρουν. Εξετάζοντας την τοιχοποιία γύρω από την εν λόγω πύλη γίνεται αντιληπτό ότι η κατασκευή της έγινε ταυτόχρονα με την οικοδόμηση του κτηρίου της κυρίως Τραπέζης. Δεν υφίσταται κατασκευαστικός αρμός στην ένωση του κτηρίου με την πύλη, ενώ μάλιστα η τεχνική χτισίματος και αρμολογήματος της λιθοδομής φαίνεται παντού ο ίδιος. Η ιδιόμορφη αυτή κατασκευή αποδεικνύει για μια ακόμα φορά την διάθεση των αρχιτεκτόνων για επιμέλεια του κτηρίου της Τραπέζης, οι οποίοι δεν ήθελαν να αφήσουν στην τύχη την εικόνα που δημιουργούνταν στα ανατολικά της πρόσοψης.

²³⁷ Περδικούλιας, Π. (2018) 102.

²³⁸ Σίνος, Σ. (2009γ) 153.

Η τοιχοποιία ολόκληρης της πτέρυγας της Τραπεζίης αποτελείται από ακανόνιστους πλακοειδείς λίθους και από διάσπαρτα τεμάχια πλίνθων. Ο τρόπος κτισίματος και ο βαθμός λάξευσης των λίθων υποδηλώνουν ως σύστημα κατασκευής των όψεων την αργολιθοδομή, η οποία είναι ενισχυμένη από ισχυρή ασβεστοκονία. Μετά από προσεκτική παρατήρηση όμως του σχεδίου της όψης γίνεται φανερό ότι η τοιχοποιία της αίθουσας της Τραπεζίης είναι πιο επιμελημένη συγκριτικά με τους υπόλοιπους χώρους προς τα δυτικά.²³⁹

Συνεπώς, η κυρίως Τράπεζα, παρόλο που σε κάποια μεταγενέστερη οικοδομική φάση ενώθηκε με τους άλλους τρεις χώρους που αναλύθηκαν παραπάνω, είναι πιο επιβλητική από αυτούς. Το μεγάλο της μήκος και ύψος, η συμμετρία στα ανοίγματα της πρόσοψης, καθώς και ο κεραμικός της διάκοσμος το καθιστούν ως ένα εξάισιο οικοδόμημα που ξεχωρίζει για την ποιότητα κατασκευής του.

Ένα ακόμη ζήτημα που σχετίζεται με την Τράπεζα της Μονής Βροντοχίου, είναι αυτό της μετάβασης των μοναχών από το Καθολικό προς την πτέρυγα της Τραπεζίης. Αρχικά αξίζει να τονιστεί πως σχετικά με το συγκεκριμένο θέμα δεν γίνεται καμία μνεία ούτε στον απολογισμό της Επιτροπής Αναστηλώσεων Μνημείων Μυστρά, ούτε σε κάποιο άλλο βιβλίο ή άρθρο που χρησιμοποιήθηκε στην παρούσα διπλωματική εργασία. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί η έρευνα των Π. Κουφόπουλου και Μ. Μυριανθέως, οι οποίοι μελετώντας τον ναό της Οδηγήτριας μας δίνουν ορισμένα στοιχεία σχετικά με έναν από τους τρόπους μετάβασης προς την Τράπεζα.

Σύμφωνα με τους ίδιους, η μετάβαση επιτυγχανόταν διαμέσου ενός ξύλινου πατώματος, το οποίο γεφύρωνε το κενό μεταξύ της νότιας στοάς του ναού και της βόρειας πλευράς του συγκροτήματος της Τραπεζίης.²⁴⁰ Στην τελική της φάση η νότια στοά, όπως αναφέραμε και στην ενότητα 3.1.2, ήταν διώροφη. Η ισόγεια πεσσοστοιχία της στήριζε αρχικά ένα ξύλινο δώμα, το οποίο επεκτεινόταν (προεξείχε) προς τα νότια και αγκυρωνόταν στη στάθμη του εδάφους μπροστά από το συγκρότημα της Τραπεζίης. Με τον τρόπο αυτό διαμορφωνόταν δύο άξονες κίνησης. Ο πρώτος βρισκόταν στο ισόγειο της νότιας στοάς για την (στεγασμένη ουσιαστικά) διέλευση των μοναχών μέσω του διαβατικού που σχηματιζόταν. Ο δεύτερος άξονας κίνησης διαμορφωνόταν στον όροφο της προαναφερθείσας στοάς για την γεφύρωση του κενού μεταξύ του νάρθηκα της Οδηγήτριας και της Τραπεζίης. Έτσι λυνόταν και το ζήτημα της σημαντικής υψομετρικής διαφοράς στις στάθμες των δύο αυτών κτισμάτων. (Σχέδια 32, 33) Όπως ήδη ειπώθηκε, εξαιτίας των

²³⁹ Για σχέδια όψης του συγκροτήματος βλέπε: Παράρτημα 3.

²⁴⁰ Κουφόπουλος, Π., Μυριανθέως, Μ. (2018) 647.

βράχων στα νοτιοδυτικά του περιβόλου και της απότομης κλίσης του εδάφους, η οικοδόμηση της πτέρυγας της Τραπεζής στην ίδια στάθμη με τον ναό της Οδηγήτριας ήταν εξαιρετικά δύσκολο να επιτευχθεί. Για τον λόγο αυτό υπάρχει η πιθανότητα να δημιουργήθηκε η συγκεκριμένη σπάνια κατασκευαστική λύση, η οποία χαρακτηρίζεται από ευρηματικότητα.

Πέρα από τον πιθανό αυτό άξονα κίνησης στα δυτικά του Καθολικού, υπήρχε σίγουρα ο εξής τρόπος για την εξυπηρέτηση των μοναχών και την εύκολη πρόσβασή τους στην Τράπεζα. Αυτός επιτυγχανόταν από μια λιθόκτιστη κλίμακα ανόδου, η οποία βρισκόταν στα ανατολικά του Καθολικού. Είχε μάλιστα την ιδιαιτερότητα να είναι διπλή κλίμακα. Αυτό σημαίνει ότι ως κατασκευή αποτελούνταν από δυο κλίμακες ίδιου μήκους και πλάτους, οι οποίες βρίσκονταν αντικριστά, είχαν αντίθετη κατεύθυνση και ενώνονταν μεταξύ τους με ένα τόξο. Πάνω στο τόξο στηριζόταν ένα μεγάλο πλατύσκαλο, το οποίο ήταν κοινό και για τις δυο αυτές κλίμακες. Η ύπαρξη μιας τέτοιας τυπολογίας κλίμακας μπροστά από την Τράπεζα της Μονής Βροντοχίου είναι βέβαιη, καθώς σώζεται ολόκληρο το κατώτερο τμήμα της μέχρι περίπου το ύψος των 1,10μ. (Εικ. 69). Δεν υπάρχει αμφιβολία άρα για την ακριβή θέση και τη μορφή της. Εάν, μάλιστα, μπορεί να αποδειχθεί ότι η εν λόγω κλίμακα ανήκει στην ίδια εποχή με την οικοδόμηση του Καθολικού και της Τραπεζής, τότε επιβεβαιώνεται και η αντίληψη πολλών σύγχρονων ερευνητών πως οι διπλές κλίμακες υφίστανται τυπολογικά στην υστεροβυζαντινή εποχή ως λατινικό δάνειο.

Σχετικά με το σημαντικό αυτό ζήτημα της σχέσης των δύο μνημείων (Καθολικό – Τράπεζα) και της μετάβασης από το πρώτο στο δεύτερο, είναι επιβεβαιωμένη η ύπαρξη της κτιστής διπλής κλίμακας. Το πιο λογικό, μάλιστα, είναι αυτή να υπήρχε εξαρχής. Από την άλλη, η αναφορά στην ύπαρξη ξύλινου εξώστη στη στάθμη του δώματος δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί πλήρως και παραμένει υπό εξέταση. Σε κάθε περίπτωση, όμως, αυτός δεν θα μπορούσε να είναι ο αρχικός τρόπος σύνδεσης των δύο κτισμάτων, καθώς όπως ήδη αναφέρθηκε το δώμα στα νότια του Καθολικού κατασκευάστηκε σε μεταγενέστερη οικοδομική φάση. Ωστόσο θέτει νέα ερωτήματα για την συνύπαρξη των δύο αυτών τρόπων μετάβασης προς το συγκρότημα της Τραπεζής.

Όσον αφορά τις σύγχρονες αναστηλωτικές εργασίες που έχουν πραγματοποιηθεί έως τώρα στο μνημείο, αυτές ξεκίνησαν υπό την επίβλεψη του Α. Αδαμάντιου το 1906, όταν η Αρχαιολογική Εταιρεία πραγματοποίησε περιορισμένες αναστηλωτικές εργασίες. Μεταξύ άλλων έγινε και η ανοικοδόμηση ενός τμήματος της ανατολικής κόγχης της Τραπεζής. Αργότερα, στην δεκαετία του 1930, τις εργασίες αποκατάστασης στον Μυστρά τις ανέλαβε ο

Α. Ορλάνδος.²⁴¹ Ο ίδιος πραγματοποίησε στο συγκρότημα της Τραπέζης εργασίες απλής στερέωσης της τοιχοποιίας και αρμολογήματα. Τέλος το 1998 η Επιτροπή Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά υλοποίησε εκ νέου μια ευρείας κλίμακας συντήρηση και στερέωση της τοιχοποιίας της Τραπέζης²⁴² (Εικ. 70, 71). Πιο συγκεκριμένα οι εργασίες της Επιτροπής εστίαζαν στο εσωτερικό της κυρίως Τραπέζης, καθώς και στην στέψη της η οποία είχε πολλές φθορές εξαιτίας της βλάβστησης και της συνεχούς έκθεσης στα καιρικά φαινόμενα. Παράλληλα πραγματοποιήθηκαν εργασίες αρμολογήματος στην Εστία, αλλά αυτές ήταν μικρότερης έκτασης.²⁴³ Έκτοτε πραγματοποιούνται ετήσιοι απλοί καθαρισμοί από την βλάβστηση στην περιοχή γύρω από το συγκρότημα της Τραπέζης.

Εν κατακλείδι, η πτέρυγα της Τραπέζης της Μονής Βροντοχίου είναι ένα τεραστίων διαστάσεων οικοδόμημα, το οποίο ακολουθεί πιστά τα κωνσταντινουπολίτικα πρότυπα. Πρόκειται για ένα κτήριο πολύ όμορφο και επιμελημένο, παρόλο που είναι κυριολεκτικά κρυμμένο πίσω από το Καθολικό και είχε χρήση μόνο για τους μοναχούς του συγκεκριμένου μοναστηριού. Είναι εντυπωσιακή η πρόνοια που υπήρξε από το συνεργείο που το κατασκεύασε για την τοποθέτηση διακοσμητικής τριπλής πλίνθινης ταινίας που να σπάει την ενότητα της όψης, για τις υψηλές παραστάδες που προσδίδουν ζωντάνια και για όλα αυτά τα τυφλά αψιδώματα που προσδίδουν χάρη στο εσωτερικό του κτηρίου.

Είναι με άλλα λόγια ένα υστεροβυζαντινό μοναστικό κτήριο που διακατέχεται από μοναδικότητα, καθώς και υψηλή αισθητική και πολιτιστική αξία. Επιπλέον τόσο η σχέση της κυρίως Τραπέζης με τους υπόλοιπους βοηθητικούς χώρους, όσο και οι άξονες κίνησης από το Καθολικό προς την Τράπεζα και αντιστρόφως, παρουσιάζουν τρομερό ενδιαφέρον. Τα αρχικώς ξεχωριστά κτίσματα της Τραπέζης και της Εστίας με το πέρασμα του χρόνου ενώθηκαν και δημιούργησαν ένα ενιαίο μνημειακό συγκρότημα με ιδιαίτερο αρχιτεκτονικό λεξιλόγιο. Αξίζει αδιαμφισβήτητα, λοιπόν, η άμεση βελτίωση της κατάστασης διατήρησης του συγκροτήματος αυτού και ο επαναπροσδιορισμός της αξίας του και της θέσης του στο ευρύτερο φυσικό και δομημένο περιβάλλον στο οποίο ανήκει.

²⁴¹ «Η αναστήλωση της Οδηγήτριας και γενικότερα των κτισμάτων της Μονής Βροντοχίου αποτέλεσε το μεγαλύτερο αναστηλωτικό έργο του Αναστασίου Ορλάνδου στον Μυστρά». [Σίνος, Σ. (2009β) 25.]

²⁴² Ο.π. 35.

²⁴³ Σίνος, Σ. (2009γ) 153, 154.

3.2.2 Η αρχιτεκτονική αποτύπωση

Όπως έχει ήδη γίνει φανερό από την εισαγωγή, στο πλαίσιο εκπόνησης της παρούσης διπλωματικής πραγματοποιήθηκε η αποτύπωση του μνημείου. Αυτή διεξήχθη με την σύγχρονη μέθοδο της φωτογραμμετρίας. Στο Παράρτημα 3 παρατίθενται οι επεξεργασμένες απεικονίσεις των σχεδίων του. Τα δισδιάστατα σχέδια βρίσκονται υπό κλίμακα 1/50.

3.2.3 Ο ζωγραφικός διάκοσμος

Όπως έχει ήδη γίνει γνωστό, η Τράπεζα της Μονής Βροντοχίου ήταν επιχρισμένη στο εσωτερικό της και διακοσμημένη με τοιχογραφίες. Δυστυχώς όμως, εξαιτίας της έλλειψης στέγασης του χώρου και της ευρύτερης εγκατάλειψης του μοναστηριού, η γενική εικόνα από το εσωτερικό της Τραπέζης αλλοιώθηκε σημαντικά. Λόγω της συνεχούς φθοράς της τοιχοποιίας από τα καιρικά φαινόμενα και την βλάβιση που αναρριχιάταν, το μεγαλύτερο ποσοστό των επιχρισμάτων έχει αποκολληθεί από αυτήν, με άμεσο αποτέλεσμα να χαθεί και ο ζωγραφικός διάκοσμος.

Ωστόσο, υπάρχουν μερικά σπαράγματα τοιχογραφιών, τα οποία βρίσκονται διάσπαρτα στους τέσσερις τοίχους του οικοδομήματος. Από αυτά τα κατάλοιπα τα πιο καλοδιατηρημένα βρίσκονται στις κόγχες των τοίχων και στα εσωράχια των τόξων τους. Ωστόσο δεν είναι εφικτό να αναγνωριστούν οι παραστάσεις που απεικονίζονταν στα σημεία όπου εντοπίζονται τα κατάλοιπα αυτά. Παρόλα ταύτα μας δίνουν μια γενική ιδέα για την τεχνοτροπία της ζωγραφικής που είχε ακολουθηθεί, καθώς και για την αισθητική που είχε αποδοθεί στον χώρο. Από τις ελάχιστες διασωθείσες μορφές διαφαίνεται ότι ο ζωγραφικός διάκοσμος της Τραπέζης ήταν υψηλής αισθητικής με καλογραμμένες φόρμες και γλυκύτατες μορφές. Επιπλέον παρατηρήθηκε ότι υπήρχε μια κατώτερη, χαμηλή ζωγραφική ζώνη όπου η τοιχοποιία δεν διακοσμούταν από παραστάσεις, αλλά από απλά χρωματιστά πλαίσια.

Στο Παράρτημα 4 που ακολουθεί παρουσιάζονται όλα τα κατάλοιπα της ζωγραφικής τέχνης που απαντώνται μέχρι και σήμερα στο παρόν μνημείο. Για την εύκολη κατανόηση της ακριβούς θέσης τους έχει πραγματοποιηθεί η αρίθμησή τους πάνω σε φωτογραφίες-τομές.

3.3 Άλλες Τράπεζες βυζαντινών μοναστηριών

3.3.1 Άλλες Τράπεζες στον Μυστρά

Όπως αναφέρθηκε και στην ενότητα 2.5, στην Μονή Ζωοδότου Χριστού σώζεται μέχρι και σήμερα το κτήριο της Τραπεζίης, το οποίο καταλαμβάνει το βόρειο άκρο του περιβόλου της. Βρίσκεται στα δυτικά της υπόγειας κινστέρνας, απέναντι από την βόρεια όψη του Καθολικού. Χρονολογείται στο 14^ο αι. και ακολουθεί την γενική τυπολογία των βυζαντινών Τραπεζών του ελλαδικού χώρου. Επρόκειτο, δηλαδή, για ένα επίμηκες, ορθογώνιο κτίσμα στην ανατολική πλευρά του οποίου υπήρχε διαμορφωμένη ημικυκλική κόγχη (Εικ. 72). Έχει προσανατολισμό Α.-Δ. και ο κατά μήκος άξονάς της φαίνεται πως είναι σχεδόν παράλληλος προς τον άξονα του ναού της Αγίας Σοφίας.

Το μοναστήρι αυτό, ως θρησκευτικό καθίδρυμα της οικογένειας των Καντακουζηνών, προβάλλει μια υψηλή αισθητική όχι μόνο στο Καθολικό του, αλλά ακόμα και στο οικοδόμημα της Τραπεζίης. Το κτίσμα αυτό, όπως περιγράφεται και παρακάτω, φαίνεται πως αντανακλά τον γενικότερο πλούτο και το κύρος της Μονής, καθώς αποτελεί έργο μιας δεσποτικής χορηγίας. Οι γενικές εσωτερικές διαστάσεις της Τραπεζίης είναι 13,20X4,67μ.²⁴⁴ Παρατηρείται, λοιπόν, ότι εδώ διατηρείται πιο πιστά σε σχέση με την Τράπεζα της Μονής Βροντοχίου μια σχετική αναλογία μήκους προς πλάτος 3:1 (Σχέδιο 14). Το ευρύ πλάτος του κτηρίου υποδηλώνει επίσης ότι πιθανότατα εσωτερικά του χώρου να παρατάσσονταν δύο παράλληλα τραπέζια με τους πάγκους τους εκατέρωθεν. Εδώ μάλλον τα τραπέζια ήταν ξύλινα, καθώς δεν υπάρχουν ευρήματα (έστω και θραύσματα) που να υπονοούν την ύπαρξη κτιστής επίπλωσης κατά την βυζαντινή εποχή.

Για την είσοδο από την αυλή της Μονής προς την Τράπεζα, υπάρχουν δυο ανοίγματα θυρών: ένα στην νότια μακριά πλευρά και ένα στην δυτική στενή πλευρά. Όλα τα ανοίγματα της τοιχοποιίας έχουν σχηματιστεί από πελεκημένα κομμάτια πωρόλιθου, τα οποία περιβάλλονταν από διακοσμητικές πλίνθους (Εικ. 73). Αυτό αποδεικνύει την πολυτέλεια στα υλικά και το κόστος της κατασκευής. Επιπλέον στο εσωτερικό του χώρου σχηματίζονται τυφλά κογχάρια και τυφλά αψιδώματα. Στις στενές πλευρές οι εσοχές αυτές είναι τοποθετημένες αξονικά, ενώ στις μακρές πλευρές οι εσοχές που βρίσκονται στον ένα τοίχο βρίσκονται αντικριστά με ίδιου μεγέθους εσοχές στον άλλο τοίχο. Τόσο στα κογχάρια, όσο και στα αψιδώματα έχουν διασωθεί εν μέρει σπαράγματα τοιχογραφιών (Εικ. 74).

²⁴⁴ Ορλάνδος, Α. (1999) 43.

Η εν λόγω Τράπεζα ήταν ένα αυτόνομο κτίσμα που δεν ενωνόταν με άλλους χώρους (π.χ. Εστία, Οσοφυλάκιο, Πύργο, κ.α.). Επιπρόσθετα, όπως έχει αποδειχθεί, δεν ήταν ισόγειο όπως θα περίμενε κανείς, αλλά διώροφο. Οι διώροφες Τράπεζες δεν είναι ένας συνήθης τύπος. Η ύπαρξη δεύτερου ορόφου αποδεικνύεται από τα εξής δύο στοιχεία: πρώτον από τις δοκοθήκες που βρίσκονται παρατεταγμένες σε ζώνη υψηλότερα από τα ανοίγματα του ισογείου και δεύτερον από κατάλοιπα της τοιχοποιίας, η οποία συνεχίζει πιο ψηλά από τη ζώνη των δοκοθηκών.

Σύμφωνα με την Γ. Μαρίνου το κτίσμα της Τραπέζης καλυπτόταν από ξύλινη στέγη.²⁴⁵ Αυτό βασίζεται στο γεγονός ότι το πάχος της λιθοδομής δεν ξεπερνάει τα 0,75 μ., γεγονός που καθιστά τους κατακόρυφους τοίχους ανεπαρκείς για να παραλάβουν τα φορτία της υποτιθέμενης καμαροσκεπούς κάλυψης.

Στις αρχές του 21^{ου} αι. όπου έλαβαν χώρα καθαρισμοί ευρείας κλίμακας στον προαύλιο χώρο του μοναστηριού, αποκαλύφθηκαν ίχνη από μικρά βοηθητικά κτήρια, τα οποία φαίνεται πως είχαν άμεση λειτουργική σχέση με την Τράπεζα (Εικ. 75). Σύμφωνα με την Γ. Μαρίνου, μία ακόμη υπόθεση σχετικά με τους χώρους εστίασης στην Μονή είναι η ύπαρξη των ερειπίων ενός επιπλέον ορθογώνιου και επιμήκους κτίσματος που μπορεί να λειτουργούσε κι αυτό ως Τράπεζα²⁴⁶ (Σχέδιο 34). Βρίσκεται στα νοτιοανατολικά του περιβόλου, δίπλα από την πτέρυγα των κελιών του μοναστηριού. Ωστόσο όμως δεν υπάρχουν αδιαμφισβήτητα στοιχεία που να επιβεβαιώνουν την παραπάνω υπόθεση.

Σχετικά με την Μονή Περιβλέπτου αναφέρθηκε ήδη πως στα νότια αμυντικά τείχη της διασώζεται μέχρι και σήμερα ένας πύργος. Πρόκειται για ένα κτίσμα άμεσα συνδεδεμένο με τα οχυρωματικά έργα για την προστασία της Μονής από εξωγενείς κινδύνους. Είναι ένα πολυώροφο ορθογώνιο κτίσμα, με πλούσια διακόσμηση. Η πρόσοψη του πύργου είναι πολυτελέστατη και στο ισόγειό της διακρίνεται η αρχική εξωτερική πύλη του μοναστηριού (Εικ. 76). Σήμερα είναι φραγμένη, αλλά διακρίνεται ακόμα ολόκληρο το πλαίσιο της. Πάνω από αυτή την εξωτερική πύλη ήταν τοποθετημένο το ανάγλυφο σχέδιο, το οποίο πλέον βρίσκεται στο υπέρθυρο της νεότερης πύλης της Μονής, δηλαδή αυτής που ενώνει το μοναστήρι με τον περιτειχισμένο Μυστρά.

Διαβαίνοντας κανείς την πλέον φραγμένη εξωτερική πύλη, αντίκριζε την εντυπωσιακή πρόσοψη του πύργου. Ο πύργος ήταν ενδεχομένως τετραώροφος, αν και λόγω των επιχώσεων σήμερα είναι ορατές δύο από τις στάθμες του πύργου. Διαθέτει

²⁴⁵ Μαρίνου, Γ. (2009γ) 161.

²⁴⁶ Ο.π. 168.

πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία, καθώς και διακόσμηση από οδοντωτές ταινίες και φιαλοστόμια. Τα φιαλοστόμια επειδή έχουν σπάσει, μοιάζουν με μικρούς κύκλους αν και αρχικώς ήταν τετράφυλλα και χρωματιστά. Διακρίνεται ακόμα η βάση τους έτσι όπως στηρίζονταν μέσα στον τοίχο (Εικ. 77). Όσον αφορά τις επάλξεις που έχει ο πύργος, αυτές δεν ήταν επίπεδες, αλλά με τετράρριχτη στέγη. Πρόκειται επομένως για μία περίτεχνη ανάμειξη δυτικών στοιχείων (π.χ. γοθικά τόξα) με βυζαντινά στοιχεία στις όψεις του πύργου. Το σύνολο των στοιχείων αυτών και ο τρόπος που αυτά συνδυάζονται καθιστούν το κτίσμα μοναδικό λαμπρό δείγμα της αφομοιωτικής ικανότητας των βυζαντινών αρχιτεκτόνων και μαστόρων. Αποτελεί με άλλα λόγια ένα δείγμα υψηλού πολιτισμού στον Μυστρά κατά την βυζαντινή περίοδο.

Στο εσωτερικό του ανατολικού τοίχου τοιχοποιίας του ισογείου του πύργου, φαίνεται ακόμα πως υπήρχε μια μεγάλη κόγχη καλυπτόμενη με τεταρτοσφαιρικό θόλο (Εικ. 78). Το ασυνήθιστο αυτό χαρακτηριστικό του πύργου, σε συνδυασμό με την αναζήτηση της θέσης της Τραπέζης της Μονής Περιβλέπτου, οδήγησαν πολλούς μελετητές στο εξής γενικό συμπέρασμα: ο πύργος «αποτελούσε το ανατολικό άκρο της Τραπέζης».²⁴⁷ Στην περίπτωση που κάτι τέτοιο επιβεβαιώνεται, λοιπόν, αποδεχόμαστε ότι η Τράπεζα συνδεόταν με τον οχυρό πύργο και κατά συνέπεια είχε χτιστεί σε συνδυασμό με τους αμυντικούς μηχανισμούς του συγκροτήματος. Αυτό σημαίνει ότι το κτήριο της Τραπέζης αποτελούσε το δεύτερο πιο μεγάλο σε μέγεθος οικοδόμημα της Μονής, μετά το Καθολικό της. Τέτοιο συνδυασμό πύργου- Τραπέζης δεν συναντάμε αλλού στον ελλαδικό χώρο. Αυτό είναι που προσδίδει ένα μοναδικό ενδιαφέρον στο συγκεκριμένο μνημείο, παρά την προχωρημένη κατάσταση ερείπωσης στην οποία βρίσκεται.

Ωστόσο η υπόθεση αυτή δεν βασίζεται σε ακράδαντα ιστορικά στοιχεία, ούτε σε τεκμηριωμένα αρχαιολογικά ευρήματα. Αν δεχτούμε πως το επίπεδο αυτό του πύργου στέγαζε την Τράπεζα, τότε στον από πάνω όροφο τι υπήρχε; ο δεύτερος όροφος της Τραπέζης; Είναι αναγκαία επιπλέον έρευνα και ανασκαφές, ώστε να επιτευχθεί η επιβεβαίωση ή η απόρριψη της παραπάνω αντίληψης που επικρατεί ως τώρα και να αποσαφηνιστεί η χρήση των ορόφων του πύργου.

Τέλος, αναφορικά με την Μονή Παντανάσσης τα στοιχεία που υπάρχουν σχετικά με την βυζαντινή Τράπεζα της, είναι μηδαμινά. Καταρχάς δεν υπάρχουν σύγχρονες βιβλιογραφικές αναφορές σχετικά με τα βοηθητικά κτίσματα του συγκεκριμένου

²⁴⁷ Μαρίνου, Γ. (2007) 417.

μοναστηριού. Επιπρόσθετα το βυζαντινό αυτό Μυστριώτικο μοναστήρι διαφέρει από όλα τα υπόλοιπα εξαιτίας της λειτουργίας του. Ενώ όλα τα υπόλοιπα μοναστήρια του λόφου εγκαταλείφθηκαν πριν από αιώνες, το παρόν παραμένει ακόμα ένας ζωντανός θρησκευτικός ιστός.²⁴⁸ Είναι επόμενο τα βοηθητικά κτίσματά του να έχουν αλλοιωθεί σε μεγάλο ποσοστό εξαιτίας των μεταβαλλόμενων αναγκών της Μονής.

Στην σύγχρονη εποχή δεν μας είναι εύκολο να εντοπίσουμε την θέση της παλαιάς Τραπέζης, πόσο μάλλον να εικάσουμε την μορφή και την τυπολογία του. Το μόνο που μπορούμε να θεωρήσουμε ως πιθανό είναι πως η θέση της παλαιάς βυζαντινής Τραπέζης θα πρέπει να αναζητηθεί στην πτέρυγα των σημερινών κελιών, της εστίας και του καθιστικού για τους επισκέπτες. Εξαιτίας της κλίσης του εδάφους και της χωροταξικής οργάνωσης της Μονής, όλα τα βοηθητικά κτίσματα βρίσκονταν βορειότερα από το Καθολικό και γύρω από το στενό πλάτωμα του περιβόλου (Εικ. 79). Επομένως η Τράπεζα μάλλον βρισκόταν σε αυτή την περιοχή του μοναστηριού και μετέπειτα (στην μεταβυζαντινή περίοδο) αντικαταστάθηκε από κάποιο άλλο λειτουργικό κτίσμα που αντικρίζουμε έως και σήμερα.

3.3.2 Άλλες Τράπεζες στον ελλαδικό χώρο

Από το σύνολο των βυζαντινών μνημείων της Αττικής, η Μονή Καισαριανής στους δυτικούς πρόποδες του Υμηττού, αποτελεί ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον μοναστηριακό συγκρότημα με μακραίωνη ιστορία. Έλαβε το όνομά της από την περιοχή της Αθήνας στην οποία ιδρύθηκε τον 11ο ή 12ο αι. και εναρμονίζεται πλήρως με το προστατευόμενο δάσος που υπάρχει ακόμα και σήμερα γύρω της. Κατά την περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας η Μονή άκμασε πνευματικά και οικονομικά. Τότε μερικά από τα κτίσματα της επεκτάθηκαν (π.χ. κατασκευάστηκε ο νάρθηκας του Καθολικού ως προσθήκη, επεκτάθηκε ο χώρος του Λουτρώνα με διαφορετική όμως χρήση), ενώ άλλα κτίσματα ανακατασκευάστηκαν (π.χ. πτέρυγες κελιών, συγκρότημα Τραπέζης).²⁴⁹

Η λειτουργία της Μονής διεκόπη αιφνίδια το έτος 1836 εξαιτίας ενός βασιλικού διατάγματος. Σύμφωνα με αυτό οι ελληνικές Μονές κάτω των πέντε μοναχών υποχρεούνταν σε διάλυση. Ύστερα από αυτό, αποτέλεσε για λίγο καιρό την θερινή κατοικία της βασιλικής

²⁴⁸ Να αναφερθεί πως η λειτουργία της Μονής δεν είναι συνεχής από την βυζαντινή εποχή έως σήμερα. Υπήρξε ένα διάστημα όπου είχε εγκαταληφθεί (1770- 1860) και ύστερα αναβίωσε.

²⁴⁹ Σαλεμή, Ν. (2003) 104.

οικογένειας, ώσπου το 1921 χαρακτηρίστηκε ως μνημείο.²⁵⁰ Έκτοτε λειτουργεί ως αρχαιολογικός χώρος.

Παρατηρώντας κανείς το τοπογραφικό διάγραμμα (Σχέδιο 35) της Μονής, κατανοεί ότι πρόκειται για ένα σχεδόν ορθογώνιο περιστοιχισμένο συγκρότημα, με πλήθος βοηθητικών κτισμάτων να στοιχίζονται κατά μήκος της οχύρωσης. Στον εσωτερικό περίβολο κυριαρχεί το Καθολικό. Ακολουθείται, λοιπόν, η γενική τυπολογική διάταξη των βυζαντινών Μονών. Παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον ο νοητός άξονας διεύθυνσης Ανατολής - Δύσης που σχηματίζεται και ενώνει τις δύο εισόδους του μοναστηριού. Εκατέρωθεν του άξονα αυτού τοποθετήθηκαν τα βοηθητικά κτίσματα ως εξής: στην βόρεια πλευρά βρίσκονται τα κοινοβιακά (π.χ. Τράπεζα, Καθολικό, Εστία), ενώ στην νότια πλευρά βρίσκονται τα ατομικά (π.χ. πτέρυγες κελιών, λουτρόνας κ.ά.).

Απέναντι από τον νάρθηκα του ναού βρίσκεται η πτέρυγα της Τραπέζης, η οποία εφάπτεται στα δυτικά τείχη. Είναι ένα επίμηκες ορθογώνιο ισόγειο κτίσμα εξωτερικών διαστάσεων 22,00X6,80 μ.²⁵¹ (Σχέδιο 23). Αποτελείται από τρεις διαφορετικής χρήσης χώρους, οι οποίοι επικοινωνούν εσωτερικά με θύρες. Στα βόρεια της πτέρυγας βρίσκεται η κυρίως Τράπεζα. Στην μία στενή πλευρά σχηματίζεται ημικυκλική κόγχη, η οποία έχει ενσωματωθεί στο πάχος του τοίχου, ενώ στο μέσο της απέναντι στενής πλευράς γίνεται η σύνδεση του χώρου αυτού με τον σχεδόν τετράγωνο χώρο του Οψοφυλακίου. Στο Οψοφυλάκιο (όπως έχουμε αναφέρει και προηγουμένως) γινόταν η αποθήκευση των τροφίμων. Παράλληλα όμως στην παρούσα περίπτωση φαίνεται πως ο ρόλος του ήταν πολυδιάστατος. Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε εύλογα ότι λειτουργούσε και σαν προθάλαμος, καθώς η είσοδος στην κυρίως Τράπεζα πραγματοποιούνταν μόνο μέσω του Οψοφυλακίου (με την εξωτερική θύρα να βρίσκεται στην ανατολική όψη). Επιπρόσθετα δια μέσω του Οψοφυλακίου επιτυγχανόταν και η εσωτερική σύνδεση της Τραπέζης με τον χώρο της Εστίας που καταλαμβάνει το νότιο άκρο της πτέρυγας. Η Εστία σε κάτοψη είναι κι αυτή σχεδόν τετράγωνη και διαθέτει δική της εξωτερική θύρα στην ανατολική όψη.

Μελετώντας την ολότητα του συγκροτήματος αυτού, διαπιστώνεται ότι η μοναδική όψη όπου έχουν διανοιχτεί παράθυρα είναι η ανατολική (Εικ. 80). Επίσης ως προς την τοιχοποιία αυτή έχει γίνει από πλακοειδείς λίθους και συνδετικό ασβεστοκονίαμα, ενώ σε ορισμένα από τα ανοίγματα έχουν τοποθετηθεί λαξευμένοι πωρόλιθοι. Ως προς την κάλυψη, η κυρίως Τράπεζα και το Οψοφυλάκιο σκεπάζονται εσωτερικά από ημικυλινδρικό θόλο και εξωτερικά από μία ενιαία δίρριχτη στέγη. Επιπλέον φαίνεται πως η καμάρα ενισχυόταν από

²⁵⁰ Παπαδοπούλου, Ι. (2003) 96.

²⁵¹ Ο.π.

έξι ξύλινους ελκυστήρες, από τους οποίους έχουν απομείνει μόνο οι οπές των δοκοθηκών στο εσωτερικό των μακρών πλευρών.²⁵² Από την άλλη η Εστία καλύπτεται (ως συνήθως) από χαμηλό σφαιρικό θολό, στη μέση του οποίου έχει σχηματιστεί οπή για την τοποθέτηση μιας υψηλής καπνοδόχου. Στην βόρεια όψη έχουν κατασκευαστεί αντηρίδες για την στατική ενίσχυση του οικοδομήματος. Αυτές αποτελούν σύγχρονη παρέμβαση (20^{ός} αι.).

Όπως ήδη ειπώθηκε, η πτέρυγα της Τραπεζης αποτελεί μεταβυζαντινό οικοδόμημα, το οποίο αντικατέστησε την βυζαντινή Τράπεζα και Εστία που κατά πάσα πιθανότητα βρίσκονταν ακριβώς στην ίδια θέση με την σημερινή. Δυστυχώς δεν γνωρίζουμε την ακριβή χρονολογία κατασκευής της. Όμως σύμφωνα με την άποψη του Χ. Μπούρα η ανακατασκευή του συγκροτήματος «Τράπεζα – Οψοφυλάκιο – Εστία» μιμείται το προγενέστερο βυζαντινό οικοδόμημα.²⁵³ Φανταζόμαστε ότι η τοιχοποιία και τα επιχρίσματα ίσως να ήταν πιο προσεγμένα κατά τους βυζαντινούς χρόνους, από ό,τι στο σημερινό κτίσμα. Επίσης μπορούμε να υποθέσουμε πως θα υπήρχε εσωτερικός τοιχογραφικός διάκοσμος, πράγμα που πραγματοποιήθηκε και κατά την ανακατασκευή του. Αυτό αποδεικνύεται από τα σπαράγματα των μεταβυζαντινών τοιχογραφιών που βρέθηκαν στο μνημείο. Παρά ταύτα, όμως, τόσο ογκοπλαστικά, όσο και ως προς τον κύριο άξονα κίνησης, το μνημείο αυτό θυμίζει πράγματι αντίστοιχα συγκροτήματα της βυζαντινής περιόδου.

Η Μονή Βαρλαάμ βρίσκεται στην κορυφή ενός ευάερου και ευρύχωρου βράχου στα Μετέωρα (Εικ. 81). Ιδρύθηκε τον 14^ο αι. και έλαβε το όνομά της από τον ασκητή Βαρλαάμ που εγκαταστάθηκε πρώτος εκεί. Ωστόσο η Μονή φαίνεται πως έμεινε ακατοίκητη μετά τον θάνατο του Βαρλαάμ και απέκτησε εκ νέου ζωή σχεδόν 200 χρόνια αργότερα, στις αρχές του 16^{ου} αι. Οι νέοι κτήτορες βρήκαν μόνο ίχνη από τις θεμελιώσεις των προγενέστερων κτισμάτων, οπότε και ανοικοδόμησαν τα αναγκαία λειτουργικά κτήρια που απαιτούσε η Μονή (όπως π.χ. το Καθολικό των Αγίων Πάντων, την πτέρυγα των κελιών, την Τράπεζα, την Εστία, το Μαγκικείο). Παράλληλα δε, ανακαίνισαν και τον μικρό ναό των Τριών Ταξιαρχών που είχε κατασκευαστεί από τον Βαρλαάμ. Έκτοτε το μοναστήρι άκμασε, γνωρίζοντας ολοένα και μεγαλύτερη φήμη εξαιτίας των εργαστήριων βιβλιογραφίας και χρυσοκεντητικής που διέθετε.²⁵⁴

Το συγκρότημα της Τραπεζης βρίσκεται σε άμεση σχέση με το Καθολικό. Κατά την περίοδο κατασκευής του η μετάβαση από το Καθολικό στην Τράπεζα γινόταν μέσω μιας

²⁵² Παπαδοπούλου, Ι. (2003) 97.

²⁵³ Μπούρας, Χ. (2010), 195.

²⁵⁴ Βλαχοστέργιος, Ι. (2009) 79- 83.

ευθείας πορείας. Στις αρχές του 20^{ου} αι. όμως η επικοινωνία τους διασπάστηκε εξαιτίας της κατασκευής ενός επιπλέον κτηρίου στον χώρο ανάμεσά τους.²⁵⁵

Το οικοδόμημα αποτελείται από την κυρίως Τράπεζα και την Εστία. Οι χώροι αυτοί επικοινωνούσαν μέσω ανοιγμάτων στο ανατολικό τμήμα της νότιας πλευράς της Τραπέζης (Σχέδιο 36). Συγκεκριμένα υπήρχε θύρα και εκατέρωθεν αυτής εσωτερικά παράθυρα. Σήμερα και τα τρία ανοίγματα είναι φραγμένα. Ο κύριος χώρος της Τραπέζης έχει εξωτερικές διαστάσεις 14,75X5,30 μ.²⁵⁶ και βάσει των διαστάσεων του διαπιστώνεται ότι διατηρείται μία σχετική αναλογία 3:1.

Τυπολογικά η Τράπεζα της Μονής Βαρλαάμ κατατάσσεται στον ‘ορθογώνιο επιμήκη’ τύπο. Πρόκειται δηλαδή για μία ορθογώνια μονόχωρη αίθουσα, η οποία καλύπτεται από μία ενιαία καμάρα. Η επιλογή του συγκεκριμένου τύπου στέγασης σύμφωνα με τον Ι. Βλαχοστέργιο προσφέρει επιβλητικότητα στο κτίσμα, ενώ παράλληλα αυξάνει την επιχρισμένη επιφάνεια που διατίθεται προς ζωγραφική. Εξωτερικά η κάμαρα καλύπτεται από δίρριχτη στέγη με κεραμίδια βυζαντινού τύπου. Στο δυτικό της άκρο καταλήγει σε κόγχη, η οποία εξωτερικά είναι τρίπλευρη, ενώ εσωτερικά ημικυκλική. Η κόγχη φέρει δική της στέγαση και στο μέσον του ύψους της υπάρχει φραγμένο δίλοβο παράθυρο. Δεξιά και αριστερά από την κόγχη έχουν διαμορφωθεί δύο μικρά ημικυκλικά κογχάρια, τα οποία θυμίζουν την Πρόθεση και το Διακονικό που απαντώνται στη ναοδομία. Αυτά δεν γίνονται αισθητά στην εξωτερική όψη, καθώς εγγράφονται στο πάχος του τοίχου.

Επιπλέον η Τράπεζα στα μέσα του 20^{ου} αι. χωρίστηκε σε δύο επίπεδα, καθώς προστέθηκε ξύλινο μεσοπάτωμα και η ανάβαση πραγματοποιούνταν από επίσης ξύλινο εσωτερικό κλιμακοστάσιο²⁵⁷ (Σχέδιο 37). Η διαίρεση αυτή έγινε με σκοπό την επαύξηση των λειτουργικών χώρων της Μονής, αλλά σήμερα το μεσοπάτωμα έχει καθαιρεθεί και οι αρχικές αναλογίες εμβαδού- ελεύθερου ύψους έχουν αποκατασταθεί.

Ως προς τη μορφολογία του το οικοδόμημα είναι ταπεινό και απουσιάζουν οι διακοσμητικές προθέσεις. Η τοιχοποιία είναι από απλή αργολιθοδομή και βάσει του τρόπου δόμησής του φανερώνεται η διάθεση για οικονομία και ταχύτητα κατασκευής. Εξωτερικά η τοιχοποιία είναι ανεπίχριστη, εσωτερικά η ισόγεια στάθμη είναι επιχρισμένη, ενώ η άνω στάθμη όχι.

Η κατασκευή της καμάρας έχει γίνει από λαξευτά τεμάχια πωρόλιθου και κονίαμα. Η στήριξή της δεν περιλάμβανε ούτε ενισχυτικές ζώνες ή σφενδόνια, αλλά ούτε και αψιδώματα

²⁵⁵ Βλαχοστέργιος, Ι. (2009) 169.

²⁵⁶ Ο.π. 170.

²⁵⁷ Ο.π. 171.

στις μακρές πλευρές του κτηρίου. Η ενίσχυσή της επιτυγχανόταν μόνο από τέσσερις ξύλινους ελκυστήρες, οι δοκοθήκες των οποίων εντοπίζονται σχεδόν στο ύψος της γένεσης της καμάρας.²⁵⁸

Στη βόρεια και τη νότια όψη έχουν διανοιχτεί μονόλοβα τοξωτά παράθυρα. Στην βόρεια πλευρά υπήρχαν συνολικά έξι παράθυρα κατανεμημένα ανά τρία σε δύο οριζόντιες στάθμες. Στη νότια όψη ήταν τέσσερα στο σύνολο τα παράθυρα και χωρισμένα και αυτά σε στάθμες, ένα στην κάτω, τρία στην άνω. Αυτά δεν έχουν μεταξύ τους ομοιομορφία καθώς τα μεγέθη τους (ύψος-πλάτος) και η απόστασή τους από το δάπεδο ποικίλλουν. Αυτό οφείλεται σε δύο παράγοντες: στην αδιαφορία του κατασκευαστή για αρμονία και συμμετρία στις όψεις και στον μεγάλο αριθμό επεμβάσεων και οικοδομικών φάσεων που έχει δεχτεί κατά τη διάρκεια της ιστορίας του.²⁵⁹

Όσον αφορά την επίπλωση της Τραπέζης, αυτή πραγματοποιούνταν από ένα πολύ μεγάλο μήκους ξύλινο τραπέζι, εκατέρωθεν του οποίου βρίσκονταν ξύλινα έδρανα. Στο μέσο της μακράς πλευράς υπήρχε ο άμβωνας για την ανάγνωση των περικοπών. Τέλος η κατασκευή του κτίσματος τοποθετείται στο διάστημα 1518 - 1655 ύστερα από εργαστηριακή έρευνα ραδιοχρονολόγησης.²⁶⁰ Επομένως πρόκειται για ένα οικοδόμημα της πρώιμης Τουρκοκρατίας.

Το κτήριο της Εστίας είναι αυτοτελές κτίσμα και προσβάσιμο από την νότια και την ανατολική του όψη, ενώ από την βόρεια πλευρά ενωνόταν, όπως ήδη αναφέρθηκε, με τον χώρο της Τραπέζης. Σε κάτοψη σχηματίζει ένα κεντρικό ορθογώνιο εσωτερικών διαστάσεων 3,60X4,30 μ., με πτερύγια στη δυτική και ανατολική του πλευρά (Σχέδιο 38). Οι δύο αυτές όψεις του κτηρίου είναι εξωτερικά ημιεξαγωνικές, ενώ εσωτερικά είναι καμπύλες. Όπως και όλες οι περιπτώσεις Εστιών που έχουν αναφερθεί, έτσι και αυτή καλύπτεται από χαμηλωμένο θολό στη μέση του οποίου υψώνεται καπνοδόχος. Το ελεύθερο ύψος του οικοδομήματος είναι 4,30 μ. μέχρι το θόλο και φτάνει έως και τα 7,60 μ. μαζί με την καπνοδόχο.²⁶¹ Εκτός από τα ανοίγματα των θυρών υπάρχουν και δύο τοξωτά παράθυρα για τον φωτισμό του χώρου. Ωστόσο αυτά δεν φαίνεται να ανήκουν στην πρώτη κατασκευαστική φάση της Εστίας, αλλά είναι μεταγενέστερες επεμβάσεις. Στην εσωτερική πλευρά των τοίχων σχηματίζονται μικρές κόγχες, που χρησιμοποιούνταν ως ερμάρια για τα μαγειρικά σκεύη.

²⁵⁸ Βλαχουστέργιος, Ι. (2009) 174.

²⁵⁹ Ο.π. 171.

²⁶⁰ Ο.π. 177.

²⁶¹ Ο.π. 181.

Ουσιαστικά πρόκειται για μία κυβική κατασκευή, η οποία από μακριά θυμίζει κατά πολύ μικρό ναό.²⁶² Για τον Α. Ορλάνδο, ειδικότερα, η συγκεκριμένη Εστία μαζί με την Εστία της Μονής Μεγίστης Λαύρας (Άγιο Όρος) διαθέτουν τις ωραιότερες αναλογίες ύψους-διαμέτρου των καπνοδόχων (περίπου 1:1).²⁶³ Επιπρόσθετα η καπνοδόχος εξωτερικά είναι οκτάπλευρη και φέρει «οκταγωνική σφενδόνη με οκτώ ανοίγματα».²⁶⁴ Αυτό το μορφολογικό στοιχείο κάνει την καπνοδόχο να μοιάζει ακόμα περισσότερο με τρούλο ναού (Σχέδιο 24).

Η Μονή Αγίου Διονυσίου Ολύμπου αποτελεί ένα μεταβυζαντινό μοναστήρι, το οποίο ιδρύθηκε το 1542 και είναι κτισμένη σε μία φυσικά οχυρή θέση. Η Μονή αυτή αποτέλεσε στην περίοδο της Τουρκοκρατίας σημαντική οικονομική δύναμη της ευρύτερης περιοχής. Κατά τη διάρκεια των αιώνων, όμως, υπέστη πολλαπλές ζημιές από δεκάδες πυρκαγιές που συνέβησαν εκεί.²⁶⁵ Στις μέρες μας έχει εγκαταλειφθεί, με αποτέλεσμα εκτεταμένες καταστροφές σε όλα τα κτίσματα του συγκροτήματος (Εικ. 82). Μοναδική εξαίρεση αποτελεί το Καθολικό της Μονής, το οποίο έχει αναστηλωθεί πρόσφατα.

Όσον αφορά την Τράπεζα, αυτή βρίσκεται στη βόρεια πτέρυγα των βοηθητικών κτισμάτων της Μονής. Η πτέρυγα αυτή είναι διώροφη και φιλοξενούσε διάφορες χρήσεις και λειτουργίες σε κάθε χώρο. Στη σύνθεση του κτίσματος αυτού, η Τράπεζα καταλαμβάνει μέρος του ισογείου.

Η Τράπεζα συνδέεται μέσω θύρας με την Εστία που βρίσκεται στα Δ. Στο ανατολικό άκρο της νότιας όψης της Τραπεζής βρίσκεται προσαρτημένος τετράγωνος πύργος, εξωτερικών διαστάσεων 6,30X6,30 μ.. Η Τράπεζα είναι ένα ορθογώνιο επίμηκες κτίσμα με εσωτερικές διαστάσεις 23,85X6,20 μ.. Στον ανατολικό τοίχο σχηματίζεται μία μεγάλη κόγχη και εκατέρωθεν δύο μικρότερες. Και στις τρεις κόγχες έχουν διανοιχτεί παράθυρα. Ο βόρειος τοίχος στερείται παραθύρων ή θυρών και έχει μικρές κόγχες εντός του πάχους του τοίχου (Σχέδιο 39).

Στο εσωτερικό της Τραπεζής υπάρχουν κτιστά θρανία κατά μήκος τόσο του βόρειου όσο και του νότιου τοίχου. Στην νότια όψη διανοίγονται έξι ψηλά τοξωτά παράθυρα, καθώς και δύο θύρες, οι οποίες δεν ακολουθούν καμία συμμετρία, αλλά βρίσκονται και οι δύο προς το δυτικό άκρο της πρόσοψης. Στο δυτικό άκρο του κτηρίου σχηματίζεται προθάλαμος, ο οποίος επικοινωνεί στα ανατολικά με τον κυρίως χώρο της Τραπεζής μέσω δύο θυρών, ενώ στα δυτικά με τον χώρο της Εστίας. Επομένως η Τράπεζα εδώ διαθέτει την εξής ιδιομορφία

²⁶² Βλαχουστέργιος, Ι. (2009) 183.

²⁶³ Ορλάνδος, Α. (1999) 64- 65.

²⁶⁴ Βλαχουστέργιος, Ι. (2009) 183.

²⁶⁵ Θεοχαρίδου, Κ. (2018) 321.

σε σχέση με τις συνήθειες εσωτερικές διαμορφώσεις: δεν είναι μονόχωρη, αλλά διαχωρίζεται στον κυρίως χώρο και στον προθάλαμο που λειτουργεί ως μετάβαση προς την Εστία.²⁶⁶

Η κάλυψη της Τραπέζης γίνεται με κυλινδρική καμάρα, ενισχυμένη με πέντε σφενδόνια (Σχέδιο 40). Η Εστία σχηματίζει σχεδόν τετράγωνη κάτοψη με εσωτερικές διαστάσεις 5,90X540 μ. Διαθέτει τρία ανοίγματα θυρών, ένα σε κάθε μία πλευρά, εκτός της βόρειας όψης. Στην νότια πλευρά της πτέρυγας όπου φιλοξενούνταν η Τράπεζα και η Εστία υπήρχε διαμόρφωση στοάς, η οποία αποδεικνύεται σήμερα μόνο από τα ίχνη των κίωνων στο έδαφος (Σχέδιο 41). Από ελάχιστα ίχνη επίχρσισης που έχουν βρεθεί, φαίνεται πως το εσωτερικό της Τραπέζης, αν και ήταν επιχρισμένο, δεν έφερε ζωγραφικό διάκοσμο. Εξαιρεση αποτελούν τα τόξα της καμάρας της στέγης, στα οποία διατηρούνται τοιχογραφίες. Ο διάκοσμος αυτός, βέβαια, τοποθετείται χρονικά στον 19^ο αι.

Από την εξέταση της τοιχοποιίας του κτίσματος συμπεραίνουμε ότι πρόκειται για μία επιμελημένη κατασκευή. Αποτελείται από αργολιθοδομή με ισχυρό ασβεστοκονίαμα σύνδεσης και εσωτερικές ξυλοδεσιές στους τοίχους. Τόσο η Τράπεζα και η Εστία, όσο και ο οχυρός πύργος ανήκουν αποδεδειγμένα στην ίδια οικοδομική φάση. Από την έρευνα της Κ. Θεοχαρίδου προκύπτει ότι τα κτίσματα αυτά ανήκουν μαζί με το Καθολικό της Μονής στα μέσα του 16^{ου} αι.²⁶⁷ Επομένως μιλάμε δίχως αμφιβολία για μία μεταβυζαντινή σύνθεση ισόγειας Τραπέζης - Εστίας - πύργου.

Η Μονή Μεγίστης Λαύρας βρίσκεται στο Άγιο Όρος και καταλαμβάνει το νοτιοανατολικό άκρο της χερσονήσου (Εικ. 83). Η ίδρυση της Μονής πραγματοποιήθηκε από τον Αθανάσιο τον Αθωνίτη το 963. Ήδη από την αρχή της ιστορίας της έλαβε πλουσιοπάροχες επιχορηγήσεις από την αυτοκρατορική αυλή και επομένως μετατράπηκε σε βασιλική Μονή. Το μοναστικό συγκρότημα περιβάλλεται από ισχυρό προστατευτικό τείχος. Περιλαμβάνει πληθώρα οικοδομημάτων, τόσο της εκκλησιαστικής όσο και της κοσμικής αρχιτεκτονικής. Στον πυρήνα του μοναστηριού έχουν οικοδομηθεί δύο μεγάλοι ναοί, ενώ ο περίβολος περικλείεται από τέσσερις μεγάλου μήκους πτέρυγες (Σχέδιο 18). Λόγω της στρατηγικής του θέσης το μοναστήρι διαθέτει εκτός των τειχών του και το δικό του αρσανά²⁶⁸ στο πλησιέστερο παραλιακό μέτωπο.

²⁶⁶ Θεοχαρίδου, Κ. (2018) 321.

²⁶⁷ Ο.π. 326.

²⁶⁸ Ο αρσανάς είναι το λιμάνι.

Αποτελεί ένα μοναδικό μοναστικό συγκρότημα, καθώς ιστορικά αναγνωρίζεται ως η επίσημη αφηρητή για την δημιουργία του αγιορείτικου μοναχισμού.²⁶⁹ Όλοι γνωρίζουν την σημαντικότητα της Αγιορείτικης Πολιτείας για τον ελληνικό μοναχισμό και την διαμόρφωση της βυζαντινής και μεταβυζαντινής μοναστηριακής αρχιτεκτονικής.

Σχετικά με το συγκρότημα της Τραπεζης, αυτό δεν είναι βυζαντινό, αλλά αποτελεί «εκ θεμελίων κτίσμα των αρχών του 16^{ου} αι.».²⁷⁰ Ωστόσο η θέση του έχει ταυτιστεί με αυτήν που είχε και το πρώτο κτήριο Τραπεζης της Μονής.²⁷¹ Το κτήριο αυτό είναι εντυπωσιακών διαστάσεων. Σε κάτοψη ο βασικός πυρήνας του οικοδομήματος δεν σχηματίζει ένα επίμηκες ορθογώνιο όπως συνέβαινε συνήθως, αλλά έναν σταυρό²⁷² (Σχέδιο 42). Οι μέγιστες διαστάσεις του είναι 22,70X29,20 μ. και το τελικό αποτέλεσμα της σύνθεσης έχει προκύψει ύστερα από πολυάριθμες προσθήκες στον αρχικό κυρίως χώρο της Τραπεζης (Σχέδιο 43). Ολόκληρο το συγκρότημα καλύπτεται από ξύλινες στέγες επικαλυμμένες με σχιστόπλακες, ενώ η τοιχοποιία είναι από αργολιθοδομή ενισχυμένη με εξαιρετικά ασβεστοκονιάματα και ξυλοδεσιές.²⁷³

Ο κύριος χώρος της Τραπεζης διαθέτει κατά μήκος των τοίχων μαρμάρινα τραπέζια με κτιστούς πάγκους που τα περιβάλλουν (Εικ. 84). Η δυτική στενή πλευρά της Τράπεζας καταλήγει σε κόγχη, η οποία είναι ημικυκλική εσωτερικά και ημιεξαγωνική εξωτερικά. Ακριβώς απέναντι από την κόγχη, στην ανατολική όψη του χώρου βρίσκεται η κύρια είσοδος του. Εκτός της κύριας εισόδου έχουν διανοιχτεί και άλλες θύρες: μία στον δυτικό τοίχο του βόρειου σκέλους και μία στον δυτικό τοίχο του νότιου. Εκατέρωθεν της κύριας εισόδου (στην ανατολική πλευρά) έχουν προστεθεί άλλοι δύο μικροί ορθογώνιοι χώροι, οι οποίοι χρησιμοποιούνται ως οψοφυλάκια. Οι χώροι αυτοί επικοινωνούν εσωτερικά με την κυρίως Τράπεζα διαμέσου θυρών που στην αρχική τους μορφή ήταν δίβηλες. Να τονιστεί εδώ πως τα οψοφυλάκια δεν είναι μεταγενέστερη προσθήκη στην σταυρική κάτοψη, αλλά οικοδομήθηκαν και αυτά στην πρώτη κατασκευαστική φάση του συγκροτήματος.

Ο φωτισμός του κυρίως χώρου πραγματοποιείται με λίγα παράθυρα τα οποία βρίσκονται κατά πλειοψηφία σε μεγάλο ύψος από τη στάθμη του πατώματος. Τα περισσότερα είναι τοξωτά και μονόλοβα, εκτός από ένα δίλοβο που είναι στο αέτωμα του

²⁶⁹ Παπαϊωάννου, Κ. (1977) 10.

²⁷⁰ Θεοχαρίδης, Π., Μαμαλούκος, Σ. (2011) 33.

²⁷¹ Θεοχαρίδης, Π., Μαμαλούκος, Σ. (2014) 15.

²⁷² Με το ιδιαίτερο αυτό κτήριο ασχολήθηκαν ήδη από τη δεκαετία του 1980 ο Π. Μυλώνας και αργότερα ο Π. Θεοχαρίδης και ο Σ. Μαμαλούκος.

²⁷³ Θεοχαρίδης, Π., Μαμαλούκος, Σ. (2011) 34- 35.

ανατολικού σκέλους και από ένα τρίλοβο τοποθετημένο στο αέτωμα του δυτικού σκέλους. Τα οψοφυλάκια φωτίζονται επίσης από πλατιά τοξωτά παράθυρα.²⁷⁴

Στην βόρεια πλευρά του αρχικού σταυρικού οικοδομήματος προστέθηκε άλλο ένα κτίσμα (1^ο πρόσκτισμα). Είναι επίμηκες και διώροφο. Στο ισόγειο φέρει βοηθητικές λειτουργίες, σχετικά με την παρασκευή και την φύλαξη των τροφίμων και του λαδιού, ενώ στον α' όροφο λειτουργούσε παλαιότερα σχολείο για τους μοναχούς. Σήμερα στον όροφο στεγάζεται η συλλογή των εικόνων του μοναστηριού και η πρόσβαση πραγματοποιείται από εξωτερικό κτιστό κλιμακοστάσιο.

Σε επόμενη οικοδομική φάση προστέθηκε άλλος ένας μικρός τετράγωνος ισόγειος χώρος στο υπάρχον οικοδόμημα (2^ο πρόσκτισμα). Τοποθετήθηκε στα Ν. της διώροφης πρώτης προσθήκης και σε επαφή με το βόρειο και το δυτικό σκέλος της κυρίως Τραπέζης. Το πρόσκτισμα αυτό είχε δύο χρήσεις: εξυπηρετούσε και ως χώρος διαμονής και ως μικρό μαγειρείο. Επικοινωνούσε εσωτερικά με την κυρίως Τράπεζα, με το πρώτο πρόσκτισμα, καθώς και με τον εξωτερικό προαύλιο χώρο στα Δ.

Στο νότιο άκρο της Τραπέζης κατασκευάστηκαν ακόμα δύο χώροι: ο δυτικός έχει χρήση ξυλαποθήκης, ενώ ο ανατολικός εξυπηρετεί ως πλυντήριο σκευών. Επιπρόσθετα, κατά μήκος ολόκληρης της ανατολικής όψης του συγκροτήματος αυτού διαμορφώθηκε στοά, στο βόρειο άκρο της οποίας υπάρχουν δύο κρήνες (Σχέδιο 44).

Το συγκρότημα εμπλουτίστηκε από ένα ακόμα μικρό οικοδομικό συγκρότημα, γνωστό ως 'διαμερίσματα του Προδρόμου' και αποτελείται από επιμέρους κτίσματα διαφόρων λειτουργιών. Κατασκευάστηκε στη νότια όψη της ξυλαποθήκης.²⁷⁵

Η Εστία δεν ανήκει κτηριολογικά στο συγκρότημα της Τραπέζης, αλλά βρίσκεται σε μικρή απόσταση από αυτό προς τα ΝΔ. Είναι ένα ισόγειο ορθογώνιο κτίσμα του 1725, διαστάσεων 7,80X9,50 μ.²⁷⁶ Για την είσοδο στον χώρο έχει διανοιχθεί πλατιά θύρα στο μέσο της ανατολικής όψης, ενώ επίσης διαθέτει πληθώρα παραθύρων με πλαίσια από πωρόλιθο για φωτισμό και ανανέωση του αέρα. Η κάλυψή της πραγματοποιείται από πλίνθινο θόλο, στη μέση του οποίου έχει διαμορφωθεί ψηλή καπνοδόχος (Σχέδιο 45). Εξωτερικά η θολοδομία καλύπτεται με σχιστολιθικές πλάκες. Η μετακίνηση από την Εστία στο συγκρότημα της Τραπέζης γίνεται διαμέσου ενός υπαίθριου διαβητικού, το οποίο καλύπτεται και αυτό από ξύλινη στέγη με σχιστόλιθους.

²⁷⁴ Θεοχαρίδης, Π., Μαμαλούκος, Σ. (2011) 35.

²⁷⁵ Ο.π. 35- 40.

²⁷⁶ Ο.π. 42, 49.

Η εξέταση του συγκροτήματος έχει αποδείξει ότι «μετά την κατεδάφιση του παλαιότερου και ενδεχομένως θολωτού κτηρίου»²⁷⁷ κατά το 1509, το κυρίως κτήριο της Τράπεζας οικοδομήθηκε όλο εκ νέου. Έναν αιώνα αργότερα φιλοτεχνήθηκε το εσωτερικό του από τον αγιογράφο Θεοφάνη τον Κρήτα. Τόσο η μορφή της στέγης, όσο και η τοιχοποιία και τα ανοίγματα οδηγούν με ασφαλείς συγκρίσεις άλλων αγιορείτικων Τραπεζών στην χρονολόγησή τους στις αρχές του 16^{ου} αι. Όσον αφορά τη βόρεια προσθήκη (1^ο πρόσκτισμα), αυτή τοποθετείται χρονικά στις αρχές του 17^{ου} αι., ενώ το 2^ο πρόσκτισμα φαίνεται ακόμα πιο σύγχρονο. Στην ίδια περίοδο με την βόρεια προσθήκη χρονολογούνται και οι νότιες προσθήκες.²⁷⁸

3.3.3 Τυπολογικές-μορφολογικές συγκρίσεις με την Τράπεζα της Μ. Βροντοχίου

Έπειτα από την παράθεση των παραδειγμάτων αυτών, δημιουργήθηκε ένας βασικός συγκεντρωτικός πίνακας, ο οποίος περιλαμβάνει τα κυριότερα τυπολογικά και μορφολογικά τους χαρακτηριστικά. Με τον τρόπο αυτό διευκολύνεται η σύγκριση των επιμέρους στοιχείων τους, τόσο μεταξύ τους όσο και με την Τράπεζα της Μονής Βροντοχίου στον Μυστρά.

Η επιλογή των συγκεκριμένων Τραπεζών δεν ήταν τυχαία, αλλά βασίστηκε στα εξής δεδομένα: καθεμία από τις Μονές αυτές αντιπροσωπεύει και ένα ξεχωριστό ελληνικό τοπίο (Σχέδιο 46). Η ιστορία και η εξέλιξη της κοινωνικής και οικονομικής ζωής ήταν σε κάθε περίπτωση ξεχωριστή. Οι εξελίξεις αυτές σαφώς και επηρέασαν την τύχη των μοναστικών συγκροτημάτων με διαφορετικό τρόπο, επηρεάζοντας όχι μόνο την δομή και την οργάνωσή τους, αλλά και το αρχιτεκτονικό τους λεξιλόγιο. Από τον υστεροβυζαντινό Μυστρά, που βρίσκεται στο επίκεντρο του ενδιαφέροντός μας, μεταφερόμαστε σε μία εγκαταλελειμμένη πλέον μεσοβυζαντινή Μονή της Αττικής. Από το αστικό αυτό τοπίο το μάτι μας μεταφέρεται νοητά στη φημισμένη και εν λειτουργία Μονή Βαρλαάμ των Μετεώρων με το μοναδικό τους φυσικό κάλλος. Έπειτα μετακινούμαστε βορειότερα και σε υψόμετρο 900 μ., όπου στέκουν τα κατάλοιπα της άλλοτε ακμάζουσας Μονής Αγίου Διονυσίου στον Όλυμπο. Τέλος, γίνεται η γνωριμία μας με μία από τις σημαντικότερες (και πλουσιότερες) Μονές του Αγίου Όρους,

²⁷⁷ Θεοχαρίδης, Π., Μαμαλούκος, Σ. (2011) 44.

²⁷⁸ Ο.π. 46- 47.

την Μονή Μεγίστης Λαύρας, εκεί όπου ο αθωνικός μοναχισμός γεννήθηκε, οργανώθηκε και διαφυλάσσεται ενεργά έως και σήμερα.

Από τα προαναφερθέντα μοναστήρια άλλα είναι μεσοβυζαντινά, αλλά υστεροβυζαντινά και άλλα ανήκουν στην πρώιμη περίοδο της Τουρκοκρατίας. Επομένως ποικίλλουν και ως προς την περίοδο ιδρύσεώς τους. Ωστόσο παρατηρήθηκε ότι στο σύνολο τους ακολουθούν τις τυπικές διατάξεις και τους γενικούς κανόνες των ελληνικών μοναστηριών, προσαρμοσμένες κάθε φορά στις ιδιαιτερότητες του φυσικού τοπίου. Αποτελούν, λοιπόν, λαμπρά δείγματα της μοναστηριακής αρχιτεκτονικής.

Παράλληλα και στα τέσσερα αυτά μοναστήρια σώζεται η πτέρυγα της Τραπεζής στην ολότητά του (άσχετα με το βαθμό φθοράς που έχει υποστεί). Πρόκειται σε όλες τις περιπτώσεις για σύμπλεγμα ποικίλων λειτουργικών χώρων, όπου ένας από τους ισόγειους αυτούς χώρους αφορά την κυρίως Τράπεζα. Από την άμεση σύγκρισή τους προκύπτει ότι η Τράπεζα βρισκόταν πάντοτε σε άμεση επαφή με την Εστία. Στην Μονή Μεγίστης Λαύρας η σύνδεση πραγματοποιούνταν διαμέσου υπαίθριας στοάς, ενώ στα υπόλοιπα παραδείγματα η επικοινωνία τους πραγματοποιούνταν με εσωτερική θύρα (είτε παρεμβалλόταν Ουσοφυλάκιο ή κάποιος άλλος λειτουργικός χώρος ανάμεσα τους είτε όχι).

Όπως στην Μονή Βροντοχίου έτσι και στα παραδείγματά μας ακολουθείται ο ‘ορθογώνιος επιμήκης τύπος’, με εξαίρεση την Τράπεζα της Μονής Μεγίστης Λαύρας, η οποία διαθέτει τη χαρακτηριστική τυπολογία του Αγίου Όρους, δηλαδή τον ‘τύπο σε σχήμα σταυρού’. Ως προς τις εξωτερικές του διαστάσεις το συγκρότημα της Μονής Βροντοχίου φαίνεται να είναι το μικρότερο μαζί με την Τράπεζα της Μονής Βαρλαάμ. Ωστόσο δεν παρατηρούνται αξιοσημείωτες διαφορές ως προς τη διαστασιολόγηση των υπό σύγκριση Τραπεζών. Το μήκος της στενής πλευράς παραμένει σχεδόν το ίδιο (περίπου 6,50 - 8,50 μ), ενώ αυτό που μπορεί να αλλάζει σημαντικά είναι το μήκος της μακριάς πλευράς (κυμαίνεται από 16,00 - 30,00 μ).

Όπως φαίνεται και στον συγκεντρωτικό πίνακα σύγκρισης των συγκροτημάτων αυτών,²⁷⁹ οι Εστίες είναι ορθογώνιες και σε ορισμένες περιπτώσεις τετράγωνης κάτοψης (π.χ. Μονή Βροντοχίου, Μονή Καισαριανής). Όσον αφορά την κάλυψη, αυτή φαίνεται να είναι η ίδια σε όλες τις Τράπεζες και τις Εστίες εκτός από την στέγαση της Τραπεζής της Μονής Μεγίστης Λαύρας. Επιπλέον και οι πέντε Τράπεζες διαθέτουν κόγχη στην μία στενή τους πλευρά. Αυτή στις μισές περιπτώσεις είναι ενσωματωμένη στο πάχος του τοίχου (Μονή Καισαριανής, Μονή Αγίου Διονυσίου), ενώ στις υπόλοιπες σχηματίζει προεξοχή στην όψη

²⁷⁹ Για τον συγκεντρωτικό πίνακα βλέπε: Παράρτημα 5.

(ημικυκλική προεξοχή στη Μονή Βροντοχίου και ημιεξαγωνική προεξοχή στις Μονές Μεγίστης Λαύρας και Βαρλαάμ). Εκατέρωθεν της κεντρικής κόγχης σε όλες τις περιπτώσεις που εξετάζονται εδώ σχηματίζονται άλλες δύο μικρότερες εσοχές. Στη Μονή Βροντοχίου και στη Μονή Καισαριανής είναι ορθογωνικής διατομής, ενώ στις υπόλοιπες είναι ημικυκλικές.

Σχετικά με την πρόσβαση στο χώρο της Τραπεζής, αυτή μπορεί να πραγματοποιηθεί απευθείας από τον περίβολο διαμέσου θυρών. Τα παραδείγματά μας διαθέτουν από μία έως τρεις εξωτερικές θύρες. Ωστόσο στη Μονή Καισαριανής και στη Μονή Αγίου Διονυσίου η μόνη είσοδος γινόταν από χώρο που λειτουργούσε μεταξύ άλλων και ως προθάλαμος. Παράλληλα οι Εστίες σε όλες τις περιπτώσεις διαθέτουν δική τους εξωτερική θύρα (μία θύρα στη Μονή Βροντοχίου και στη Μονή Καισαριανής, δύο θύρες στις υπόλοιπες). Ως προς το πλήθος και την θέση των ανοιγμάτων στις όψεις αυτά ποικίλλουν σε κάθε συγκρότημα Τραπεζής. Πιο συγκεκριμένα στην Μονή Καισαριανής όλα τα ανοίγματα εντοπίζονται σε μία μόνο μακρά όψη. Στις Μονές Βροντοχίου και Αγίου Διονυσίου Ολύμπου έχουν διανοιχθεί σε δυο όψεις, ενώ οι άλλες δυο παραμένουν εντελώς τυφλές. Οι υπόλοιπες Τράπεζες έχουν διανοιγμένα παράθυρα και θύρες σε όλες τις όψεις τους.

Η καμάρα των Τραπεζών (όπου αυτή υπήρχε) ενισχυόταν στατικά με ποικίλα συστήματα. Στη Μονή Βροντοχίου με τέσσερα σφενδόνια, στη Μονή Αγίου Διονυσίου με τόξα και στη Μονή Βαρλαάμ με ξύλινους ελκυστήρες. Επιπλέον το εσωτερικό των Τραπεζών ήταν διακοσμημένο με τοιχογραφίες μόνο στις Μονές Βροντοχίου και Μεγίστης Λαύρας, ενώ όσον αφορά την επίπλωση του χώρου κτιστά τραπέζια και θρανία φαίνεται πως διέθεταν μόνο οι Μονές Αγίου Διονυσίου και Μεγίστης Λαύρας.

Από κατασκευαστικής άποψης όλες οι Τράπεζες είναι από αργολιθοδομή ενισχυμένη με ασβεστοκονίαμα. Παρότι οι Μονές αυτές στην πλειοψηφία τους ιδρύθηκαν κατά τους βυζαντινούς χρόνους, οι Τράπεζες τους είναι όλες μεταβυζαντινές, εκτός από την κυρία Τράπεζα μελέτης της παρούσας διπλωματικής εργασίας. Το γεγονός αυτό παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον έρευνας των λόγων που επέτρεψαν τη διατήρησή της. Οι περισσότερες από τις Τράπεζες που αναλύθηκαν χρονολογούνται μέσα στον 16^ο αι. Είναι δηλαδή κατά 200 τουλάχιστον χρόνια νεότερα από την Τράπεζα της Μονής Βροντοχίου. Στην Μονή Αγίου Διονυσίου Ολύμπου είναι λογικό να συμβαίνει αυτό, καθώς όπως τονίστηκε και προηγουμένως ολόκληρο το συγκρότημα είναι μεταβυζαντινό. Όμως στις υπόλοιπες Μονές, που η ιστορία τους ξεκινάει από πολύ παλαιότερα, οι Τράπεζές τους χρονολογούνται αποδεδειγμένα στους μεταβυζαντινούς χρόνους, καθώς αντικαταστάθηκαν, ανακατασκευάστηκαν δηλαδή εκ βάθρων, εξαιτίας κάποιας ανακαίνισης ή φυσικής καταστροφής που συνέβη (π.χ. σεισμός, πυρκαγιά). Στις Μονές Καισαριανής και Μεγίστης

Λαύρας οι αρχαιολογικές έρευνες έχουν δείξει ότι η σύγχρονη Τράπεζά τους βρίσκεται ακριβώς στο ίδιο σημείο με την αρχική Τράπεζα.

Μέσα από την σύγκριση των πέντε αυτών Τραπεζών συμπεραίνεται πως όλες τους διαθέτουν πολλά από τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά των βυζαντινών Τραπεζών, έτσι όπως μας τις σκιαγραφεί ο Α. Ορλάνδος στο έργο του *Μοναστηριακή Αρχιτεκτονική*. Παρά το γεγονός ότι δεν ανήκουν στη βυζαντινή εποχή, φέρουν πληθώρα κοινών στοιχείων με την Τράπεζα της Μονής Βροντοχίου. Η επιβίωση ισόγειων αμιγώς βυζαντινών Τραπεζών στη σύγχρονη εποχή, παρατηρήθηκε κατά την έρευνα της παρούσας διπλωματικής εργασίας ως κάτι εξαιρετικά σπάνιο στον ελλαδικό χώρο. Για τον λόγο αυτό επιλέχθηκαν μεταβυζαντινά αντίστοιχα μνημεία, τα οποία φαίνεται πως κατασκευάστηκαν πολύ κοντά στα βυζαντινά πρότυπα τόσο τυπολογικά, όσο και μορφολογικά.

Τέλος, μέσα από την εκτεταμένη αυτή σύγκριση, γίνεται κατανοητή η μοναδικότητα της Μονής Βροντοχίου και το πόσο σημαντική είναι η προστασία της Τράπεζάς της. Αποτελεί ένα από τα ελάχιστα δείγματα αρχιτεκτονικής στο είδος του, το οποίο να χρονολογείται στην βυζαντινή περίοδο και μάλιστα στην λαμπρή περίοδο της βυζαντινής Παλαιολόγειας Αναγέννησης.

3.4 Μονή Βροντοχίου: επαναπροσδιορισμός της αξίας

3.4.1 Αρχιτεκτονικό ερείπιο ή αρχαιολογικό μνημείο;

Είναι αληθές πως για την σύγχρονη ελληνική κοινωνία η εποχή της βυζαντινής Αυτοκρατορίας θεωρούνταν επί πολλές δεκαετίες ως μια μακρά περίοδος βαρβαρότητας και σκοταδισμού. Ωστόσο το γενικό αυτό αίσθημα απαξίωσης του βυζαντινού κόσμου, άρχισε να μεταβάλλεται ριζικά στα τέλη του 19^{ου} και κυρίως στις αρχές του 20^{ου} αι. Με τον τρόπο αυτό από την πεποίθηση ότι η βυζαντινή εποχή χαρακτηριζόταν ως παρακμάζουσα, περνάμε πλέον στην αναγνώρισή της ως μιας περιόδου δημιουργικής με σημαντικό καλλιτεχνικό και οικοδομικό πλούτο (Εικ. 85).

Όταν αναφερόμαστε στην βυζαντινή κληρονομιά, μας έρχονται σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα στο νου βυζαντινοί ναοί, μαζί με τις τοιχογραφίες τους.²⁸⁰ Αυτή η υπεροχή της ναοδομίας έναντι των υπολοίπων λειτουργικών κτισμάτων, θα μπορούσε κανείς να

²⁸⁰ Ορλάνδος, Α. (2000) 9.

ισχυριστεί ότι συμβαίνει λόγω της ποιότητας των υλικών και επομένως λόγω της αντοχής τους στον χρόνο. Τα υλικά και οι τεχνικές κατασκευής σαφώς και διαφοροποιούνταν, ανάλογα με την σημαντικότητα του εκάστοτε κτηρίου: από την μία γινόταν χρήση ευτελών υλικών για κατασκευές κατοικιών και διαφόρων άλλων βοηθητικών χώρων, ενώ από την άλλη για την κατασκευή ναών, φρουρίων και άλλων σημαντικών κτισμάτων επιλέγονταν ανθεκτικά υλικά που αντέχουν στις δυσμενείς καιρικές συνθήκες. Ωστόσο, πέρα από τα κατασκευαστικά τους χαρακτηριστικά ο πιο καταλυτικός παράγοντας αυτής της υπεροχής διάσωσης των χώρων λατρείας έναντι των υπολοίπων οικοδομημάτων βασίζεται στην σύγχρονη αντιμετώπιση που έχουν δεχτεί τα βυζαντινά μνημεία εν γένει με βάση το λειτουργικό τους πρόγραμμα.

Σύμφωνα με την άποψη του Μ. Χατζηδάκη για τον Μυστρά, «εκτός από τις επτά εκκλησίες και το κάστρο, τα πάντα προβάλλουν το φθαρμένο και αμφίβολο περίγραμμα των ερειπίων».²⁸¹ Επί δεκαετίες τα μνημεία του Μυστρά αφέθηκαν να καταρρέουν δίχως το παραμικρό ενδιαφέρον από το κράτος και τους πολίτες (Εικ. 86). Όμως για να είναι εφικτό να κατανοήσουμε το γιατί συνέβαινε αυτό, θα πρέπει πρώτα να αναζητήσουμε απαντήσεις σε κάποια καίρια σύγχρονα ερωτήματα: τι αναγνωρίζονταν παλαιότερα και τι αναγνωρίζεται στις μέρες μας ως μνημείο; Ποιος είναι ο κοινωνικός ρόλος που τους έχει οριστεί και ποια η θέση τους στην πολιτιστική μας ταυτότητα; Τι όφελος προσπορίζει στην ιστορική μας ταυτότητα η μουσειοποίηση όλων των μνημείων; Είναι δυνατή η επανάχρηση ορισμένων μνημείων και εμμέσως και η επανένταξη τους στην κοινωνική ζωή ενός τόπου;

Ο Π. Τουρνικιώτης διακρίνει δύο τρόπους για να γνωρίσει κανείς το παρελθόν: μέσα από την ιστορία και μέσα από την παράδοση. Όταν αναφερόμαστε στον παράγοντα της ιστορίας, αυτόματα αφαιρούμε την παράμετρο του χρόνου. Αυτό συμβαίνει διότι δεν είναι εφικτό στη σύγχρονη εποχή να κατανοήσουμε τους πολιτισμούς του παρελθόντος με τους όρους που οι ίδιοι έθεταν.²⁸² Μνημείο και ιστορία συνδέονται ως λέξεις. Ωστόσο πρέπει να τονιστεί ότι μνημείο είναι κάτι χειροπιαστό, ενώ η ιστορία στερείται φυσικής υπόστασης. Με άλλα λόγια, το μνημείο λειτουργεί ως το μέσο μετάδοσης της ιστορίας στο χρόνο.

Αντιθέτως, όμως, ο παράγοντας της ιστορίας γίνεται αντιληπτός ως ένα πλήθος φευγαλέων εντυπώσεων και ενδιαμέσων ερμηνειών, οι οποίες έχουν ως αποτέλεσμα την φόρτιση του παρελθόντος με επάλληλες και ασαφείς σημασίες. Επομένως, αυτό που μας παρέχουν τα μνημεία και οι ιστορικοί τόποι, είναι τα ίχνη του παρελθόντος. Ο Δ. Ζήβας

²⁸¹ Χατζηδάκης, Μ. (2005) 10.

²⁸² Τουρνικιώτης, Π. (2007) 45- 47.

συμφωνεί, υποστηρίζοντας ότι η αποτύπωση της ανθρώπινης ιστορίας και της παράδοσης του πολιτισμού, της τέχνης, της θρησκείας και της κοινωνικής οργάνωσης ενός λαού, εξασφαλίζεται ως ένα σημαντικό βαθμό με την αρχιτεκτονική κληρονομιά.²⁸³ Η αρχιτεκτονική είναι ένα από μέσο, το οποίο δίνει μία πλήρη εικόνα της κάθε εποχής στον καθένα μας ξεχωριστά.

Επομένως γίνεται κατανοητό ότι κάθε ιστορικό κτήριο μας αφηγείται διαρκώς για ολόκληρη την κοινωνία στην οποία χτίστηκε και εξελίχθηκε. Εκτός από την αξία του ως κληρονομιάς των προγόνων μας, αποκτά και κοινωνική αξία. Για παράδειγμα, τα τυπολογικά και μορφολογικά στοιχεία των ιστορικών οικοδομημάτων μπορούν να δώσουν στους ερευνητές πολύτιμα στοιχεία περί της κοινωνικής, οικονομικής και ιστορικής πορείας μιας περιοχής. Οι οικοδομικές φάσεις μιας κατασκευής, σε συνάρτηση με την κατάσταση στην οποία βρίσκεται στην σύγχρονη εποχή, προσφέρουν συμπεράσματα για την ευρύτερη ιστορική εξέλιξη ενός τόπου (Εικ. 87).

Έως και τα τέλη 19^{ου} αι., ως μνημείο αναγνωριζόταν κάθε αρχιτεκτονικό έργο που διακρινόταν για την καλλιτεχνική και ιστορική του αξία. Τότε η σημασία του μνημείου φορτίστηκε με το νόημα του εντυπωσιακού και του μνημειώδους. Ωστόσο από τις αρχές του περασμένου αιώνα, η αντίληψη αυτή μεταβλήθηκε ριζικά. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά στο έργο του ο Χ. Μπούρας, «οτιδήποτε έχει τη δυνατότητα να ανακαλεί στη μνήμη των ανθρώπων κάτι που συνέβη στο παρελθόν, τότε αυτό αποτελεί μνημείο».²⁸⁴

Η έννοια του μνημείου διευρύνθηκε κατά πολύ, περιλαμβάνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τα απομεινάρια τόσο της υψηλής όσο και της λαϊκής αρχιτεκτονικής, σε ό,τι κατάσταση και να βρίσκονται.²⁸⁵ Για τον Α. Riegl ως μνημείο μπορεί πλέον να χαρακτηριστεί ένα οποιοδήποτε δημιούργημα, το οποίο είναι «προορισμένο να διατηρεί στη συνείδηση των μεταγενέστερων διαρκώς παρούσες και ζωντανές πράξεις ή τέχνες ή συνθέσεις τους».²⁸⁶ Επομένως η έννοια του μνημείου άρχισε με το πέρασμα του χρόνου να καλύπτει ολοένα και περισσότερα έργα που, ως χθες, δεν δικαιούντο αυτή την αναγνώριση. Ο όρος ιστορικός τόπος διεύρυνε ουσιαστικά τα όρια του. Έτσι, ιστορικό θεωρείται το οποιοδήποτε μέρος, στο οποίο βρίσκεται ενσωματωμένη η ιστορία ενός έθνους (Εικ. 88).

Ουσιαστικά το μνημείο βάσει της σύγχρονης απόδοσης που του έχει δοθεί, αποτελεί

²⁸³ Ζήβας, Δ. (1997) 34.

²⁸⁴ Μπούρας, Χ. (1982) 5.

²⁸⁵ Καραδέδος, Γ. (2009) 19- 20.

²⁸⁶ Riegl, A. (2006) 25.

το υλικό μέσο που εκφράζει με την υπόστασή του την ανάμνηση ενός γεγονότος. Είναι με άλλα λόγια περισσότερο ένα αναμνηστικό σήμα, παρά μια εντυπωσιακή ανθρώπινη κατασκευή. Όπως επισημαίνεται, μάλιστα, το μνημείο δεν είναι πια κατ' ανάγκην απομονωμένο, δυσπρόσιτο ή περιφραγμένο με κάποιο κιγκλίδωμα. Με τον τρόπο αυτό το ιστορικό αναγνωρίζεται ως ενεργό στοιχείο του τοπίου. Αυτό συμβαίνει διότι η ζωή μπορεί να εξακολουθεί να συνεχίζεται μέσα σ' αυτά τα σύνολα, απαλλάσσοντας τα έτσι από τον μουσειακό και σεβασμίο χαρακτήρα που τα συνόδευε παλαιότερα. Έτσι, οδηγούμαστε σε μια νέα αξιολόγηση και προσπάθεια ερμηνείας του παρελθόντος.

Το παρελθόν ορίζεται ως μια αδιάκοπη επανερμηνεία, καθώς η αρχαιολογία με τις έρευνές της, συνεχώς εμπλουτίζει τα ευρήματα του παρελθόντος.²⁸⁷ Αυτή η διαδικασία της επανερμηνείας, δίνει άλλη διάσταση στην ιστορία, η οποία, εξετάζεται κάθε φορά εκ νέου. Με τον τρόπο αυτό όταν το παρελθόν μελετάται, τότε αυτομάτως ξαναβιώνεται στο παρόν.

Η καταγραφή και η διερεύνηση των ιστορικών αρχαιολογικών τεκμηρίων του εκάστοτε τόπου πραγματοποιούνται καθώς οι άνθρωποι του παρόντος ερευνούν την συλλογική τους ταυτότητα μέσα από τα απομεινάρια του παρελθόντος. Η εκάστοτε κοινωνία αναγνωρίζει τα χαρακτηριστικά της ταυτότητάς της, συγκεντρώνοντας αναρίθμητα ιστορικά στοιχεία, συγκρίνοντας τα και ταξινομώντας τα σε κατηγορίες.

Όπως αναφέρθηκε και σε προηγούμενη ενότητα το πρώτο εγχείρημα τοπογραφικής αποτύπωσης ολόκληρου του μοναστηριακού συγκροτήματος της Μονής Βροντοχίου πραγματοποιήθηκε το 1895-1897 από τον G. Millet και τους μηχανικούς του. Το σχέδιό τους περιλαμβάνει το νέο Καθολικό, τα εξωτερικά τείχη της πόλης με τα οποία έρχεται σε άμεση επαφή, καθώς και τα απομεινάρια των βοηθητικών κτισμάτων και των εσωτερικών τειχών που περιβάλλανε το ναό της Οδηγήτριας.

Δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι σε τι κατάσταση βρίσκονταν τα οικοδομήματα δευτερεύουσας σημασίας όταν έγινε η αποτύπωση. Ωστόσο από λιγοστές φωτογραφίες που λήφθηκαν την εποχή εκείνη και που λειτουργούν σήμερα ως πειστήρια, διαπιστώνουμε ότι η αποδόμηση τους ήταν ήδη σε προχωρημένη κατάσταση. Επομένως γίνεται αντιληπτό ότι η αποτύπωση του τοπογραφικού δεν βασίστηκε μόνο σε ακέραια (αυθύπαρκτα) κτίσματα, αλλά και σε μισοκατεστραμμένα τοιχεία, σε ίχνη κατοψεων και πιθανώς και σε ευρήματα θεμελιώσεων από τις διερευνητικές ανασκαφές που είχαν προηγηθεί.

²⁸⁷ Le Goff, J. (1998) 155.

Ωστόσο ύστερα από προσεκτική μελέτη του τοπογραφικού και επιτόπια σύγκρισή του με την υφιστάμενη κατάσταση της Μονής, είναι αδιαμφισβήτητο πως μέσα στα τελευταία 100 περίπου χρόνια η εικόνα των βοηθητικών οικοδομημάτων έχει μεταβληθεί δραματικά. Αυτό γίνεται εμφανές και στην σύγκριση του τοπογραφικού του G. Millet με πρόσφατη αεροφωτογραφία που λήφθηκε αποκλειστικά για την εκπόνηση της παρούσας μελέτης (Σχέδιο 47, 48).

Όπως εύκολα παρατηρεί κανείς, πολλά από τα κάποτε εναπομείναντα ερείπια έχουν σβηστεί από την συνεχή φθορά του χρόνου. Περιμετρικά του ναού της Οδηγήτριας και κυρίως προς τα βόρεια και τα ανατολικά υφίστανται πλήθος κτισμάτων, τα οποία βρίσκονται σε πολύ κακή κατάσταση διατήρησης. Για το λόγο αυτό η ταύτισή τους με συγκεκριμένες λειτουργίες και χρήσεις δεν καθίσταται εφικτή με ακρίβεια. Οι επάλληλες καταστροφές, οι φυσικές επιχώσεις στα ερείπια και η έλλειψη έργων συντήρησης είχαν ως άμεση συνέπεια τον σταδιακό αφανισμό μεγάλου μέρους του αρχιτεκτονικού πλούτου της άλλοτε λαμπρής Μονής (Εικ. 89).

Ο Α. Ορλάνδος από τον πρόλογο κιάλας του έργου του *Μοναστηριακή Αρχιτεκτονική*, εκφράζει την απογοήτευσή του σχετικά με την απουσία βιβλιογραφικών αναφορών όσον αφορά τα δευτερεύοντα κτίσματα των μοναστικών συγκροτημάτων. Αναφέρει συγκεκριμένα ότι ο ίδιος είχε εντοπίσει παντελή έλλειψη συγγραμμάτων σχετικών με την αρχιτεκτονική των κτηρίων από τα οποία απαρτίζεται μια Μονή. Ως μοναδική αξιόλογη γραπτή πηγή ονομάζει την πραγματεία του G. Bals (1913), η οποία μας δίνει πληροφορίες μόνο για την αρχιτεκτονική του Αγίου Όρους. Όμως, όπως ομολογεί και ο ίδιος ο G. Bals για το σύγγραμμά του, τα σχέδια των δευτερευόντων κτηρίων είναι άλλοτε πρόχειρα και άλλοτε ανακριβή.²⁸⁸

Παραπάνω έγινε λόγος για την έννοια του μνημείου, την μεταβολή του όρου αυτού, καθώς και για τον ρόλο του στο πολιτισμικό γίγνεσθαι. Είναι σημαντικό να τονιστεί ότι παρά την σημαντικότητά τους, τα μνημεία ακόμα και σήμερα δεν αντιμετωπίζονται πάντοτε με τον ίδιο τρόπο. Αυτό οφείλεται σε πληθώρα μεταβλητών, όπως είναι οι κοινωνικοί, οι οικονομικοί και οι πολιτικοί παράγοντες. Όπως κάθε γενιά μεταχειριζόταν τα μνημεία που κληρονομούσε με διαφορετικό τρόπο, έτσι ακριβώς συμβαίνει και τώρα.

Στην σύγχρονη εποχή τα διασωθέντα ιστορικά μοναστικά κτήρια μη καθαρά θρησκευτικής χρήσεως (π.χ. Τράπεζες, Εστίες, Μαγκιπεία, Κελιά, Φωτανάματα κ.α.) της

²⁸⁸ Ορλάνδος, Α. (1999) 3.

βυζαντινής, αλλά και της μεταβυζαντινής περιόδου θα ήταν περισσότερα στο πλήθος τους εάν: τα καιρικά φαινόμενα δεν προκαλούσαν τόσες φθορές και διαβρώσεις με το πέρασμα των χρόνων, τα δομικά τους υλικά δεν ήταν τόσο ευτελή και οι μοναχοί (οι χρήστες) που κληρονόμησαν αυτά τα πολιτιστικά αγαθά τα μεταχειρίζονταν με περισσότερη προσοχή και ευλάβεια.²⁸⁹

Δεν είναι δυνατόν δε να παραβλεφθεί πως «όταν χρησιμοποιούνται οι έννοιες της πολιτιστικής ή αρχιτεκτονικής κληρονομιάς, συνοδεύονται συνήθως από τις λέξεις προστασία ή διατήρηση».²⁹⁰ Όταν δηλαδή θέτουμε τον όρο του πολιτιστικού αρχιτεκτονικού κληροδοτήματος, ουσιαστικά αναφερόμαστε στο αντικείμενο της προστασίας και της αποκατάστασης.

Ωστόσο υφίσταται στην εποχή μας ένα καίριο ζήτημα: Όταν τα κτίσματα που εμείς αναγνωρίζουμε ως μνημεία κατασκευάζονταν, υπήρχε η πρόθεση αυτά να αποτελέσουν πράγματι μνημεία στο μέλλον; Ίσως σε πολλές περιπτώσεις ο κυρίαρχος και ίσως και ο μοναδικός σκοπός που είχαν πολλά από τα κτίσματα που εμείς αποκαλούμε ιστορικά, να ήταν απλώς η κάλυψη πρακτικών λειτουργιών της καθημερινής ζωής μιας συγκεκριμένης ιστορικής περιόδου. Σε αυτά, λοιπόν, δίνεται η ονομασία των αθέλητων μνημείων. Με άλλα λόγια οι μάστορες που κατασκεύαζαν ένα αρχιτεκτόνημα κατά τον Μεσαίωνα σε πολλές περιπτώσεις στόχευαν απλά στην ικανοποίηση των συγχρόνων τους και δεν υπολόγιζαν ότι αυτό μελλοντικά θα αποτελούσε μια ιστορική μαρτυρία. Με το συλλογισμό αυτό, ο συγγραφέας καταλήγει στο συμπέρασμα ότι «δεν έχουν τα ίδια τα έργα δύναμη του αρχικού τους προορισμού το νόημα και τη σημασία του μνημείου, αλλά είμαστε εμείς, τα μοντέρνα υποκείμενα, εκείνοι που τους δίνουμε το νόημα και τη σημασία του μνημείου».²⁹¹ Άρα αναμνηστική αξία δεν έχει το εκάστοτε μνημείο μόνο και μόνο επειδή διασώζεται, αλλά επειδή επάνω του αποτυπώνονται τα ίχνη του χρόνου.

Είναι όμως πρακτικά αδύνατον να διατηρούμε όλα τα εναπομείναντα ιστορικά σύνολα, διότι είναι αναρίθμητα και διαρκώς θα πολλαπλασιάζονται. Για αυτόν τον λόγο είναι απολύτως αναγκαίο να κατανοηθεί πως η ολοκληρωτική διατήρηση των παλαιών κτισμάτων δεν μπορεί να είναι πάντοτε απόλυτη, αλλά αρμόζει να συνταιριάζεται με καινοτόμα εγχειρήματα.²⁹² Ωστόσο όταν η ιστορία υπάρχει, τα αποτυπώματα της δεν πρέπει να χαθούν ολοκληρωτικά, ακόμα και όταν γύρω της αναπτύσσονται σύγχρονες κατασκευαστικές ή καλλιτεχνικές επεμβάσεις.

²⁸⁹ Ορλάνδος, Α. (1999) 4.

²⁹⁰ Ζήβας, Δ. (1997) 41.

²⁹¹ Riegl, A. (2006) 31.

²⁹² Le Goff, J. (1998) 35.

Ενώ πλέον οι αρχές προστασίας, διατήρησης και επανάχρησης των μνημείων κατοχυρώνονται από πολυάριθμες διεθνείς αρχές, κάθε περίπτωση είναι ξεχωριστή και χρήζει ιδιαίτερης αντιμετώπισης. Είναι αναμφίβολο ότι τους τελευταίους δύο αιώνες η αντιμετώπιση της κοινωνίας απέναντι στην πολιτιστική της κληρονομιά, έχει αποδειχθεί από πλήρως απαξιώτικη, έως και αξιοσημείωτα προστατευτική.²⁹³ Βάσει της αντίληψης αυτής κατανοούμε ότι η αξιολόγηση των μνημείων είναι δυνατόν να κλιμακώνεται. Ενώ το παλαιό (το ιστορικό) παραπέμπει στο παρελθόν, αντιθέτως κάτι νέο παραπέμπει πάντοτε στο μέλλον. Οι δυο αυτές έννοιες, αντί να ανταγωνίζονται σαν αντιφατικές, είναι πλέον αναγκαίο να συνεργάζονται και να συνδιαλέγονται ως αλληλένδετες φόρμες. Είναι επιτακτική ανάγκη η πρόοδος να επιτυγχάνεται τόσο μέσα από την επιστροφή στις πηγές, όσο και μέσα από την ευθύγραμμη εξέλιξη.²⁹⁴ Η σύγχρονη επιστημονική κοινότητα έχει τη δυνατότητα να συνδυάσει αρμονικά τις δύο αυτές μορφές προόδου, ώστε να σχεδιάζει επιτυχώς δυναμικά τοπία. Έτσι δύναται να αποφευχθεί η αέναη υποβάθμιση και ερήμωση των ιστορικών τόπων, περιορίζοντας την παρακμή τους ως μουσειακών αντικειμένων που στερούνται οποιαδήποτε σύγχρονη μορφή ζωής (και χρήσης).

Ο βυζαντινός λόφος του Μυστρά δεν αποτελεί έναν μονοσήμαντο αρχαιολογικό χώρο, αλλά προβάλλει ένα ευρύ σύνολο αξιών. Ως ένας πολύτιμος μάρτυρας του παρελθόντος, διαθέτει πληθώρα ιστορικών, καλλιτεχνικών και συναισθηματικών εκφάνσεων. Στα ερείπιά του και την ναοδομία του διαφαίνονται οι αρχιτεκτονικές αναζητήσεις, οι τυπολογίες από τις οποίες είχε επηρεαστεί, οι συνεχείς πολιτισμικές προσμίξεις, ακόμα και ο τρόπος ζωής των ανθρώπων που κατοικούσαν τον τόπο αυτόν επί επτά συνεχείς αιώνες (Εικ. 90).

Αναμφίβολα, τα μνημεία του Μυστρά αφηγούνται ένα σημαντικό μέρος των γεγονότων που έλαβαν χώρα από τον Μεσαίωνα, έως και την περίοδο του Εμφυλίου Πολέμου. Επομένως παρουσιάζουν την κοινωνική, πνευματική και οικονομική πορεία του τόπου. Όσο περιπλανάσαι στον βυζαντινό αυτό λόφο, τόσο περισσότερο σε συνεπαίρνει η αισθητική των ανθρώπων που διαμόρφωσαν το ύφος του οικισμού κατά το παρελθόν. Τρία είναι τα στοιχεία που την εκφράζουν καλύτερα: η ομορφιά του τοπίου, η σύνθετη αρχιτεκτονική και η υψηλή τέχνη που διακατέχει τα μνημεία (Εικ. 91, 92, 93). Έρχεσαι σε επαφή με τις αρχιτεκτονικές τάσεις και τα ιδεολογικά ρεύματα του ύστερου βυζαντινού μεσαίωνα, σε ένα περιβάλλον όπου η βυζαντινή αρχιτεκτονική έχει υποστεί πολλαπλές

²⁹³ Καραδέδος, Γ. (2009) 37.

²⁹⁴ Le Goff, J. (1998) 57.

προσμίξεις με την ενετική και την οθωμανική κουλτούρα.

Μέχρι και τα μισά του 20^{ου} αι., η τακτική προστασίας του μνημειακού και ιστορικού αυτού τόπου ήταν περισσότερο παθητική, παρά ενεργητική. Τόσο το νεότερο ελληνικό κράτος που απαλλοτρίωσε τον χώρο, όσο και η νεοσύστατη υπηρεσία που ενασχολείται με τις αρχαιότητες, αδυνατούσαν να καλύψουν ακόμα και τις βασικές σωστικές εργασίες για την προστασία της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής, αγνοώντας παντελώς την κοσμική και μοναστηριακή αρχιτεκτονική, παρά το γεγονός ότι αυτή υπερείχε κατά πολύ σε πλήθος μνημείων. Το ουσιαστικό ενδιαφέρον των επιστημόνων για την κληρονομιά του Μυστρά καθυστέρησε να εκδηλωθεί. Αλλά ακόμα και όταν αυτό συνέβη, η προσοχή τους ήταν μονίμως εστιασμένη στην ναοδομία. Οι πρώτες αναστηλωτικές επεμβάσεις των Α. Αδαμαντίου και Α. Ορλάνδου μετέβαλαν αποτελεσματικά την εικόνα της απολύτως ρημαγμένης πόλης. Η γενική εικόνα του ερειπιώνα αναβαθμίστηκε αξιοσημείωτα, καθώς οι ναοί απέκτησαν και πάλι την θολοδομία τους, ενώ παράλληλα έλαβαν τόπο αρκετές αποτυπώσεις και μελέτες εντός του αρχαιολογικού χώρου (Εικ. 94, 95). Ωστόσο όμως όλες οι οικίες, τα βοηθητικά οικοδομήματα των μοναστηριών και οι οχυρώσεις, συνέχισαν να μην λαμβάνουν την απαιτούμενη προσοχή και ως συνέπεια υποβαθμίστηκαν ανεπανόρθωτα.

Επί πολλές δεκαετίες, λοιπόν, επικρατούσε απόλυτη άγνοια για την αρχή που ονομάζεται ολοκληρωμένη διατήρηση. Ωστόσο στα τέλη του περασμένου αιώνα με την συγκρότηση της Επιτροπής Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά, άρχισε να γίνεται εμφανής μια ελπιδοφόρα αλλαγή στον προσανατολισμό της σημειακής αποκατάστασης, καθώς παρουσιάστηκε η προθυμία για συνολική αναβάθμιση. Παρόλα αυτά, το έργο της Επιτροπής εστίασε σε συγκεκριμένα τμήματα του οχυρωμένου λόφου και μάλιστα έως ένα συγκεκριμένο βαθμό. Αφενός πολλά κτίσματα αντιμετωπίστηκαν με παθητικότητα και οι εργασίες που πραγματοποιήθηκαν σε αυτά αρκούσαν μόνο σε ήπιες και σημειακές στερεωτικές επεμβάσεις, αποχρωματώσεις και καθαρισμούς, οι οποίοι δεν επαναλαμβάνονταν στα απαιτούμενα χρονικά διαστήματα. Αφετέρου το αναστηλωτικό έργο του συγκροτήματος των παλατιών, καθώς και οι εκτεταμένες επεμβάσεις στην οικία Λάσκαρη και στην Παντάνασσα παρουσιάζουν σοβαρές αυθαιρεσίες ως προς τις σύγχρονες διακηρυγμένες Αρχές Διατήρησης και Προστασίας Μνημείων και ξεπερνούν την δεοντολογία των αναστηλώσεων.

Το 1989 ήταν το αποκορύφωμα στην συμβολική διάσταση που έλαβε ο ιστορικός αυτός τόπος, καθώς ο μεσαιωνικός Μυστράς κηρύχθηκε ως μνημείο πολιτιστικής κληρονομιάς από την UNESCO και εγγράφηκε ως πολιτιστικό αγαθό στον παγκόσμιο

κατάλογό της.²⁹⁵

Για έναν ταξιδιώτη που επισκέφτηκε για πρώτη φορά τον αρχαιολογικό χώρο του Μυστρά πριν από 40 περίπου χρόνια και τώρα πρόκειται να τον περιηγηθεί ξανά, θα είναι αδιαμφισβήτητα ενθαρρυντικό να εντοπίσει τις βελτιώσεις στο τοπίο και να απαριθμήσει όλα όσα έχουν επιτευχθεί. Παράλληλα δε, θα είναι και τρομακτική η συνειδητοποίηση του πλήθους των ζητημάτων που χρήζουν άμεσης αντιμετώπισης. Τα δευτερεύουσας σημασίας μοναστηριακά και οικιστικά σύνολα δέχτηκαν μόνο ήπιες εργασίες στερέωσης, αντιστήριξης, αρμολόγησης και αποχρωμάτωσης (Εικ. 96). Με τον τρόπο αυτό, η αντίθεση ανάμεσα στα μνημεία της ναοδομίας και σε όλα τα υπόλοιπα αρχιτεκτονήματα παραμένει αισθητή.

Στον 21^ο αι. που διανύουμε, ύστερα από όλους αυτούς τους διαφορετικούς προσανατολισμούς και τις κοινές αρχές που υιοθέτησε η διεθνής κοινότητα, το μνημειακό σύνολο του Μυστρά επιβάλλεται να διαφυλαχθεί ακόμα πιο αποτελεσματικά. Είναι καιρός, μάλιστα, να αναμειχθεί με σύγχρονες λειτουργίες και πολιτιστικές δράσεις, ούτως ώστε η εμπειρία του επισκέπτη να γίνει περισσότερο βιωματική και να μεταλαμπαδευτεί το σύστημα των αξιών της ιστορικής ταυτότητας που αυτό διαφυλάσσει.

3.4.2 Σενάριο ανάδειξης κτηρίου Τραπέζης και περιβόλου Μονής

Βάσει όλων των παραπάνω διατυπώσεων και των αρχών διατήρησης, τα οποία ήδη παρατέθηκαν, προτείνεται ένα ευρύ φάσμα εναλλακτικών προτάσεων παρέμβασης εντός του ιστορικού κτηρίου μελέτης μας και του υπαίθριου περιβάλλοντος χώρου.

Ο αρχαιολογικός χώρος Μυστρά ως ‘τόπος-μουσείο’ που αριθμεί δεκάδες βυζαντινά μνημεία, έχει αναδειχθεί ως ένας αναντικατάστατος και μοναδικής αξίας θησαυρός της παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς. Εξαιτίας, όμως, της στέρησης του τόπου από σχεδόν κάθε στοιχείο ζωής, προβάλλεται μόνο η αξία του κελύφους, δίχως αξία περιεχομένου.

Όπως ήδη αναλύθηκε στα μνημεία αποδιδόταν μέχρι πρότινος ένας μουσειακός και σεβάσμιος χαρακτήρας. Αντιθέτως στη σύγχρονη εποχή τα μνημειακά σύνολα έχουν λάβει διαφορετικές διαστάσεις στο παγκόσμιο πολιτισμικό περιβάλλον. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι το μεσαιωνικό κτηριακό συγκρότημα ονόματι ‘Le Murate’, το οποίο βρίσκεται στην Φλωρεντία της Ιταλίας. Το συγκεκριμένο ιστορικό αρχιτεκτόνημα οικοδομήθηκε στις αρχές του 15ου αι. με σκοπό την ίδρυση μοναστικής κοινότητας εντός της πόλης (1424). Ωστόσο

²⁹⁵ Σίνος, Σ. (2009 β) 29.

λίγους αιώνες αργότερα το μοναστήρι εγκαταλείφθηκε. Στα μισά του 19ου αι. το κτιριολογικό του πρόγραμμα μεταβλήθηκε και τότε ο χώρος άρχισε να λειτουργεί ως σωφρονιστικό ίδρυμα (1845-1985). Στη συνέχεια το συγκρότημα εγκαταλείφθηκε ξανά, ώσπου στα τέλη του 20ού αι. έλαβε χώρα η αποκατάσταση και επανάχρησή του ως συγκροτήματος πολυτελών κατοικιών και γραφείων, με γνώμονα τον σεβασμό του αρχιτεκτονικού λεξιλογίου του κελύφους του (Εικ. 97, 98).

Στην παρούσα περίπτωση της Μονής Βροντοχίου κρίνεται απαραίτητη η αναβίωση του χώρου, όχι ως ενεργό μοναστήρι αλλά ως ένα ιστορικό αρχιτεκτονικό σύνολο που προσκαλεί όλους τους ανθρώπους να το εξερευνήσουν, μέσω μιας σειράς εκπαιδευτικών προγραμμάτων και διαδραστικών εκδηλώσεων, κυρίως καλλιτεχνικού χαρακτήρα.

Η διαμόρφωση των προϋποθέσεων για την ένταξη ενός ζωντανού μνημείου εντός του κατά τα άλλα μουσειακού αρχαιολογικού χώρου του Μυστρά, μπορεί να «λειτουργήσει σαν ένας κρίκος στην αλυσίδα μεταξύ του χθες και του αύριο».²⁹⁶ Ένα συντονισμένο εγχείρημα από την πολιτεία και τους φορείς για τον επαναπροσδιορισμό της λειτουργίας της Τραπέζης και του περιβόλου της Μονής, κρίνεται ως η πλέον κινητήριος δύναμη που θα στοχεύσει στην αναβίωση του χώρου από τον σύγχρονο άνθρωπο.²⁹⁷ Η διατήρηση μιας ισορροπίας ανάμεσα στην ιστορία και την σύγχρονη ζωή, θα δώσουν το χαμένο νόημα τόσο της εν λόγω Μονής, όσο και ολόκληρης της άλλοτε πυκνοκατοικημένης βυζαντινής πολιτείας, δίχως να την εμπορευματοποιήσουν. Εξάλλου η επιβίωση της ιστορικής μνήμης δεν είναι κάτι στατικό, αλλά αποτελεί μια συνεχή δυναμική και ενεργητική πρακτική.

Αυτό που μπορεί να συνδέσει αποτελεσματικά τα εδώ και αιώνες άψυχα κατάλοιπα της μοναστηριακής δομής της Μονής Βροντοχίου μεταξύ τους είναι το ανθρώπινο στοιχείο, η ανθρώπινη δραστηριότητα, όπως αυτή μεταφράζεται μέσα στο χώρο δράσης τους. Επομένως επιβάλλεται να ανακτηθεί η χαμένη πηγή της ανθρώπινης δραστηριοποίησης. Αυτό, βέβαια, είναι δεδομένο ότι απαιτεί μια διαλλακτικότητα από μέρους της ελληνικής αρχαιολογικής κοινότητας, η οποία παραμένει εμμονικά προσκολλημένη στις απαρχαιωμένες τακτικές διαχείρισης των μνημείων. Μια σύγχρονη παρέμβαση δύναται να αναγνωριστεί αρχικά ως κάτι επικίνδυνο για την βυζαντινή ταυτότητα του ιστορικού αυτού μοναστηριού. Ωστόσο όμως αναζητώντας κανείς μια πιο σφαιρική εικόνα γύρω από το ζήτημα αυτό, θα κατανοήσει πως το βορειοδυτικό αυτό άκρο του οχυρωμένου λόφου του Μυστρά θα αποκτήσει έναν νέο κοινωνικό ρόλο, ο οποίος θα εμπλουτίσει το ενδιαφέρον τόσο των ντόπιων κατοίκων, όσο και των επισκεπτών και θα προωθήσει έναν εποικοδομητικό διάλογο

²⁹⁶ Στεφάνου, Ι. (1987) 42.

²⁹⁷ Ζήβας, Δ. (1997) 45.

ανάμεσα στις ανάγκες της σύγχρονης ζωής με τον ιστορικό αυτό χώρο.

Με τον τρόπο αυτό το μνημείο θα λάβει μια νέα αξία χρήσεως και επομένως θα αναβαθμιστεί σημαντικά. Η αξία χρήσεως που θα του αποδοθεί έγκειται στο πλήθος των δραστηριοτήτων που οι επισκέπτες θα έχουν την ευκαιρία να συμμετάσχουν, έτσι ώστε να βιώσουν μια ξεχωριστή εμπειρία. Όταν η αποδιδόμενη χρηστική αξία ενός μνημείου εναρμονίζεται με το ιδιαίτερο του περιβάλλον, σέβεται το υπάρχον αρχιτεκτονικό λεξιλόγιο και δεν επιδιώκει την απόκρυψη ή την αλλοίωση της ιστορικής του ταυτότητας, τότε μπορεί να επιφέρει θετικά αποτελέσματα (Εικ. 99).

Οι ενέργειες που προτείνονται μπορούν να χωριστούν στα εξής τρία τμήματα:

α. η είσοδος

β. η περιπλάνηση

γ. η τράπεζα

Η κατηγοριοποίηση αυτή γίνεται προς διευκόλυνση της περιγραφής των επεμβάσεων και σχετίζεται με την πορεία κίνησης του σύγχρονου επισκέπτη από το γενικό (αρχαιολογικός χώρος) προς το ειδικό (Μονή Βροντοχίου) και το ειδικότερο (συγκρότημα Τραπέζης μοναστηριού). Τα επιμέρους τμήματα των επεμβάσεων δεν πρέπει να θεωρηθούν ως αυθύπαρκτα, αλλά ως αναπόσπαστο μέρος μιας ενιαίας σύλληψης που παρουσιάζεται στην παρούσα ενότητα.

Η Είσοδος

Κατά την είσοδό του στον περίβολο της Μονής, ο περιπατητής έρχεται για πρώτη φορά σε οπτική επαφή με τον ναό της Οδηγήτριας και το πλήθος των βοηθητικών κτισμάτων που τον περιβάλλουν. Όπως συμβαίνει σε κάθε ιστορικό μνημείο που εξερευνά κανείς, έτσι κι εδώ η είσοδος διαδραματίζει πολύ σημαντικό ρόλο, καθώς εκεί αποκτώνται οι πρώτες εικόνες και εντυπώσεις.

Αυτός που επισκέπτεται την Μονή Βροντοχίου, είτε για πρώτη είτε για χιλιοστή φορά, αισθάνεται κατά την είσοδό του το δέος μιας αποκάλυψης για το μνημείο που αντικρύζει μπροστά του. Για αυτόν αποτελεί έναν μυστικό κόσμο, τον οποίο επιθυμεί ενστικτωδώς να πλησιάσει και να εξερευνήσει ξανά και ξανά (Εικ. 100).

Όπως έχει ήδη διατυπωθεί δεν είμαστε βέβαιοι για το πού βρισκόταν η είσοδος του εν λόγω μοναστηριού κατά τα χρόνια λειτουργίας του. Πιθανολογείται ότι διέθετε εξωτερική

πύλη σε γειτνίαση με τον οχυρωματικό πύργο της Μονής για την άμεση μετάβαση των πιστών από το Εξωχώριον. Ωστόσο πέραν της εξωτερικής πύλης, η ύπαρξη και η θέση της οποίας δεν μπορεί μέχρι ώρας να επιβεβαιωθεί ή να απορριφθεί, υπήρχε με βεβαιότητα και μια εσωτερική είσοδος μεταξύ της Μονής Βροντοχίου και της Κάτω Χώρας Μυστρά. Δυστυχώς ούτε για αυτήν την είσοδο υπάρχουν ευρήματα σχετικά με την ακριβή της θέση. Ωστόσο η σπουδαιότητά της ως προς την αρχιτεκτονική σύνθεση του ιστορικού αυτού μνημείου είναι αδιαμφισβήτητη.

Βάσει της σημαντικότητας της έννοιας της εισόδου εντός του περιβόλου του μοναστηριού, ως πρώτο εγχείρημα προτείνεται η επιλογή ενός κομβικού σημείου, ως πρώτος χώρος στάσης των επισκεπτών (Σχέδιο 49). Ο χώρος αυτός θα σηματοδοτεί την έναρξη της διαδρομής του περιηγητή εντός του μνημείου, ανακαλώντας στην μνήμη του την είσοδο του βυζαντινού μοναστηριού. Στο σημείο αυτό ο επισκέπτης θα έχει την δυνατότητα να έρθει σε μια πρώτη γνωριμία με την ιστορία του μνημείου διαμέσου πληροφοριακών πινακίδων.

Όπως διαφαίνεται και στο σχέδιο, έχει επιλεγθεί η θέση που φέρει την ονομασία ‘θεωρητική είσοδος Μονής’. Καθώς οδηγείται κανείς από την Μητρόπολη προς την Μονή Βροντοχίου μέσω του υπάρχοντος καλντεριμιού, περνάει τον ναό των Αγίων Θεοδώρων που βρίσκεται σε υψηλότερη στάθμη από το μονοπάτι και καταλήγει μέσω της υφιστάμενης πλατιάς κλίμακας στον χώρο της πρώτης αυτής στάσης. Από εκεί έρχεται ο περιηγητής για πρώτη φορά σε οπτική επαφή με το Καθολικό της Μονής, το οποίο ορθώνεται στο βάθος μαζί με τα βοηθητικά κτίσματα της βόρειας πλευράς του περιβόλου. Στο σημείο αυτό ξεκινάει η εμπειρία του και ο διάλογός του με τον ιστορικό αυτό τόπο του Μυστρά. Δεν βρίσκεται μεν πολύ κοντά για να εξετάσει τον χώρο με λεπτομέρεια, αλλά ταυτόχρονα έχει λάβει μια γενική πρώτη εντύπωση του τοπίου που τον προσελκύει να το ανακαλύψει.

Στο σημείο αυτό προτείνεται να τοποθετηθούν οι πληροφοριακές πινακίδες, οι οποίες θα παρέχουν στοιχεία για την ιστορία της Μονής, ενώ παράλληλα θα παρουσιάζουν το τοπογραφικό σχέδιο του G. Millet σε αντιπαράθεση με σύγχρονες αεροφωτογραφίες προς άμεση σύγκριση (Σχέδιο 47, 48). Με τον τρόπο αυτό θα επιχειρηθεί να γίνει κατανοητή για τους σύγχρονους τουρίστες η αρχιτεκτονική σύνθεση του μοναστηριού, ούτως ώστε να είναι πλέον ξεκάθαρη η σχέση μεταξύ των επιμέρους κτισμάτων, τα οποία θα δει κατά την πορεία κίνησής του. Επομένως το μνημείο θα μπορεί να αναγνωριστεί ευκολότερα ως ολότητα και θα προωθηθεί η πραγματικότητα που πολλοί σύγχρονοι περιηγητές αγνοούν: πως το Καθολικό και τα ερείπια που το πλαισιώνουν, λειτουργούσαν και λειτουργούν ως ενιαίος αρχιτεκτονικός πυρήνας ενός κάποτε ένδοξου βυζαντινού μοναστηριού. Με τον τρόπο αυτό δίνεται η ευκαιρία στον καθένα, ανεξαρτήτως ηλικίας και γενικών ιστορικών γνώσεων να

ξετυλίξει το νήμα της ιστορικής συνέχειας του μνημειακού αυτού συνόλου και να οδηγηθεί σταδιακά στην βιωματική του γνωριμία με ολόκληρο το αρχιτεκτονικό αυτό συγκρότημα.

Η Περιπλάνηση

Στην αρχιτεκτονική, σύμφωνα με τα λεγόμενα του P. Zumthor, υπάρχουν δύο βασικές δυνατότητες σύνθεσης του χώρου: υπάρχει το κλειστό αρχιτεκτονικό σώμα, το οποίο απομονώνει τον χώρο εντός του κελύφους του και υπάρχει και το ανοικτό αρχιτεκτονικό σώμα, το οποίο οριοθετείται από μια χωρική περιοχή, η οποία με τη σειρά της συνδέεται με μια ατέλειωτη συνέχεια. Η επέκταση του χώρου μπορεί να γίνει ορατή μέσα από αρχιτεκτονικά σώματα, όπως είναι πλάκες ή άλλα αντικείμενα τοποθετημένα ελεύθερα ή σε σειρές στη χωρική επέκταση ενός κτηρίου.²⁹⁸

Στην περίπτωση της Μονής Βροντοχίου που μελετάται, θα έλεγε κανείς πως επικρατεί το κλειστό σώμα για τους δυο της ναούς και το ανοικτό αρχιτεκτονικό σώμα για το σύνολο των βοηθητικών της κτισμάτων. Ενώ κατά τα χρόνια λειτουργίας της αποτελούσε μια αρχιτεκτονική σύνθεση δεκάδων οικοδομημάτων με ποικίλες χρήσεις και μεγέθη, πλέον δεν δίνεται ουδεμία παρόμοια αίσθηση. Αντίθετα, φαίνεται οι δυο αυτοί μνημειώδεις ναοί του μοναστηριού να στέκονται μόνοι τους μέσα στο καλαισθητό αυτό φυσικό τοπίο. Τα χαλάσματα των κατεστραμμένων βοηθητικών κτηρίων ενσωματώνονται περισσότερο με τα στοιχεία της φύσης, παρά με τα αναστηλωμένα αρχιτεκτονήματα που στέκουν επιβλητικά ως κλειστά αρχιτεκτονικά σώματα και αποκομμένα από κάθε είδους δραστηριότητα. Από την μια, λοιπόν, η ναοδομία φαίνεται να έχει αντιμετωπιστεί με μεγάλο ενδιαφέρον ώστε να επιτευχθεί η αντίσταση στη φθορά του χρόνου και από την άλλη, όλα τα κτίσματα που την περιβάλλουν παρουσιάζουν μια διαφορετική θεώρηση ως προς την αντιμετώπισή τους. Επομένως προβάλλεται μια έντονη αντίθεση (Εικ. 101). Η αντίθεση αυτή είναι που μπορεί να αναγνωριστεί ως η αφετηρία ενός νέου διαλόγου μεταξύ του ιστορικού τόπου και της σύγχρονης ζωής.

Για τον Κ. Παπαϊωάννου «η αυλή του μοναστηριού διεκδικεί το δικαίωμα να έχει υπόσταση αυθύπαρκτη, δηλαδή να είναι ένας αυτόνομος χώρος ζωής»,²⁹⁹ στο κέντρο μιας κλειστής θρησκευτικής κοινότητας. Η έκτασή της αποτελεί το βασικό πεδίο κίνησης των μοναχών και των επισκεπτών για την μετάβασή τους από ένα κτήριο σε κάποιο άλλο. Ειδικά ο επισκέπτης όταν εισέρχεται σε ένα μοναστικό συγκρότημα (είτε αυτό βρίσκεται σε

²⁹⁸ Zumthor, P. (2006) 22.

²⁹⁹ Παπαϊωάννου, Κ. (1977) 73.

λειτουργία, είτε αποτελεί πλέον αρχαιολογικό χώρο), δεν κάθεται μόνο σε ένα σημείο σταθερός, αλλά νιώθει μία ώθηση να μετακινηθεί για να ανακαλύψει την κτηριακή του διάρθρωση.

Για το ίδιο το ανθρώπινο πνεύμα η σημαντικότερη εμπειρία που αναζητεί να βιώσει είναι οι διαδρομές εντός της αυλής: αυτές που καθορίζουν οι βασικοί άξονες και αυτές που δημιουργούνται κάθε φορά πάνω σε δευτερεύοντες άξονες και με κάπως αυθόρμητο (μη προκαθορισμένο) τρόπο. Έτσι επιλέχθηκε η χάραξη μιας νέας και ενδιαφέρουσας πορείας εντός του περιβόλου που θα προσφέρει ακριβώς αυτή την επιθυμία του περιηγητή για περιπλάνηση προς εξερεύνηση του ελεύθερου ανοικτού χώρου.

Όπως είναι ήδη διατυπωμένο, η αυθεντική πορεία κίνησης των μοναχών από την είσοδο του μοναστηριού προς την είσοδο και το Ιερό του Αφεντικού έχει χαθεί. Στην σύγχρονη εποχή, μάλιστα, όσο ο βυζαντινός Μυστράς λειτουργεί ως επισκέψιμος αρχαιολογικός χώρος η κύρια είσοδος των επισκεπτών εντός του Καθολικού πραγματοποιείται διαμέσου της βόρειας όψης. Γνωρίζουμε όμως πως, κατά τους βυζαντινούς χρόνους, η κεντρική είσοδος σε ένα οποιοδήποτε Καθολικό γινόταν πάντοτε από τον νάρθηκα (δηλαδή η πορεία κίνησης μέσα στον ναό ταυτιζόταν με τον άξονα Ιερού – νάρθηκα).

Εφόσον υφίσταται αυτή η σημαντική αλλοίωση στην αρχική πορεία κίνησης που διαγραφόταν από τους μοναχούς και τους πιστούς του άλλοτε ζωντανού μοναστηριού, προτείνεται μια νέα τεθλασμένη πορεία κίνησης αντί της υφιστάμενης γραμμικής πορείας (Σχέδιο 50). Σκοπός της καινούργιας αυτής χάραξης είναι η ενδελεχής διερεύνηση του ανοικτού ελεύθερου χώρου, σε συνδυασμό με την εγκατάσταση σύγχρονων, υπαίθριων εκθέσεων. Ο επισκέπτης θα έχει την δυνατότητα να μετακινηθεί στα βόρεια και ανατολικά του περιβόλου, ενώ θα εκτυλίσσονται δύο ταυτόχρονες ‘δράσεις’: αφενός θα είναι περικυκλωμένος από τα υφιστάμενα κτίσματα της Μονής και αφετέρου ο ίδιος θα περικυκλώνει τον διαθέσιμο χώρο που έχει επιλεγεί ως χώρος για εγκαταστάσεις τέχνης (installations) (Σχέδιο 51).

Μέσω της περιπλάνησης του επισκέπτη από εγκατάσταση σε εγκατάσταση, ο μνημειακός άξονας του Καθολικού που κυριαρχούσε μέχρι πρότινος θα μετριαστεί. Έτσι ο επισκέπτης θα κατορθώσει να αποδεσμευτεί από την άμεση επιρροή του και επομένως θα μπορέσει να στρέψει την προσοχή του και στα υπόλοιπα στοιχεία του περιβάλλοντος γύρω του. Με τον τρόπο αυτό ο περιβάλλοντας χώρος μπροστά από την βόρεια όψη του Καθολικού δύναται να λειτουργήσει και ως χώρος στάσης προς παρατήρηση (Σχέδιο 52). Τότε το μνημειακό ύφος του ιστορικού αυτού χώρου θα μπορέσει να συνδιαλλαχθεί με την

πολυμορφία και την γραφικότητα που προσδίδει ο ελεύθερος χώρος, ο οποίος θα φιλοξενεί σύγχρονα (και πιθανώς διαδραστικά) έργα.

Διαμέσου των υπαίθριων εκθέσεων, ο προαύλιος χώρος θα αποκτήσει κάποια αυτονομία και θα εμπλουτιστεί με έναν έντονο δυναμισμό. Ο περίβολος θα μετατραπεί σε τόπο στάσης και θα αποκτήσει αυτομάτως έναν λειτουργικό ρόλο. Με τον τρόπο αυτό θα ασκεί στον περιηγητή μια ισχυρή έλξη, η οποία θα τείνει να τον εκτρέψει από την μέχρι ώρας μονοσήμαντη μετάβασή του στο εσωτερικό του εντυπωσιακού ναού της Οδηγήτριας.

Καθ' όλη τη διάρκεια της λειτουργίας του βυζαντινού Μυστρά ως αρχαιολογικό χώρο, η πορεία κίνησης των επισκεπτών παρέμενε (και παραμένει) ίδια και απaráλλακτη. Από το καλντερίμι που περνάει μπροστά από την βόρεια όψη των Αγίων Θεοδώρων, ο εισερχόμενος διανύει μια σχεδόν ευθεία πορεία με κατεύθυνση το υπαίθριο κλιμακοστάσιο της βόρειας όψης του Αφεντικού, που και σήμερα αποτελεί την βασική είσοδο στον ναό. Τα ερείπια και τα ίχνη των υπολοίπων οικοδομημάτων παραγκωνίζονται τελείως, μπροστά στην θέαση του επιβλητικού Καθολικού. Δεν είναι λίγοι οι επισκέπτες, οι οποίοι δεν αντιλαμβάνονται καν ότι το βορειοανατολικό αυτό άκρο της Κάτω Χώρας αποτελούσε κάποιο μοναστηριακό συγκρότημα στον μακρινό Μεσαίωνα.

Με τον σχεδιασμό και την εγκατάσταση προσωρινών υπαίθριων εκθέσεων θα αλλάξει εξ ολοκλήρου η ιδεατή ευθεία πορεία του περιηγητή. Η προσοχή του θα στραφεί και προς τις υπόλοιπες οπτικές φυγές του ανοικτού περιβόλου και έτσι η πορεία του θα γίνει πιο περίπλοκη (Σχέδιο 53). Με άλλα λόγια θα κληθεί ασυνείδητα να κινηθεί πιο ελεύθερα, να σταθεί σε επιλεγμένα σημεία, να βιώσει τον χώρο και να κατανοήσει αποτελεσματικότερα την Μονή Βροντοχίου στο σύνολό της, ενώ ταυτόχρονα θα εμπλουτίσει το πνεύμα του και θα γίνει και ο ίδιος μέρος ενός σύγχρονου και συνεχώς μεταβαλλόμενου σκηνικού (Σχέδιο 54).

Είναι ουσιώδες, βέβαια, για την ποιότητα της εν λόγω παρέμβασης οι νέες εγκαταστάσεις να περιλαμβάνουν αρετές που να μπορούν να ξεκινήσουν έναν ουσιαστικό διάλογο με την υπάρχουσα κατάσταση του ιστορικού αυτού χώρου. Γιατί αν θέλουμε η παρέμβασή μας να βρει τη θέση της στο τοπίο, τότε αυτή θα πρέπει να μας κάνει να δούμε τι ήδη υπάρχει με μια νέα οπτική ματιά. Για τον λόγο αυτό είναι πολύ σημαντικό ο υπαίθριος χώρος της Μονής Βροντοχίου να δύναται να φιλοξενήσει δράσεις που αναδεικνύουν, συνδιαλέγονται με το ιστορικό μνημείο και σαφώς δεν το επισκιάζουν. Ακόμα και η τοποθέτηση οπτικοακουστικού υλικού, ύστερα από μελετημένη και συντονισμένη προσέγγιση, θα προσέφερε στους επισκέπτες μια ξεχωριστή εμπειρία στο χώρο, μέσα από το συγκερασμό της ιστορίας με την τεχνολογία.

Η Τράπεζα

Εξετάζοντας κανείς στις μέρες μας την μορφολογία του αρχιτεκτονικού πλαισίου πάνω στο οποίο έχουν βασιστεί οι μοναστηριακές συνθέσεις, θα διαπιστώσει ότι κατά κανόνα αυτή φέρει τη σφραγίδα της ανώνυμης λαϊκής αρχιτεκτονικής, με βασικό γνώρισμα την συνθετική ελευθερία και τα ιδιαίτερα στοιχεία του τόπου τους.³⁰⁰ Αυτό συμβαίνει διότι στην πλειοψηφία τους οι βυζαντινές Μονές στον ελλαδικό χώρο δεν διασώθηκαν στην πρωταρχική τους κατάσταση, αλλά η μορφή τους αλλοιώθηκε σημαντικά. Όσο περισσότερους αιώνες ένα μοναστήρι παραμένει ως μία ζωντανή κοινότητα, τόσα περισσότερα μη τυποποιημένα στοιχεία της κάθε εποχής αναμιγνύονται με την αρχική του μορφή. Για τον λόγο αυτό η σημερινή εικόνα εκατοντάδων Μονών (και κυρίως του Αγίου Όρους) διακατέχεται από πολυμορφία και από έναν συνεχή εμπλουτισμό του (κάποτε) γραφικού τους χαρακτήρα.

Η αυθεντικότητα που προβάλλει ολόκληρος ο λόφος του μεσαιωνικού Μυστρά με το πλήθος των ναών, των μοναστηριών και των οικημάτων του, έχει ως άμεσο αποτέλεσμα την προσέλκυση χιλιάδων επισκεπτών ετησίως. Ολόκληρη η καστροπολιτεία παραμένει ως ένα από τα λιγοστά μνημεία του ελλαδικού χώρου όπου η βυζαντινή του ταυτότητα έχει διατηρηθεί σε μεγάλο ποσοστό αναλλοίωτη. Ιδιαίτερα η Μονή Βροντοχίου αποτελεί ένα λαμπρό μοναστήρι, το οποίο διαθέτει το καταπληκτικό Καθολικό της Οδηγήτριας, κατασκευασμένο κατά τα κωνσταντινουπολίτικα πρότυπα. Μέσα από την παρούσα μελέτη του ιστορικού αυτού μοναστηριού, διαπιστώνεται ότι το συγκρότημα της Τραπέζης είναι ένα αδιαμφισβήτητο σημαντικό μνημείο, το οποίο συνοδεύει το νέο Καθολικό του μοναστηριού και αποτελεί δείγμα υψηλής αισθητικής και αυθεντικότητας της βυζαντινής αρχιτεκτονικής μας κληρονομιάς (Σχέδιο 55). Κρίνεται απαραίτητο να πραγματοποιηθεί μια σειρά από ενέργειες, βάσει των οποίων το κτίσμα αυτό θα διασωθεί, θα επαναχρησιμοποιηθεί και θα ενταχθεί πιο ενεργά ως αναπόσπαστο μέρος του μοναστηριακού συγκροτήματος. Με τον τρόπο αυτό το εντυπωσιακό συγκρότημα της Τραπέζης θα παύσει να επισκιάζεται από τον αναστηλωμένο ναό της Οδηγήτριας και θα αναδειχθεί καταλλήλως, ούτως ώστε όλοι οι επισκέπτες να προσελκύονται να εξερευνήσουν το κέλυσός του και να βιώσουν μια ξεχωριστή εμπειρία.

Σύμφωνα με τον Δ. Μπίκα, κάθε κτήριο έχει ένα συνολικό κύκλο ζωής. Αυτός

³⁰⁰ Παπαϊωάννου, Κ. (1977) 56.

σχετίζεται με την οικοδομική του διαδικασία, η οποία έχει την αφετηρία της στην σύλληψη μιας σχεδιαστικής ιδέας. Περιλαμβάνει όλα τα στάδια της υλοποίησης και διαχείρισης του έργου ως αυτοτελή κατασκευή, αλλά και της συντήρησής του, μέχρι την πλήρη εγκατάλειψη ή κατεδάφισή του.³⁰¹ Οποιαδήποτε δραστηριότητα είναι αναγκαία για να ολοκληρωθεί ένα αρχιτεκτόνημα, συμπεριλαμβάνεται ως μέρος της οικοδομικής διαδικασίας. Επομένως η διαδικασία αυτή δεν είναι στιγμιαία, αλλά έχει πολύ μεγάλη χρονική διάρκεια, προσθέτοντας ως φυσικό επακόλουθο πλούσιο υλικό πληροφοριών στο κτήριο. Οι προαναφερθείσες πληροφορίες συλλέγονται, αναλύονται και εμπλουτίζονται συνεχώς, τόσο μέσα από τις γραπτές πηγές και τα φωτογραφικά τεκμήρια, όσο και μέσα από την επιστημονική έρευνα.

Για κάθε μία μελέτη συντήρησης ή αποκατάστασης ενός κτίσματος, είναι σχεδόν βέβαιο ότι θα προκύψει ένα ευρύ φάσμα ζητημάτων προς επίλυση. Όταν η πληροφορία είναι ελλιπής τότε αυτό μπορεί να δυσκολέψει την διαδικασία της αποκατάστασης και να οδηγήσει μέχρι και σε αστοχίες. Όταν όμως η πληροφορία δίνεται μέσα από συστηματική έρευνα, τότε η διαχείριση και η αποκατάσταση σε ένα κτίσμα ή μνημείο γίνονται με μεγαλύτερη ακρίβεια. Αποτέλεσμα της συγκεκριμένης διαδικασίας είναι η αναβάθμιση κάθε κτηρίου, είτε πρόκειται να επαναχρησιμοποιηθεί, είτε όχι.

Ωστόσο πρέπει να τονιστεί ξανά πως η προσφυγή στην αποκατάσταση συνίσταται μόνο όπου υπάρχουν επαρκείς πληροφορίες που να μαρτυρούν την αυθεντική τυπολογία και μορφολογία του κτίσματος. Στο παρόν μνημείο μελέτης μας, δηλαδή την Μονή Βροντοχίου και πιο συγκεκριμένα όσον αφορά το συγκρότημα της Τράπεζάς της, τα στοιχεία που μας δίνονται για την αρχική του μορφή επαρκούν ως έναν βαθμό, ώστε να επιχειρηθεί η αποκατάστασή του. Πιο συγκεκριμένα τα στοιχεία που έχουν συγκεντρωθεί ως τώρα μας δίνουν μια πλήρη εικόνα της μορφολογίας της κυρίως αίθουσας της Τραπεζής (Εικ. 102). Παράλληλα, βάσει των δεδομένων μας, θεωρούμε πως ο χώρος ανάμεσα στην κυρίως Τράπεζα και την Εστία ήταν μεταγενέστερος και άνευ στέγασης. Επιπρόσθετα για την Εστία έχουμε όλες τις πληροφορίες σχετικά με το σύστημα οικοδόμησής της μέχρι και το ύψος της βάσης του τυμπάνου. Από εκεί και άνω όμως τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα είναι ακόμη ασαφή, καθώς όπως προέκυψε από την φωτογραμμετρία που διεξήχθη, φαίνεται ότι η θολοδομία της είχε αλλοιωθεί κάποια στιγμή για άγνωστους λόγους (Εικ. 103).

Επομένως γίνεται κατανοητό πως έστω και τμηματικά, δύναται να προταθεί η αποκατάσταση του εν λόγω μνημείου, αρκεί οι νέες επεμβάσεις να μην επισκιάζουν το αυθεντικό κελυφός του, αλλά να δείχνουν ότι φιλοξενούνται από αυτό. Εξάλλου ακριβώς εδώ

³⁰¹ Μπίκας, Δ. (1996) 135.

βασίζεται και η ουσία της γένεσης της αρχιτεκτονικής: στον συγκερασμό και τον συνεχή διάλογο των νέων υλικών και τεχνολογιών με ό,τι προϋπάρχει από το παρελθόν μας.

Για τον Le Corbusier τα μοναδικά στοιχεία αρχιτεκτονικής στο εσωτερικό ενός έργου είναι τα εξής δύο: η τοιχοποιία και το φως που διαχέεται και αντανακλάται στους τοίχους. Ακόμα και το πάτωμα το θεωρεί ως έναν τοίχο, ο οποίος όμως αντί για κάθετος είναι οριζόντιος.³⁰² Οι τοίχοι και το πάτωμα οριοθετούν τον χώρο και διαχωρίζουν το εσωτερικό από το εξωτερικό. Τα ανοίγματα είναι αναπόσπαστο δεδομένο από τις τοιχοποιίες, αν και σε κάθε κτίσμα το πλήθος και το μέγεθός τους ποικίλλουν. Τα ανοίγματα αυτά λειτουργούν ως πέρασμα. Από εκεί μπορεί να περνάει ο άνθρωπος ή το φως ή και τα δύο παράλληλα (Σχέδιο 56). Από τα ανοίγματα αυτά μπορεί να εισέρχεται άπλετο φως εντός ενός κτηρίου ή πολύ περιορισμένο έως και καθόλου. Όταν ο άνθρωπος βρίσκεται στο εσωτερικό του οργανισμού αυτού νιώθει είτε να φωτίζεται, είτε να μένει στο ημίφως, είτε στο απόλυτο σκοτάδι. Η αίσθηση που του αποτυπώνεται τον κατευθύνει στο να αισθανθεί αυτό που η ίδια η αρχιτεκτονική του όρισε.

Το παιχνίδι του φωτός και της σκιάς που υπάρχει σε όλα τα αρχιτεκτονήματα, προσδίδει έναν ρυθμό στο εσωτερικό τους. Ο ρυθμός λειτουργεί ως μία εξίσωση: προσφέρει συμμετρία, επανάληψη και αναλογίες. Δίνει κατευθύνσεις που ο επισκέπτης δεν αντιλαμβάνεται άμεσα, καθώς έχει κυριευτεί από το ρυθμό των αισθήσεων, χάνοντας την πραγματική κλίμακα των όγκων.

Με τον ίδιο τρόπο πρέπει να φανταστούμε ότι λειτουργούσε και το αρχιτεκτονικό λεξιλόγιο της Τραπέζης μελέτης μας κατά την περίοδο του Μεσαίωνα. Εντός του χώρου συγκέντρωσης με το μεγάλο ελεύθερο ύψος και την θολωτή οροφή που τώρα πια απουσιάζει, υπερίσχυε για τον μοναχό το συναίσθημα του δέους. Με άλλα λόγια μπορούμε να εικάσουμε πως υπονοούνταν μία θεϊκή υπόσταση στην ατμόσφαιρα, την οποία δημιουργούσε το παιχνίδισμα του φωτός και της σκιάς. Παρότι η λειτουργική χρήση του χώρου ήταν σχετική με το φαγητό, οι υψηλοί κατακόρυφοι τοίχοι της αίθουσας και οι μεγάλοι φεγγίτες προσέδιδαν μία παρόμοια αίσθηση με αυτή που επικρατεί στο εσωτερικό του Καθολικού (Εικ. 104). Ναι μεν ήταν ο χώρος όπου οι μοναχοί συγκεντρώνονταν για να δειπνήσουν, αλλά δεν θα έπρεπε να παύσουν την προσευχή κατά την διάρκεια της παραμονής τους εκεί. Για τον λόγο αυτό η κυρίως αίθουσα του συγκροτήματος της Τραπέζης επιβαλλόταν να δίνει σχεδιαστικά στον χρήστη, έστω και αφαιρετικά, την αίσθηση ότι βρίσκεται μέσα σε έναν

³⁰² Le Corbusier (2004) 150.

μικρό ναό (Σχέδιο 57).

Δυστυχώς η σημερινή κατάσταση της κυρίως αίθουσας της Τραπέζης, αδυνατεί να προσφέρει στον περιηγητή τον αρχικό εκείνο ρυθμό των αισθήσεων. Η απουσία στέγασης επιτρέπει στο φως και την βροχή να εισέρχονται άπλετα εντός του συγκροτήματος, αλλάζοντας εξ ολοκλήρου το αυθεντικό βυζαντινό σκηνικό που σκηνοθετούσαν οι αρχιτεκτονικές φόρμες. Οι φεγγίτες χάνουν παντελώς την λειτουργικότητά τους, καθώς δεν αποτελούν πλέον την βασική πηγή εισχώρησης του φυσικού φωτός εντός του χώρου. Έτσι η παλαιά αισθητική της Τραπέζης παραμένει σήμερα αλλοιωμένη σε σημαντικό βαθμό (Εικ. 105).

Για όλους τους παραπάνω λόγους, κρίνεται αναγκαία η αποκατάσταση της καμάρας της κυρίως αίθουσας της Τραπέζης, ούτως ώστε να επανέλθει η αρχική ισορροπία ανάμεσα στα στοιχεία του φωτός και της σκιάς. Τότε μόνο ο σύγχρονος επισκέπτης θα είναι σε θέση να αναγνωρίσει σαφέστερα το αυθεντικό αρχιτεκτονικό λεξιλόγιο του εξαιρετικού αυτού χώρου. Προτείνεται, λοιπόν, η ανακατασκευή της θολοδομίας με χρήση λίθινων και πλίνθινων οικοδομικών υλικών, τα οποία αφ' ενός θα εναρμονίζονται με το μνημείο και αφετέρου δεν θα συγχέονται με την υφιστάμενη κατασκευή. Η επέμβαση αυτή θα χαρακτηρίζεται από την απαρέγκλιτη εφαρμογή της αναστρεψιμότητας και θα είναι απολύτως σύμφωνη με τις αρχές διατήρησης των μνημείων και δεν θα θέτει σε κίνδυνο την αισθητική του αρχιτεκτονήματος.

Η πρόταση αυτή βασίζεται τόσο στην παρούσα μελέτη της υφιστάμενης κατάστασης του κτηρίου, όσο και στο έργο του Α. Ορλάνδου σχετικά με την καταγραφή και αποτύπωση δεκάδων αντίστοιχων μοναστηριακών Τραπεζών στον ελλαδικό χώρο. Η κυρίως αίθουσα της Μονής Βροντοχίου διαθέτει όλα τα απαιτούμενα αρχιτεκτονικά στοιχεία, ώστε να είμαστε σίγουροι για το ποια ήταν η αρχική μορφή της στέγασης της. Οι γενέσεις των σφενδονίων και το καμπύλο σχήμα της τοιχοποιίας στις στενές πλευρές, μαρτυρούν τόσο την ύπαρξη του ημικυκλικού θόλου, όσο και το ελεύθερο ύψος της αίθουσας (Εικ. 106, 107). Επομένως διαθέτουμε όλα τα απαραίτητα τεκμήρια για την ορθή αποκατάστασή της. Αντιθέτως δεν γνωρίζουμε τίποτα για τα ανοίγματα των θυρών της αίθουσας, καθώς και για το εάν οι φεγγίτες διέθεταν κουφώματα ή όχι. Εξαιτίας της ελλιπούς γνώσης μας επιλέγεται στην παρούσα πρόταση να μην τοποθετηθούν νέα κουφώματα, επιτρέποντας κατ' αυτόν τον τρόπο την ελεύθερη είσοδο των επισκεπτών καθ' όλη την διάρκεια λειτουργίας του αρχαιολογικού χώρου.

Η προαναφερθείσα επέμβαση θα προσφέρει μια ιδιαίτερα αναβαθμισμένη εικόνα στο τμήμα αυτό της Τραπέζης, καθώς ο χώρος θα απαλλαγεί από τον εντελώς ανοικτό

αρχιτεκτονικό του χαρακτήρα. Οι εναπομείνουσες τοιχογραφίες και τα εσωτερικά κονιάματα της τοιχοποιίας θα προστατευτούν σε σημαντικό βαθμό από τα έντονα καιρικά φαινόμενα και από την έως τώρα παρασιτική βλάστηση που τα καλύπτει. Το κτίσμα θα αποκτήσει και πάλι μετά από αιώνες έναν βιωματικό χαρακτήρα, αφού θα του δοθεί η δυνατότητα να στεγάσει νέες χρήσεις.

Προτείνεται, λοιπόν, ο χώρος της κυρίως Τραπέζης να μην μείνει ως μια άδεια αίθουσα, αλλά να είναι σε θέση να φιλοξενήσει ποικίλα σχεδιασμένα προγράμματα τόσο μαθητών όσο και ενηλίκων που επισκέπτονται τον Μυστρά. Με την τοποθέτηση μακρών ξύλινων τραπεζαριών και καθιστικών πάγκων, τα οποία φέρνουν στην θύμησή μας την διάταξη των επίπλων στα βυζαντινά μοναστήρια, ο επισκέπτης θα έχει την δυνατότητα να παραμείνει στον χώρο για μελέτη (Σχέδιο 58). Παράλληλα προτείνεται η εξόπλιση της αίθουσας με οπτικοακουστικά μέσα (π.χ. βιντεοπροβολέας, οθόνες αφής, πινακίδες τυφλού συστήματος Μπράιγ κ.ά.), μέσα από τα οποία θα προβάλλεται μια πλούσια ψηφιακή βιβλιοθήκη βιβλίων, ερευνών, σχεδίων και φωτογραφιών σχετικά με την ιστορία, το αρχιτεκτονικό λεξιλόγιο και την αναπαράσταση της Μονής Βροντοχίου. Ο χώρος επίσης θα μπορεί να λειτουργεί ακόμα και ως τόπος συνάθροισης ομάδων φοιτητών και μαθητών, οι οποίοι ύστερα από την ξενάγηση και εξερεύνηση ολόκληρου του αρχαιολογικού χώρου, θα καταλήγουν στο συγκρότημα της Τραπέζης ως τελική στάση (Σχέδιο 59). Εκεί θα τους δίνεται η δυνατότητα να καθίσουν όλοι μαζί και να μοιραστούν τις εμπειρίες που έχουν συλλέξει από την περιήγησή τους, να εργαστούν σε ομάδες και να εκπονήσουν μικρές εργασίες αρχιτεκτονικού, αρχαιολογικού ή ιστορικού ενδιαφέροντος, με τελικό στόχο το βίωμα τους στον Μυστρά να αποτυπωθεί στο χαρτί, να μετατραπεί σε κείμενο, σε σκίτσα, σε ποιήματα, σε ζωγραφιές, κ.α. Επομένως οι περιηγητές ύστερα από την περιπλάνησή τους στον υπαίθριο αρχαιολογικό χώρο, θα καταλήγουν σε ένα ναι μεν μερικώς αποκατεστημένο, αλλά προσεκτικά οργανωμένο μνημείο, το οποίο θα προσφέρεται για ανάγνωση, επιμόρφωση και μελέτη, τόσο ατομικά όσο και ομαδικά (Σχέδιο 60).

Μια ευχή αντί επιλόγου

Ως απόρροια των παραπάνω προτάσεων αποκατάστασης και ανάδειξης της Τραπέζης της Μονής, αυτή θα πάψει να αποτελεί ένα ακόμη κενό μνημείο και θα λειτουργήσει με αυτό τον τρόπο ως ένα 'κοινωνικό αγαθό' του πολυδιάστατου αυτού ιστορικού τόπου. Η επίτευξη αυτού του στόχου, βέβαια, έχει πολλές παραμέτρους που θα πρέπει να προκαθοριστούν με αυστηρούς κανόνες.

Εν κατακλείδι είναι σαφές πως θα αναβαθμιστεί ολόκληρος ο αρχαιολογικός χώρος του Μυστρά. Όλες οι προαναφερθείσες προτάσεις σε συνδυασμό με τις εκθέσεις που σχεδιάζονται να φιλοξενηθούν στα παλάτια και να είναι ανοικτές προς το κοινό, θα οδηγήσουν τον αρχαιολογικό χώρο του Μυστρά στο να επαναπροσδιορίσει τους εκπαιδευτικούς του σκοπούς. Με τον τρόπο αυτό θα επιτευχθεί η δραστική αντιμετώπιση του σημερινού προβλήματος της παθητικής παρουσίας του Μυστρά στο λακωνικό τοπίο.

Με τον τρόπο αυτό το μνημειακό συγκρότημα θα έχει την δυνατότητα να προσφέρει δεκάδες νέα ερεθίσματα στους επισκέπτες. Θα περικλείει στον προορισμό του όχι μόνο την διαφύλαξη της βυζαντινής πολιτιστικής παρακαταθήκης, αλλά και τον ανθρώπινο παράγοντα. Διότι η έως τώρα έκπτωση της λειτουργικής αποστολής του ιδιαίτερου αυτού τόπου έχει οδηγήσει μοιραία και «στην έκπτωση της οργανικής του σύνθεσης, στην απομόνωση και την αποξένωση».³⁰³

Με γνώμονα τις ενέργειες για την ανάδειξη της Μονής Βροντοχίου, θα δοθεί η δυνατότητα στο παρόν μνημειακό σύνολο να ξαναζωντανέψει. Το βασικότερο όραμα πίσω από το σύνολο των προτάσεων που αναλύθηκαν προωθεί ουσιαστικά την ιδέα του εξής τρίπτυχου: την διαμόρφωση ενός αρχαιολογικού - πολιτιστικού - αρχιτεκτονικού περιπάτου εντός του περιβάλλοντος της Μονής Βροντοχίου με τελικό σταθμό διαδρομής την Τράπεζά της. (Σχέδιο 61)

Απώτερος στόχος είναι η αξιοποίηση τόσο του συγκροτήματος της Τραπέζης, όσο και του περιβάλλοντα χώρου της Μονής Βροντοχίου για επιτόπια μελέτη πάνω σε προγράμματα σπουδών, τα οποία θα εστιάζουν στην ιστορία του Μυστρά, στην βυζαντινή αρχαιολογική έρευνα, στις τέχνες και στην αρχιτεκτονική. Σκοπός των παραπάνω δράσεων είναι η απόδοση μιας καινοτόμου και εναλλακτικής ταυτότητας στην καστροπολιτεία του Μυστρά, όσον αφορά την μετάδοση της γνώσης και των αξιών με τις οποίες συνδέεται, καθώς και την

³⁰³ Ζήβας, Δ. (1997) 141.

ενεργό διαχείριση των μνημείων στο σύγχρονο ελληνικό περιβάλλον. Με έναυσμα την παραπάνω ιδέα, θα επιχειρηθεί ουσιαστικά και η διεύρυνση της γενικότερης αντίληψης των πολιτών σχετικά με τις δυνατότητες επανάχρησης και επανένταξης των ‘κενών’ αρχαιολογικών χώρων στο σύγχρονο δομημένο περιβάλλον. (Σχέδιο 62)

Βιβλιογραφία

- Αρβανιτόπουλος, Σ. (2004). *Η πόλη του Μυστρά: όψεις της οργάνωσης και λειτουργίας ενός υστεροβυζαντινού αστικού συνόλου με βάση τις πηγές και τα κοσμικά κτίσματα* (αδημ. διδ. διατριβή), Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Βαχαβιώλος, Δ. (2014). *Η ιστορία της μητρόπολης Λακεδαιμονίας κατά τη βυζαντινή περίοδο* (αδημ. διδ. διατριβή), Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Βλαχοστεργίος, Ι. (2009). *Μονή Βαρλαάμ Μετεώρων. Συμβολή στη μοναστηριακή αρχιτεκτονική* (αδημ. διδ. διατριβή), Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Γερόλυμπος, Α. (1996). *Urban Transformations in the Balkans (1820-1920): Aspects of Balkan Town Planning and the remaking of Thessaloniki*, Thessaloniki: University Studio Press.
- Γεωργιάδης, Ν. (1985). *Μυστράς*, Αθήνα.
- Γεωργιάδης, Ν. (2016). *Επίτομη Ιστορία της ύστερης βυζαντινής περιόδου (1204-1461)*. Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης [[https://eclass.duth.gr/modules/document/file.php/KOM03238/%CE%99%CE%A3%CE%A4%CE%9F%CE%A1%CE%99%CE%91%20%CE%A4%CE%97%CE%A3%20%CE%A5%CE%A3%CE%A4%CE%95%CE%A1%CE%97%CE%A3%20%CE%92%CE%A5%CE%96%CE%91%CE%9D%CE%A4%CE%99%CE%9D%CE%97%CE%A3%20%CE%A0%CE%95%CE%A1%CE%99%CE%9F%CE%94%CE%9F%CE%A5%20\(1204-1461\).pdf](https://eclass.duth.gr/modules/document/file.php/KOM03238/%CE%99%CE%A3%CE%A4%CE%9F%CE%A1%CE%99%CE%91%20%CE%A4%CE%97%CE%A3%20%CE%A5%CE%A3%CE%A4%CE%95%CE%A1%CE%97%CE%A3%20%CE%92%CE%A5%CE%96%CE%91%CE%9D%CE%A4%CE%99%CE%9D%CE%97%CE%A3%20%CE%A0%CE%95%CE%A1%CE%99%CE%9F%CE%94%CE%9F%CE%A5%20(1204-1461).pdf) (ανάκτ. 10/11/21)].
- Γκιολές, Ν. (1987). *Βυζαντινή Ναοδομία (600-1204)*, Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Δεληγιάννη-Δωρή, Ε. (2000)². *Επιβίωση της Βυζαντινής και όψεις της Μεταβυζαντινής αρχιτεκτονικής*, Αθήνα: Ίδρυμα Γουλανδρή - Χόρν.
- Δημακόπουλος, Ι. (2001). Το παλάτι των Παλαιολόγων (κτήριο Ε) στον Μυστρά, ο κτίτωρ του, Μανουήλ Β' Παλαιολόγος και το βενετικό του πρότυπο, στο *Εικοστό πρώτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, 4- 6 Μαΐου 2001*, 33-34, Αθήνα: Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Δρανδάκης, Ν. (1989). Ο Άι-Γιαννάκης του Μυστρά, *ΔΧΑΕ* 14, 61-82.
- Ετζέογλου, Ρ. (2005). Εγράφη εν τω Μυζιθρά. Βιβλιογραφικές δραστηριότητες στον Μυστρά κατά τον 13^ο και τον 14^ο αιώνα, *ΔΧΑΕ* 26, 181-192.

- Εμμανουήλ, Μ. (2003). Η Αγία Σοφία του Μυστρά. Παρατηρήσεις στις τοιχογραφίες και στο εικονογραφικό πρόγραμμα, στο Α. Παλιούρας και Α. Σταυροπούλου (επιμ.), *Μίλτος Γαρίδης, 1926-1996: αφιέρωμα*, 153-198, Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Ετζέογλου, Ρ. (2013). *Ο Ναός της Οδηγήτριας του Βροντοχίου στον Μυστρά. Οι τοιχογραφίες του Νάρθηκα και η Λειτουργική Χρήση του Χώρου*, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.
- Ζήβας, Δ. (1997). *Τα μνημεία και η πόλη*, Αθήνα: Libro.
- Θέμελης, Π. (1987). Προστασία και παράδοση, στο Ο. Γκράτζιου, Π. Παπαγγελή και Ε. Σπαθάρη (επιμ.), *Έργο και λειτουργία μιας υπηρεσίας για την προστασία των μνημείων σήμερα. Έκτακτο συνέδριο Συλλόγου Ελλήνων Αρχαιολόγων για τον οργανισμό της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, 9-13 Μαρτίου 1984*, 21-29, Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού – Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Θεοχαρίδης, Π., Σ. Μαμαλούκος (2011). Παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία και την αρχιτεκτονική του κτηριακού συγκροτήματος της τράπεζας της Μεγίστης Λαύρας, *ΔΧΑΕ* 32, 33-50.
- Θεοχαρίδης, Π., Σ. Μαμαλούκος (2014). Το μαγκιπέο της Μεγίστης Λαύρας του Αγίου Όρους, *ΔΧΑΕ* 35, 9-18.
- Θεοχαρίδου, Κ. (2018). Η τράπεζα και ο πύργος της Μονής Διονυσίου Ολύμπου, στο Μ. Κορρές, Σ. Μαμαλούκος, Κ. Ζάμπας και Φ. Μαλλούχου- Tufano (επιμ.), *Ήρωες κτίστης. Μνήμη Χαράλαμπου Μπούρα*, τ. Ι, 321-330, Αθήνα: Μέλισσα.
- Καλαμαρά, Π., Α. Μέξια (επιμ.) (2001). *Η πολιτεία του Μυστρά*, Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού.
- Καμπούρη, Ε. (2001). Ήπιες επεμβάσεις σε ιστορικά κτίρια και οικιστικά σύνολα, αναγκαία ποιοτική παράμετρος στη διαχείριση και επανάχρησή τους, στο Ν. Κ. Χατζητρύφων (επιμ.), *Ήπιες Επεμβάσεις και Προστασία Ιστορικών Κατασκευών. Πρακτικά 1ου Εθνικού Συνεδρίου, 23- 25 Νοεμβρίου 2000*, 47-54, Θεσσαλονίκη: Υπουργείο Πολιτισμού - 4η Εφορεία Νεωτέρων Μνημείων, ΤΕΕ - Τμήμα Κεντρικής Μακεδονίας.
- Καραδέδος, Γ. (2009). *Ιστορία και θεωρία της αποκατάστασης*, Θεσσαλονίκη: Μέθεξις.
- Καραμάνου, Ζ. (1997). *Αποκατάσταση- επανάχρηση ιστορικών κτιρίων και συνόλων. Αναβάθμιση προβληματικών οικιστικών περιοχών*, Θεσσαλονίκη: Γιαχούδη.

- Κιουσοπούλου, Α. (2003). Η παρουσία των μοναστηριών μέσα στις πόλεις κατά τους Παλαιολόγειους χρόνους, στο Ν. Μοσχονάς (επιμ.), *Χρήμα και αγορά στην εποχή των Παλαιολόγων. Διεθνές επιστημονικό συμπόσιο, 22- 24 Μαΐου 1998*, 273-281, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών – Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών.
- Κουρέλης, Κ. (2011-2012). Byzantine houses and modern fictions: Domesticating Mystras in 1930s Greece. *DOP* 65-66, 297-331.
- Κουτσανδρέα, Κ. (2005). *Σχέση τουρισμού – τοπίου. Η περίπτωση της Μονεμβάσιας* (αδημ. προπτυχιακή εργασία), Πάτρα: Πανεπιστήμιο Πατρών.
- Κουφόπουλος, Π., Μ. Μυριανθέως, (2018). Παρατηρήσεις στην αρχιτεκτονική του ναού της Θεοτόκου Οδηγήτριας στη Μονή Βροντοχίου Μυστρά (Αφεντικό), στο Μ. Κορρές, Σ. Μαμαλούκος, Κ. Ζάμπας και Φ. Μαλλούχου- Tufano (επιμ.), *Ηρως κτίστης. Μνήμη Χαράλαμπου Μπούρα*, τ. Ι, 633-656, Αθήνα: Μέλισσα.
- Λάββας, Γ. (1984). *Προστασία μνημείων και συνόλων. Βασικές έννοιες, ιδεολογία και μεθοδολογία*, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Λουβή- Κίζη, Α. (2018). Ανάγλυφα της Περιβλέπτου και το Τοπικό Εργαστήριο Γλυπτικής του 14^{ου} αιώνα στον Μυστρά, στο Μ. Κορρές, Σ. Μαμαλούκος, Κ. Ζάμπας και Φ. Μαλλούχου- Tufano (επιμ.), *Ηρως κτίστης. Μνήμη Χαράλαμπου Μπούρα*, τ. ΙΙ, 19-34, Αθήνα: Μέλισσα.
- Μαλλούχου- Tufano, Φ. (2010). Διεθνείς Χάρτες, συστάσεις, διακηρύξεις και συμβάσεις για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς, στο Χ. Μπούρας και Π. Τουρκινιώτης (επιμ.), *Συντήρηση, αναστήλωση και αποκατάσταση μνημείων στην Ελλάδα, 1950-2000*, 299-336, Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς.
- Μαμαλούκος, Σ. (2003). Ζητήματα σχεδιασμού στη βυζαντινή αρχιτεκτονική, *ΔΧΑΕ* 24, 119-130.
- Μαμαλούκος, Σ. (2018). Από τον σχεδιασμό στην κατασκευή: Ζητήματα εφαρμογής στη βυζαντινή αρχιτεκτονική, *ΔΧΑΕ* 39, 183-196.
- Μαμαλούκος, Σ. (2021). Παρατηρήσεις στην αθωνική βυζαντινή ναοδομία, στο Α. Βοσκάκη και Ε. Μέρμηγκα (επιμ.), *Διεθνές επιστημονικό συμπόσιο προς τιμήν του Ομότιμου καθηγητή Γεωργίου Βελένη, 4-7 Οκτωβρίου 2017*, 611-644, Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού.

- Μαρίνου, Γ. (2002). *Άγιος Δημήτριος. Η Μητρόπολη του Μυστρά*, Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Μαρίνου, Γ. (2007). Οι παρά τα τείχη της πόλης βυζαντινές μονές του Μυστρά και οι οχυρώσεις τους, στο *Πρακτικά του Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, 15 χρόνια έργων αποκατάστασης στη Μεσαιωνική Πόλη της Ρόδου, 14- 18 Νοεμβρίου 2001*, τ. Α' 412-421, Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού – Ταμείο Διαχείρισης Πιστώσεων για την εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων.
- Μαρίνου, Γ. (2009 α). Η πολεοδομική συγκρότηση του οικισμού, στο Σ. Σίνος (επιμ.), *Τα Μνημεία του Μυστρά. Το Έργο της Επιτροπής Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά*, 55-78, Αθήνα: Ταμείο Διαχείρισης Πιστώσεων για την Εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων – Επιτροπή Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά.
- Μαρίνου, Γ. (2009 β). Η οχύρωση της πόλης, στο Σ. Σίνος (επιμ.), *Τα Μνημεία του Μυστρά. Το Έργο της Επιτροπής Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά*, 79-112, Αθήνα: Ταμείο Διαχείρισης Πιστώσεων για την Εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων – Επιτροπή Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά.
- Μαρίνου, Γ. (2009 γ). Αγία Σοφία, στο Σ. Σίνος (επιμ.), *Τα Μνημεία του Μυστρά. Το Έργο της Επιτροπής Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά*, 155-174, Αθήνα: Ταμείο Διαχείρισης Πιστώσεων για την Εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων – Επιτροπή Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά.
- Μαρίνου, Γ. (2009 δ). Μονή Περιβλέπτου, στο Σ. Σίνος (επιμ.), *Τα Μνημεία του Μυστρά. Το Έργο της Επιτροπής Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά*, 175-188, Αθήνα: Ταμείο Διαχείρισης Πιστώσεων για την Εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων – Επιτροπή Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά.
- Μάυρος, Τ., Ν. Αντωνάκου (1976). *Ελληνικά Μοναστήρια. Πελοπόννησος*, τ. Α', Αθήνα.
- Μέξια, Α. (2006). Δύο μαρμάρινες διακοσμητικές πλάκες στον Μυστρά, *ΔΧΑΕ* 27, 115-124.
- Μπασούκος, Χ. (2017). Νέο μοναστήρι στη Ζάλτσα Βοιωτίας. Σύγχρονος σχεδιασμός και διάλογος με τη μοναστηριακή παράδοση, στο Ι. Στουφή-Πουλημένου και Σ. Μαμαλούκος (επιμ.), *Δ' επιστημονικό συνέδριο νεοελληνικής εκκλησιαστικής τέχνης, 13- 15 Νοεμβρίου 2015*, 207-216, Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

- Μπίκας, Δ. (1996). Οργάνωση και διαχείριση της πληροφορίας στα έργα αποκατάστασης κτιρίων, *Μνημείο και περιβάλλον* 3, 134-144.
- Μπούρας, Χ. (1969). Βυζαντινές Αναγεννήσεις και η αρχιτεκτονική του 11^{ου} και 12^{ου} αιώνας, *ΔΧΑΕ* 5, 247-274.
- Μπούρας, Χ. (1982 α). *Σημειώσεις του μαθήματος 'Αποκαταστάσεις των Μνημείων Ι'. Κεφάλαια Ι έως Χ*, Αθήνα: Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο.
- Μπούρας, Χ. (1982 β). *Πρόχειρες σημειώσεις του μαθήματος 'Αποκαταστάσεις των Μνημείων ΙΙ'. Κεφάλαια ΧΙ έως ΧVIII*, Αθήνα: Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο.
- Μπούρας, Χ. (2001). *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα: Μέλισσα.
- Μπούρας, Χ. (2010). *Βυζαντινή Αθήνα, 10ος-12ος αι.* Μουσείο Μπενάκη, παρ. 6ο, Αθήνα.
- Μπούρας, Χ. (2012). Διαχείριση των οχυρώσεων στις ελληνικές πόλεις, στο Δ. Πηλείδου και Ε. Άλφα (επιμ.), *Οχυρωμένες πόλεις: παρελθόν, παρόν και μέλλον*, 25-38, Λευκωσία: Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπεζής Κύπρου – Σύνδεσμος Κυπρίων Αρχαιολόγων.
- Μπούρας, Χ., Σ. Μαμαλούκος (επιμ.), (2013). *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*, τ. 7, Θεσσαλονίκη: Μυγδονία.
- Μυλωνάς, Π. (2000 α). *Άτλας του Αθωνος, τεύχος πρώτο*, Berlin: Wasmuth.
- Μυλωνάς, Π. (2000 β). *Άτλας του Αθωνος, τεύχος δεύτερο*, Berlin: Wasmuth.
- Νομικός, Μ. (2004). *Αποκατάσταση- επανάχρηση ιστορικών κτιρίων και συνόλων. Μεθοδολογία – Εφαρμογές*, Θεσσαλονίκη: Γιαχούδη.
- Ντέλλας, Γ. (2021). Στοιχεία πολεοδομικής οργάνωσης του βυζαντινού Μυστρά,. στο Α. Βοσκάκη και Ε. Μέρμηγκα (επιμ.), *Διεθνές επιστημονικό συνέδριο προς τιμήν του Ομότιμου καθηγητή Γεωργίου Βελένη, 4- 7 Οκτωβρίου 2017*, 967-990, Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού.
- Ντουβή, Κ. (2020). *Ο αιγιματικός ναός των Αγίων Θεοδώρων της Μονής Βροντοχίου στον Μυστρά. Προτάσεις για την ανάδειξη και διαχείριση των ιστορικών και αρχιτεκτονικών αξιών του μνημείου* (αδημ. μεταπτ. εργασία), Μυστράς: Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου [<https://amitos.library.uop.gr/xmlui/handle/123456789/5876> (ανάκτ. 07/07/22)].

- Ορλάνδος, Α. (1999)². *Αρχείον των βυζαντινών μνημείων της Ελλάδος*, τ. Α΄-ΙΒ΄, Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Ορλάνδος, Α. (1998)². *Byzantine Architecture*, Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Ορλάνδος, Α. (1999)². *Μοναστηριακή αρχιτεκτονική*, Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Ορλάνδος, Α. (2000)². *Τα παλάτια και τα σπίτια του Μυστρά*, Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Παπαδοπούλου, Ι. (2003). Μονή Καισαριανής. Μελέτη αποκατάστασης πτέρυγας Τράπεζας, στο Ε. Μαϊστρου και Ε. Μπίρης (επιμ.), *Διπλωματικές Μεταπτυχιακές Εργασίες 2000-2001*, 96-103, Αθήνα: Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο – Δ.Π.Μ.Σ. Προστασία Μνημείων.
- Παπαϊωάννου, Κ. (1977). *Τα ελληνικά μοναστήρια σαν αρχιτεκτονικές συνθέσεις. Διερεύνηση των διατάξεών τους* (αδημ. διδ. διατριβή), Αθήνα: Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο.
- Περδικούλιας, Π. (2018). *Τα χρυσόβουλλα του νοτιοδυτικού παρεκκλησίου του ναού της Οδηγήτριας στον Μυστρά: Τοπογραφία και ζητήματα γαιοκτησίας* (αδημ. διδ. διατριβή), Καλαμάτα: Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου.
- Πετράκος, Β. (1987). Ιδιογραφία της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας. *Αρχαιολογική Εφημερίς* 126, 23-181.
- Πετρονώτης, Α. (1984). *Ο Αρχιτέκτων στο Βυζάντιο*, Θεσσαλονίκη: Γραφείο Δημοσιευμάτων Α.Π.Θ.
- Σαλεμή, Ν. (2003). Πτέρυγες κελλιών Ι.Μ. Καισαριανής. Συντήρηση, αποκατάσταση και διερεύνηση ένταξης νέων χρήσεων, στο Ε. Μαϊστρου και Ε. Μπίρης (επιμ.), *Διπλωματικές Μεταπτυχιακές Εργασίες 2000-2001*, 104-111, Αθήνα: Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο – Δ.Π.Μ.Σ. Προστασία Μνημείων.
- Σίνος, Σ. (2009 α). Η ιστορία του βυζαντινού οικισμού του Μυστρά, στο Σ. Σίνος (επιμ.), *Τα Μνημεία του Μυστρά. Το Έργο της Επιτροπής Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά*, 11-22, Αθήνα: Ταμείο Διαχείρισης Πιστώσεων για την Εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων – Επιτροπή Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά.
- Σίνος, Σ. (2009 β). Οι αναστηλωτικές εργασίες στον Μυστρά, στο Σ. Σίνος (επιμ.), *Τα Μνημεία του Μυστρά. Το Έργο της Επιτροπής Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά*, 23-44, Αθήνα: Ταμείο

Διαχείρισης Πιστώσεων για την Εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων – Επιτροπή Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά.

Σίνος, Σ. (2009 γ). Μονή Βροντοχίου, στο Σ. Σίνος (επιμ.), *Τα Μνημεία του Μυστρά. Το Έργο της Επιτροπής Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά*, 136-154, Αθήνα: Ταμείο Διαχείρισης Πιστώσεων για την Εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων – Επιτροπή Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά.

Σίνος, Σ. (2009 δ). Η μονή της Παντάνασσας, στο Σ. Σίνος (επιμ.), *Τα Μνημεία του Μυστρά. Το Έργο της Επιτροπής Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά*, 196-215, Αθήνα: Ταμείο Διαχείρισης Πιστώσεων για την Εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων – Επιτροπή Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά.

Στεφάνου, Ι. (1987). Η έννοια του μνημείου και η ιδεολογία προστασίας του, στο Ο. Γκράτζιου, Π. Παπαγγελή και Ε. Σπαθάρη (επιμ.), *Έργο και λειτουργία μιας υπηρεσίας για την προστασία των μνημείων σήμερα. Έκτακτο συνέδριο Συλλόγου Ελλήνων Αρχαιολόγων για τον οργανισμό της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, 9- 13 Μαρτίου 1984*, 38-44, Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού – Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.

Σωτηρίου, Γ. (1962). *Χριστιανική και βυζαντινή αρχαιολογία*, τ. Α', Αθήνα.

Τάντσης, Α. (2014). Η χρονολόγηση του ναού της Οδηγήτριας στο Μυστρά, *Βυζαντικά* 31, 179-204.

Τάντσης, Α. (2015). Παλαιολόγοι και Καντακουζηνοί ως χορηγοί εκκλησιών στον Μυστρά, *Βυζαντικά* 32, 257-290.

Τουρνικιώτης, Π. (2007). *Η αρχιτεκτονική στη σύγχρονη εποχή*, Αθήνα: Futura.

Χατζηδάκη, Θ. (1977). *Το μοναστήρι της Καισαριανής*, Αθήνα: Απόλλων.

Χατζηδάκης, Μ. (2005)². *Μυστράς. Η μεσαιωνική πολιτεία και το κάστρο*, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.

Χλέπα, Ε. Α. (2011). *Τα βυζαντινά μνημεία στη νεότερη Ελλάδα. Ιδεολογία και πρακτική των αποκαταστάσεων (1833- 1939)*, Αθήνα: Καπόν.

Le Goff, J. (1998)². *Ιστορία και μνήμη*, Αθήνα: Εκδόσεις Νεφέλη.

Le Corbusier, Ch. (2004). *Για μια αρχιτεκτονική*. Αθήνα: Εκκρεμές.

Millet, G. (1916). *L'Ecole grecque dans l'architecture byzantine*, Paris: Bibliothèque de l'Ecole des Hautes Etudes. Sciences religieuses.

Riegl, A. (2006). Ουσία και γένεση της μοντέρνας λατρείας των μνημείων, στο Π. Πούλος (επιμ.), *Έννοιες της τέχνης στον 20ό αιώνα*, 25-95, Αθήνα: Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών.

Rossi, A. (1991). *Η αρχιτεκτονική της πόλης*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press.

Runciman, S. (2017)². *Μυστράς. Βυζαντινή πρωτεύουσα της Πελοποννήσου*, Αθήνα: Καρδαμίτσα.

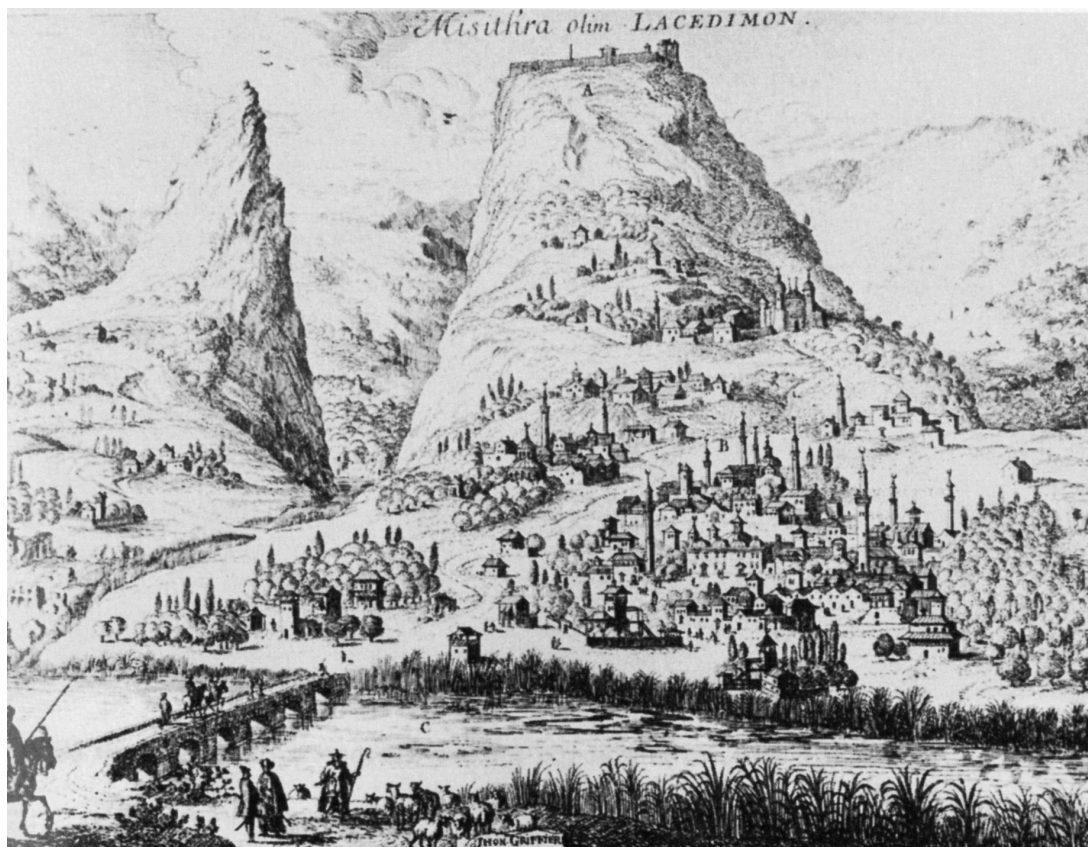
Zumthor, P. (2006)². *Thinking architecture*, Basel: Birkhäuser.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1

ΕΙΚΟΝΕΣ

Εικόνα 1: Αναπαράσταση του οχυρωμένου Μυστρά και του Ταϊγέτου σε χαρακτηριστικό Ευρωπαϊού περιηγητή του 19ου αι.

Εικόνα 2: Αναπαράσταση του Μυστρά (Misithira) σε χαλκογραφία του περιηγητή B. Randolph τον 17ο αι.

Εικόνα 3: Μητρόπολη Μυστρά. Άποψη από το εσωτερικό του μνημείου με τον πλούσιο τοιχογραφικό του διάκοσμο, 2016.

Εικόνα 4: Μητρόπολη Μυστρά. Επιδαπέδιο μαρμάρινο μέλος με το σύμβολο της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, 2018.

Εικόνα 5: Άνω Χώρα Μυστρά. Άποψη από το εσωτερικό ισόγειας κινστέρνας, 2022.

Εικόνα 6: Κάτω Χώρα Μυστρά. Δημόσια κρήνη της μεταβυζαντινής περιόδου με αρχιτεκτονικά μέλη σε επανάχρηση, 2018.

Εικόνα 7: Κάτω Χώρα Μυστρά. Κεντρική αρτηρία κυκλοφορίας (“μέση”), 2022.

Εικόνα 8: Κάτω Χώρα Μυστρά. Συνέχεια ιδιοκτησίας (διαβατικό) πάνω από το δημόσιο δρόμο, 2018.

Εικόνα 9: Απεικόνιση του οχυρωμένου Μυστρά και του εξαπλωμένου Εξωχωρίου, V. Coronelli, 1686.

Εικόνα 10: Άνω Χώρα Μυστρά. Η παλαιότερη πτέρυγα του βυζαντινού ανακτόρου με εμφανή δυτικά αρχιτεκτονικά στοιχεία, 2021.

Εικόνα 11: Κάστρο Μυστρά. Τα τοξωτά ανοίγματα σε θύρες και παράθυρα, βασικό γνώρισμα της βυζαντινής αρχιτεκτονικής, 2021.

Εικόνα 12: Κάστρο Μυστρά. Επιβλητική οχρωματική αρχιτεκτονική υστεροβυζαντινής περιόδου, 2021.

Εικόνα 13: Κάστρο Μυστρά. Τα οχυρωματικά έργα και η φυσική απότομη κλίση του λόφου ενισχύουν την αμυντική ικανότητα της πόλης.

Εικόνα 14: Κάστρο Μυστρά. Τα ερειπωμένα κτίσματα στο εσωτερικό του εξωτερικού περιβόλου, 2021.

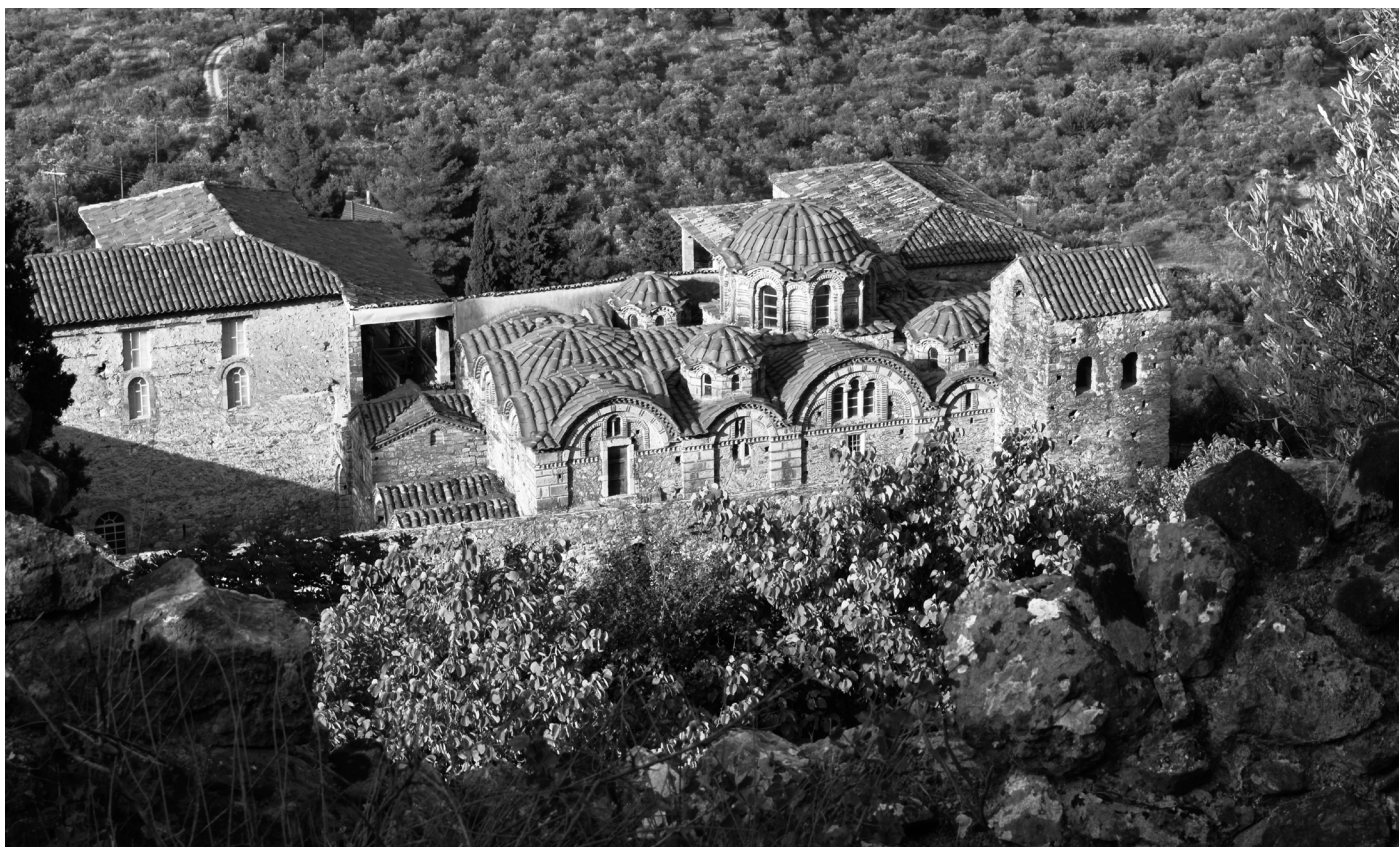
Εικόνα 15: Πύλη της Μονεμβασιάς. Ενώνει την Κάτω με την Άνω Χώρα, 2022.

Εικόνα 16: Κάτω Χώρα Μυστρά. Μονόχωρο παρεκκλήσι Αγίου Γεωργίου, 2018.

Εικόνα 17: Μονή Παντανάσσης στο κέντρο του βυζαντινού οικισμού. Το μοναδικό μοναστήρι του αρχαιολογικού χώρου που βρίσκεται σε λειτουργία, 2018.

Εικόνα 18: Άποψη του συγκροτήματος της Μητρόπολης Μυστρά από τα ΝΔ, 2018.

Εικόνα 19: Άνω Χώρα Μυστρά. Άποψη του συγκροτήματος των παλατιών από τα νοτιοδυτικά, 2021.

Εικόνα 20: Παλάτια Μυστρά. Νότια όψη της πτέρυγας των Παλαιολόγων με την υπο αναστήλωση αίθουσα του θρόνου στον όροφο, 2021.

Εικόνα 21: Άνω Χώρα Μυστρά. Άποψη του συγκροτήματος των παλατιών από τα νοτιοδυτικά πριν από τα αναστηλωτικά έργα, 1987.

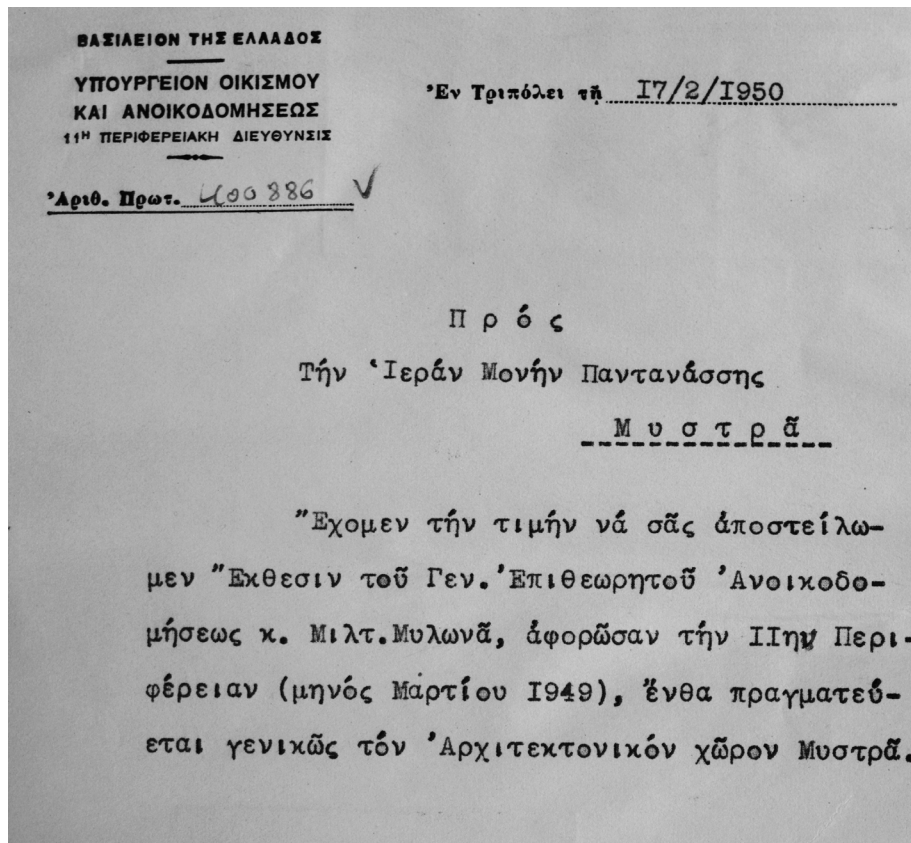
Εικόνα 22: Κάτω Χώρα Μυστρά. Αρχοντική οικία Λάσκαρη υπό αναστήλωση, 2018.

Εικόνα 23: Κάτω Χώρα Μυστρά. Άποψη από το ισόγειο της οικίας Φραγκόπουλου με τα σταυροθόλια, 2021.

Εικόνα 24: Κάτω Χώρα Μυστρά. Ανατολική όψη των Αγίων Θεοδώρων στις αρχές του 20ου αι.

Εικόνα 25: Απόσπασμα της έκθεσης του Μ. Μυλωνά σχετικά με την κατάσταση του βυζαντινού οικισμού, 1949.

Εικόνα 26: Κατοικία του βυζαντινού οικισμού που κατοικούνταν μέχρι τα μισά του 20ου αι. Η φωτογραφία περιλαμβάνόταν στην έκθεση του Μ. Μυλωνά, 1949.

Εικόνα 27: Άποψη του βυζαντινού οικισμού του Μυστρά στα μισά του 20ου αι. Η φωτογραφία περιλαμβάνεται στην έκθεση του Μ. Μυλωνά, 1949.

Εικόνα 28: Άποψη της Μονής Διονυσίου στο Άγιο Όρος.

Εικόνα 29: Η περιτειχισμένη Μονή Παντανάσσης, εντός της μεσαιωνικής πόλης του Μυστρά, 2022.

Εικόνα 30: Η Πύλη της Μ. Ζωοδότου Χριστού, εντός του μεσαιωνικού οχυρωμένου οικισμού του Μυστρά, 2009.

Εικόνα 31: Μονή Σταυρονικήτα, Άγιο Όρος. Μοναστηριακά κτήρια προσαρτημένα στα προστατευτικά τείχη.

Εικόνα 32: Άποψη της διάροφης μεταβυζαντινής πτέρυγας κελιών, στην νότια πλευρά του περιβόλου της Μ. Καισαριανής. Στο ισόγειο αναπτύσσεται ένα ενιαίο τοξωτό προστώο και στον όροφο η στέγη στηρίζεται σε μαρμάρινους κίονες.

Εικόνα 33: Άποψη από το αγιογραφημένο εσωτερικό Αγιορείτικης Τραπέζης.

Εικόνα 34: Άποψη της εστίας της Μ. Μεγίστης Λαύρας Αγίου Όρους, όπου διακρίνεται το προστέγασμα επί ξύλινων αντηρίδων, 2014.

Εικόνα 35: Άποψη Μαγκκιείου Μ. Μεγίστης Λαύρας Αγίου Όρους από τα βορειοανατολικά, 2014.

Εικόνα 36: Αεροφωτογραφία της Μ. Ζωοδότου Χριστού στον Μυστρά. Ξεχωρίζει το αναστηλωμένο Καθολικό, ο χώρος της υπόγειας κινστέρνας στα βόρεια και δίπλα του η ερειπωμένη Τράπεζα, 2022.

Εικόνα 37: Τριώροφη πτέρυγα κελιών της Μ. Ζωοδότου Χριστού στον Μυστρά σε ερειπωμένη κατάσταση, 2009.

Εικόνα 38: Η μεγάλη πύλη που συνδέει την Μ. Περιβλέπτου με τον υπόλοιπο μεσαιωνικό οικισμό του Μυστρά, 2018.

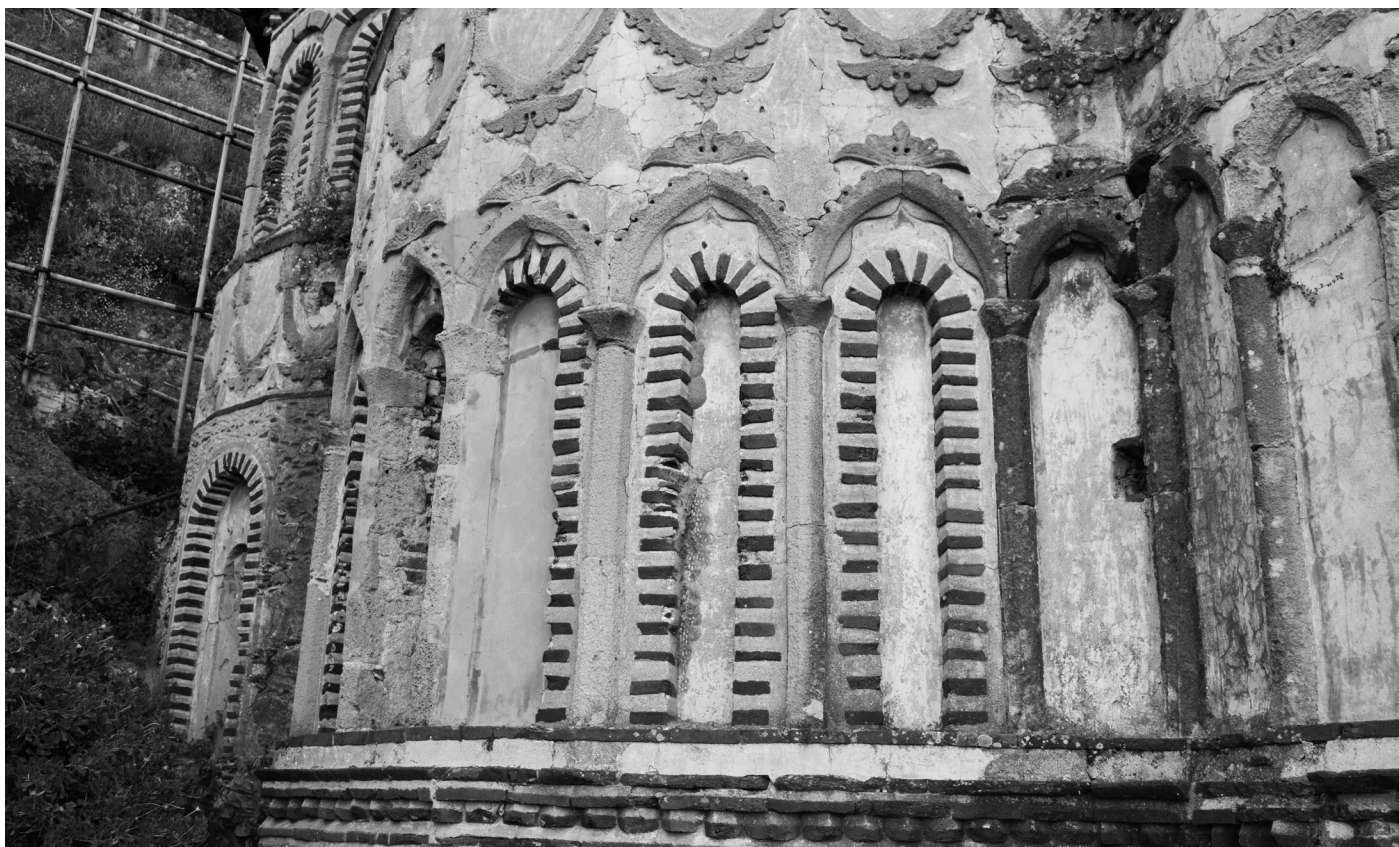
Εικόνα 39: Άποψη του καθολικού της Μ. Περιβλέπτου, 2018.

Εικόνα 40: Ο πύργος και άλλα βοηθητικά κτίσματα της Μ. Περιβλέπτου, 2018.

Εικόνα 41: Άποψη της Μ. Παντανάσσης.

Εικόνα 42: Ο γλυπτικός διάκοσμος στην ανατολική εξωτερική όψη του Καθολικού της Μ. Παντανάσσης, 2018.

Εικόνα 43: Το κωδωνοστάσιο με τα πλούσια διακοσμητικά του στοιχεία στο Καθολικό της Μ. Παντανάσσης, 2018.

Εικόνα 44: Κλίμακα που συνδέει το επίπεδο του Καθολικού με το επίπεδο των βοηθητικών κτισμάτων της Μ. Παντανάσσης, 2009.

Εικόνα 45: Ανασκαφικό εύρημα (1935) με εγχάρακτη επιγραφή που αποδίδεται στο τέμπλο του ναού των Αγίων Θεοδώρων στον Μυστρά, 2018.

Εικόνα 46: Νοτιοανατολική άποψη του αναστηλωμένου ναού των Αγίων Θεοδώρων, 2018.

Εικόνα 47: Η βόρεια όψη του αναστηλωμένου Καθολικού της Μ. Βροντοχίου, 2018.

Εικόνα 48: Η ανατολική όψη του αναστηλωμένου Καθολικού της Μ. Βροντοχίου, 2022.

Εικόνα 49: Ζωγραφικός διάκοσμος της οροφής του νοτιοδυτικού παρεκκλησίου του ναού της Οδηγήτριας, 2021.

Εικόνα 50: Τοιχογραφικός διάκοσμος του βορειοδυτικού παρεκκλησίου του ναού της Οδηγήτριας, 2021.

Εικόνα 51: Αεροφωτογραφία της Μ. Βροντοχίου, 2022.

Εικόνα 52: Βορειοανατολική άποψη του αναστηλωμένου ναού των Αγίων Θεοδώρων.

Εικόνα 53: Τμήμα της νότιας όψης της βόρειας πτέρυγας των κελιών της Μ. Βροντοχίου, 2022.

Εικόνα 54: Λείψανα της τοιχοποιίας των βόρειων κελιών της Μ. Βροντοχίου από τα ΒΑ, 2022.

Εικόνα 55: Διώροφη πτέρυγα κελιών στη δυτική πλευρά του περιβόλου της Μ. Βροντοχίου, 2022.

Εικόνα 56: Άποψη του περιβόλου της Μ. Βροντοχίου όπου διακρίνεται ο ερειπωμένος αμυντικός πύργος του μοναστηριού, 2022.

Εικόνα 57: Τα ερείπια του αμυντικού τετραώροφου πύργου της Μ. Βροντοχίου, 2022.

Εικόνα 58: Το καλντερίμι που οδηγεί από την Μητρόπολη προς την Μονή Βροντοχίου πριν από τον ναό των Αγίων Θεοδώρων, 2022.

Εικόνα 59: Το καλντερίμι που οδηγεί από την Μητρόπολη προς την Μονή Βροντοχίου μετά τον ναό των Αγίων Θεοδώρων, 2022.

Εικόνα 60: Η συνέχεια του καλντεριμιού εντός της Μονής Βροντοχίου, 2022.

Εικόνα 61: Η θέαση του ναού της Οδηγήτριας στην απόληξη του καλντεριμιού εντός της Μονής Βροντοχίου, 2022.

Εικόνα 62: Η θέαση του ναού των Αγίων Θεοδώρων από τον περίβολο μπροστά στον ναό της Οδηγήτριας, 2022.

Εικόνα 63: Η εσωτερική τοιχοποιία της Τραπεζίς της Μ. Βροντοχίου με σπαράγματα τοιχογραφιών, 2022.

Εικόνα 64: Ο τρούλος της Εστίας της Μ. Βροντοχίου σε άνοψη, 2022.

Εικόνα 65: Άποψη της Εστίας της Μ. Βροντοχίου από ψηλά όπου φαίνεται η κατάρρευση του οκταγωνικού εξωτερικά τρούλου, 2022.

Εικόνα 66: Τοξωτός φεγγίτης του τρούλου της Εστίας της Μ. Βροντοχίου που εδράζεται στην βάση του τυμπάνου και σε μια λεπτή πλίνθινη ταινία, 2022.

Εικόνα 67: Κιλίβαντας με οριζόντιες πλίνθους στην εσωτερική γωνία της Εστίας της Μ. Βροντοχίου, 2022.

Εικόνα 68: Κάθε κιλίβαντας στις εσωτερικές γωνίες της Εστίας της Μ. Βροντοχίου στηρίζει δυο τόξα, 2022.

Εικόνα 69: Η βάση της διπλής κλίμακας που οδηγούσε από το Καθολικό στην Τράπεζα της Μ. Βροντοχίου, 2022.

Εικόνα 70: Εργασίες συντήρησης και στερεώσεων της τοιχοποιίας της Τραπέζης της Μ. Βροντοχίου, 1998.

Εικόνα 71: Το εσωτερικό της Τραπέζης της Μ. Βροντοχίου ύστερα από εργασίες καθαρισμού, 1998.

Εικόνα 72: Το ερειπωμένο, επιμήκες κτίσμα της Τραπέζης της Μ. Ζωοδότου Χριστού, 2022.

Εικόνα 73: Εξωτερική θύρα της Τραπέζης της Μ. Ζωοδότου Χριστού, 2022.

Εικόνα 74: Τυφλό κογχάριο στο εσωτερικό της Τράπεζας της Μ. Ζωοδότου Χριστού με σπαράγματα τοιχογραφιών, 2022.

Εικόνα 75: Ερείπια βοηθητικών κτηρίων της Μ. Ζωοδότου Χριστού σε επαφή με τα εξωτερικά τείχη, 2009.

Εικόνα 76: Βοηθητικά κτήρια και ο πύργος της Μ. Περιβλέπτου σε άμεση επαφή με τα εξωτερικά τείχη, 2009.

Εικόνα 77: Λεπτομέρεια από τον διάκοσμο με τα φιαλοστόμια γύρω από τα ανοίγματα του πύργου της Μ. Περιβλέπτου, 2022.

Εικόνα 78: Η κόγχη στον ανατολικό τοίχο της ισόγειας στάθμης του πύργου στην Μ. Περιβλέπτου, 2022.

Εικόνα 79: Το πλάτωμα του περιβόλου της Μ. Παντανάσσης μπροστά από τα βοηθητικά της κτήρια, 2018.

Εικόνα 80: Η ανατολική όψη της Τραπεζής και της Εστίας της Μ. Καισαριανής.

Εικόνα 81: Γενική άποψη της Μ. Βαρλαάμ στα Μετέωρα.

Εικόνα 82: Τα ερείπια των βοηθητικών κτισμάτων στην Μ. Αγίου Διονυσίου Ολύμπου.

Εικόνα 83: Γενική άποψη της Μ. Μεγίστης Λαύρας στο Άγιο Όρος, 2000.

Εικόνα 84: Το εσωτερικό της Τραπεζής της Μ. Μεγίστης Λαύρας με τα μαρμάρινα τραπέζια, 2000.

Εικόνα 85: Λεπτομέρεια από το Καθολικό της Μ. Περιβλέπτου όπου διακρίνεται η υψηλή αισθητική και ο εξωτερικός ζωγραφικός διάκοσμος, 2022.

Εικόνα 86: Η περιοχή στα Β. της Μονής Παντανάσσης του Μυστρά, 1928.

Εικόνα 87: Εσωτερική άποψη του αναστηλωμένου Καθολικού της Μ. Βροντοχίου, 2018.

Εικόνα 88: Κάτω Χώρα Μυστρά. Συγκρότημα κατοικιών όπου διαμορφώνεται διαβατικό στην ισόγεια στάθμη, από όπου περνάει η κεντρική οδική αρτηρία του οικισμού, 2022.

Εικόνα 89: Επιμήκες βοηθητικό κτίσμα της Μ. Βροντοχίου αγνώστου χρήσεως και σε προχωρημένη ερείπωση, 2022.

Εικόνα 90: Κάτω Χώρα Μυστρά. Οξυκόρυφο τόξο διαβατικού και σειρά διακοσμητικών τοξυλίων, 2022.

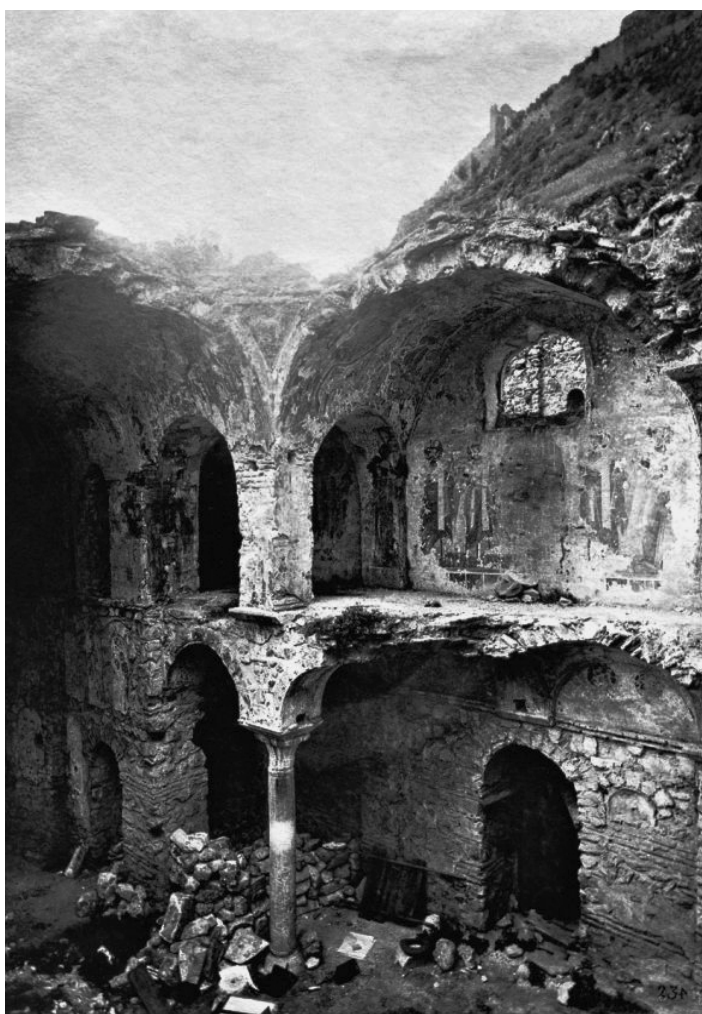
Εικόνα 91: Ο σχυρωμένος λόφος του αρχαιολογικού χώρου του Μυστρά.

Εικόνα 92: Ο αναστηλωμένος τρούλος του ναού των Αγίων Θεοδώρων στην Μ. Βροντοχίου, 2018.

Εικόνα 93: Κιονόκρανο με ανάγλυφο διάκοσμο από το εσωτερικό του ναού της Οδηγήτριας, 2021.

Εικόνα 94: Άποψη από το εσωτερικό της Οδηγήτριας πριν από τις πρώτες εργασίες αποκατάστασης.

Εικόνα 95: Άποψη από το εσωτερικό της Οδηγήτριας μετά τις εργασίες αποκατάστασης, 2018.

Εικόνα 96: Βοηθητικό κτίσμα της Μ. Βροντοχίου μετά από ήπιες εργασίες στερέωσης, 2022.

Εικόνα 97: Le murate, Φλωρεντία. Εσωτερικοί κοινόχρηστοι εξώστες πριν από τις εργασίες αποκατάστασης.

Εικόνα 98: Le murate, Φλωρεντία. Εσωτερικοί κοινόχρηστοι εξώστες μετά από τις εργασίες αποκατάστασης.

Εικόνα 99: Γενική άποψη της Οδηγήτριας από τα βορειοανατολικά και των βοηθητικών κτισμάτων που την περιβάλλουν.

Εικόνα 100: Το σημερινό καλντερίμι που οδηγεί στην Οδηγήτρια και η πρώτη εντύπωση που δημιουργείται από την ανακάλυψη των κτισμάτων που την περιβάλλουν, 2022.

Εικόνα 101: Μ. Βροντοχίου. Έντονες αντιθέσεις ανάμεσα στους ναούς που έχουν αποκατασταθεί και στα ερείπια των βοηθητικών κτισμάτων που συνεχίζουν να φθείρονται, 2022.

Εικόνα 102: Η σημερινή εικόνα της Τραπεζής της Μ. Βροντοχίου από αέρος, 2022.

Εικόνα 103: Η σημερινή εικόνα της Εστίας της Μ. Βροντοχίου από αέρος, 2022.

Εικόνα 104: Άποψη του Ιερού του Καθολικού της Μ. Βροντοχίου, 2018.

Εικόνα 105: Η σημερινή αισθητική του εσωτερικού της Τραπέζης της Μ. Βροντοχίου, 2022.

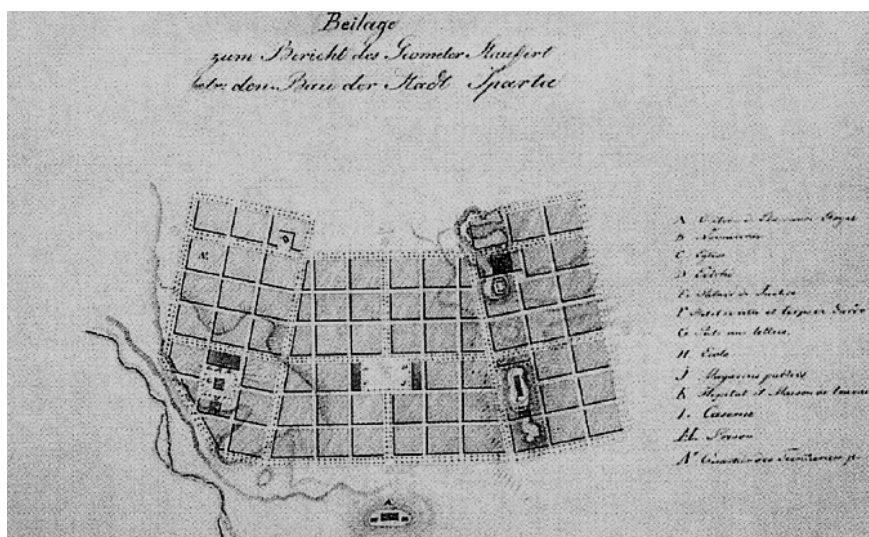
Εικόνα 106: Άποψη από το εσωτερικό της Τραπέζης της Μ. Βροντοχίου, όπου διακρίνεται η τοξωτή απόληξη της στενής πλευράς του κτίσματος, 2022.

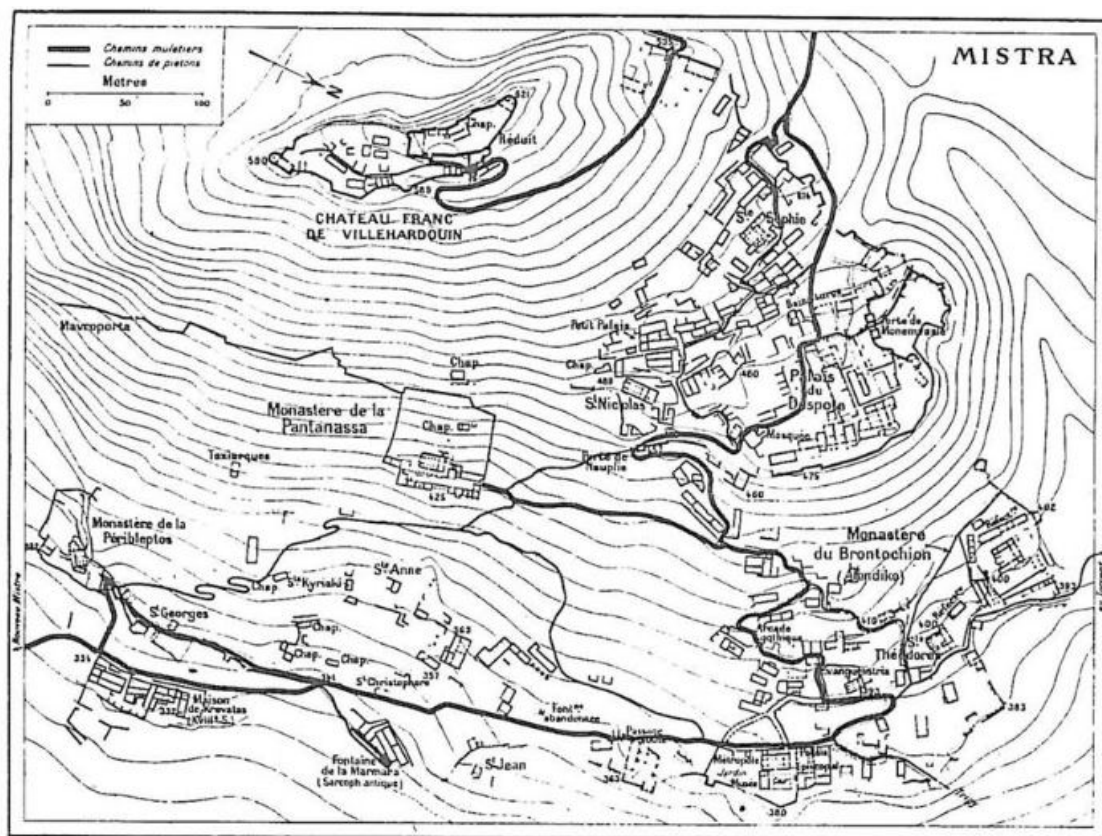
Εικόνα 107: Άποψη από το εσωτερικό της Τραπέζης της Μ. Βροντοχίου, όπου διακρίνονται οι γενέσεις των σφενδονίων ανάμεσα στους φεγγίτες, 2022.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2

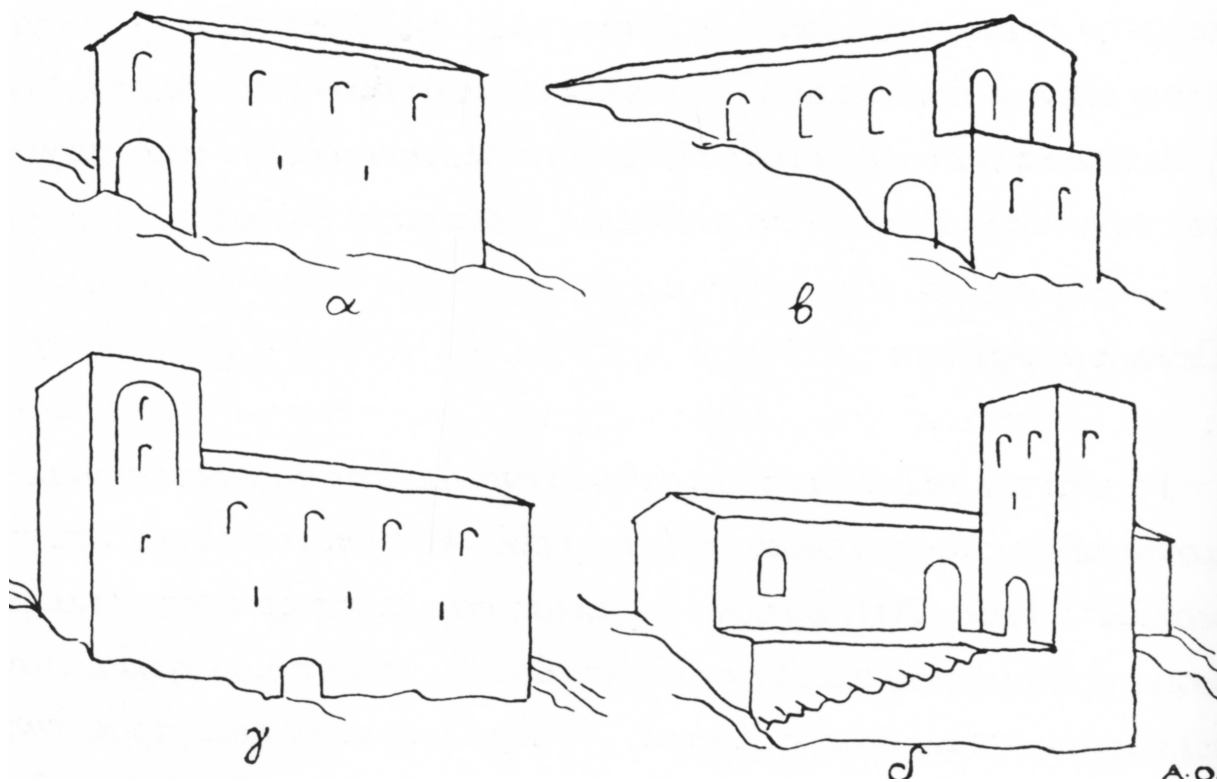
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑΤΑ - ΣΧΕΔΙΑ

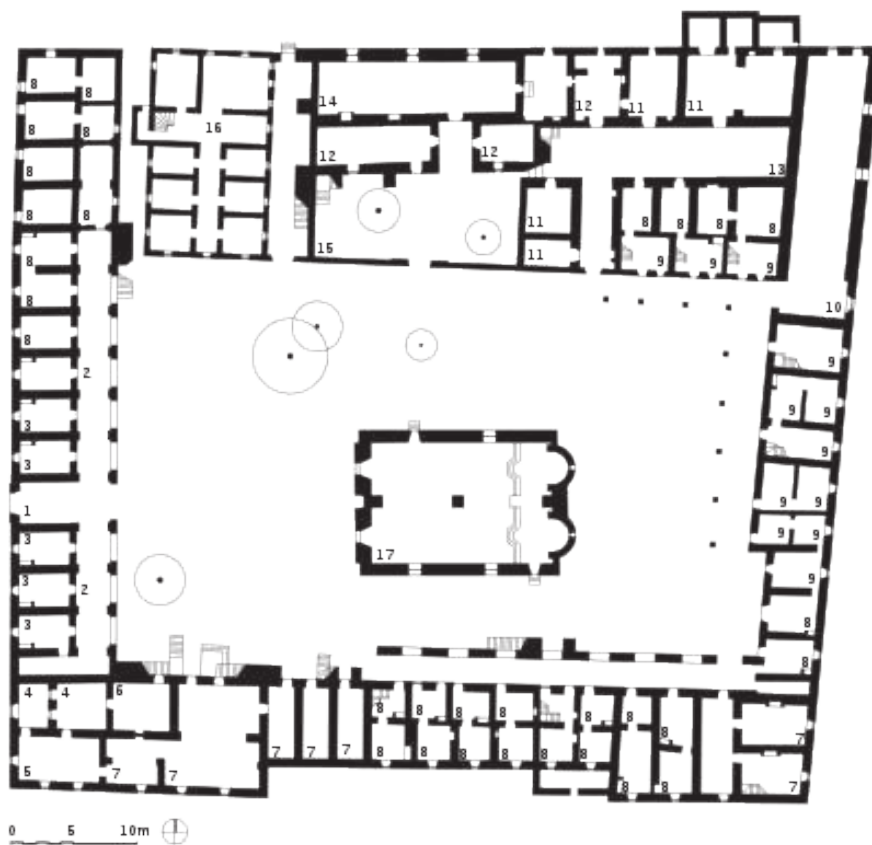
Σχέδιο 1: Τοπογραφικό της πόλεως της σύγχρονης Σπάρτης, Fr. Stauffert, 1834.

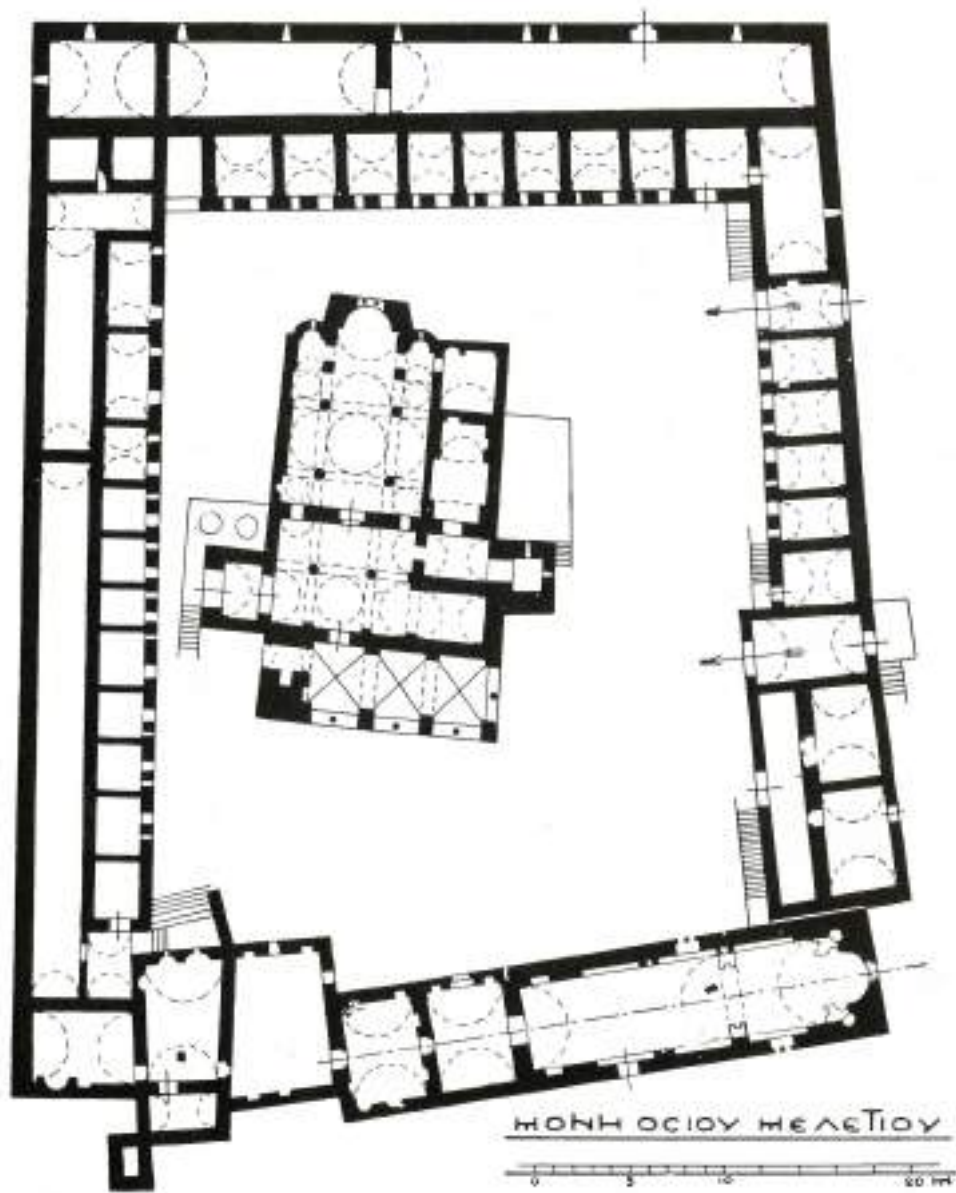
Σχέδιο 2: Τοπογραφικό του αρχαιολογικού χώρου του Μυστρά, G. Millet, 1895-1897.

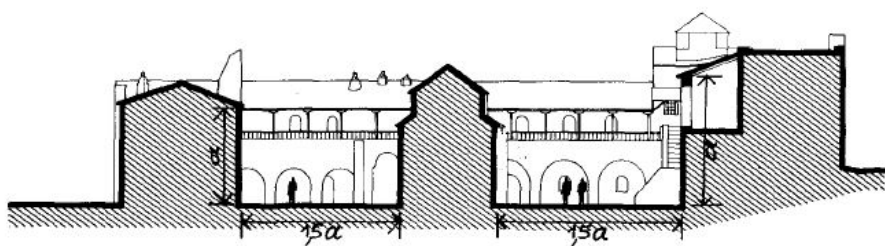
Σχέδιο 5: Τύποι βυζαντινών κατοικιών εντός του οικισμού του Μυστρά.

Σχέδιο 6: Γενική κάτοψη της βυζαντινής Μ.Αρκαδίου Ρεθύμνης.

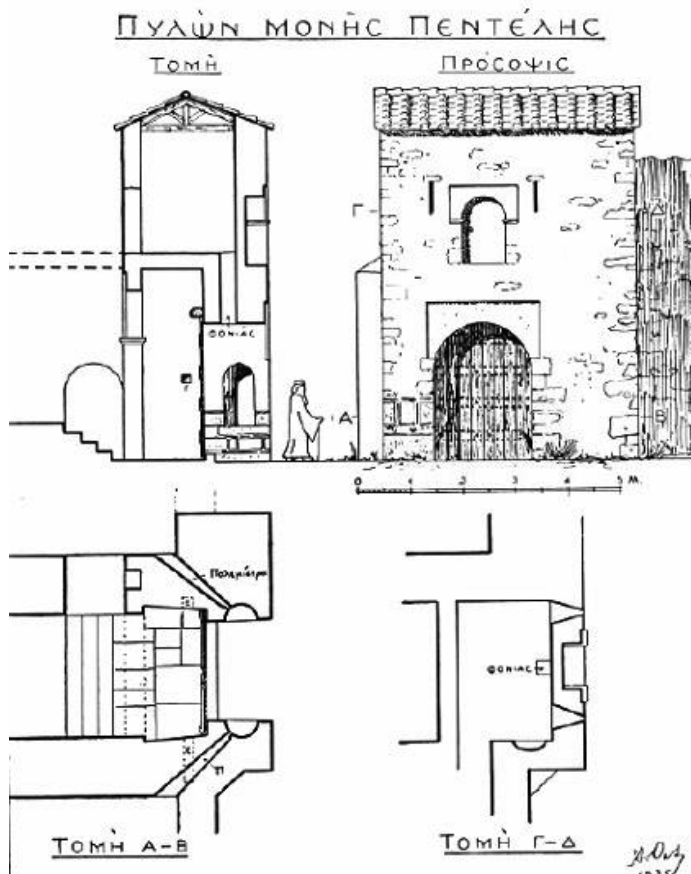
Σχέδιο 7: Γενική κάτοψη Μ. Οσίου Μελετίου.

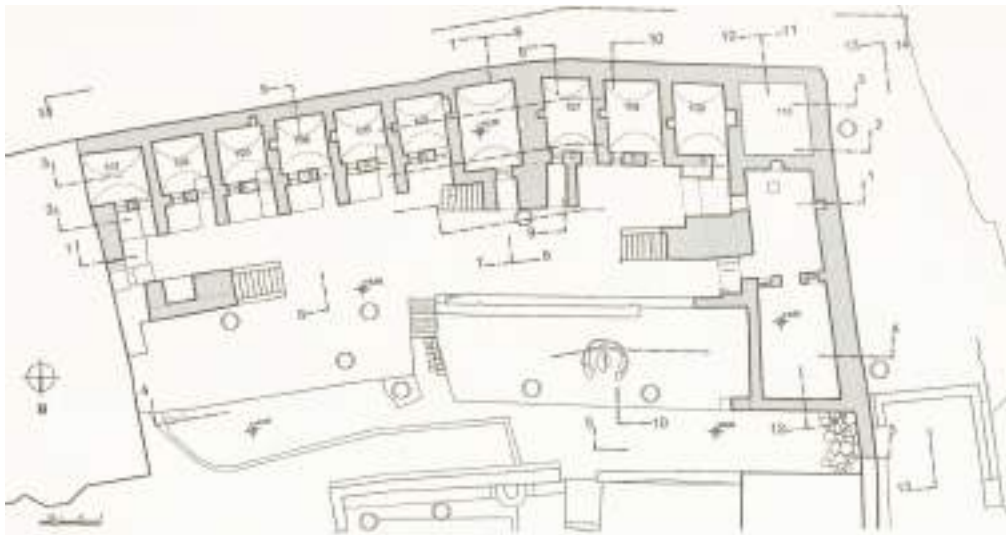
Σχέδιο 8: Σκίτσο απεικόνισης της αναλογίας 1:1.5 μεταξύ των υψών και του ελεύθερου χώρου εντός ενός μοναστηριακού συγκροτήματος.

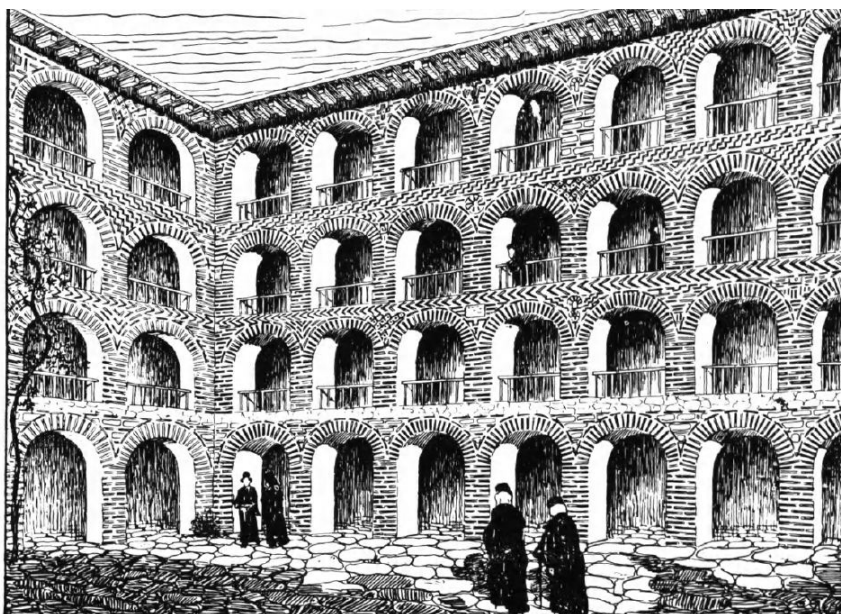
Σχέδιο 9: Ένα μοναστήρι είναι ένα ζωντανό κύτταρο, μια μικρογραφία της κοινωνίας του Βυζαντίου στην οποία εντάσσεται.

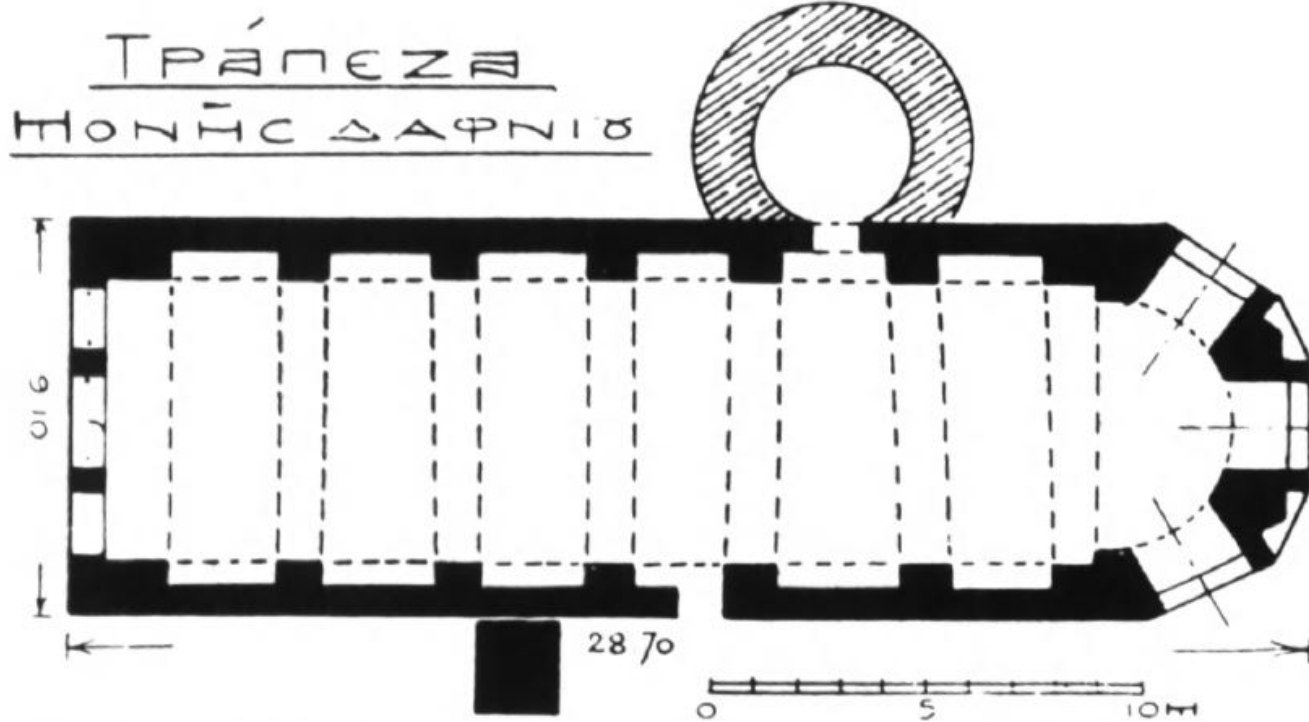
Σχέδιο 10: Η πύλη της Μ. Πεντέλης με ισχυρούς αμυντικούς μηχανισμούς.

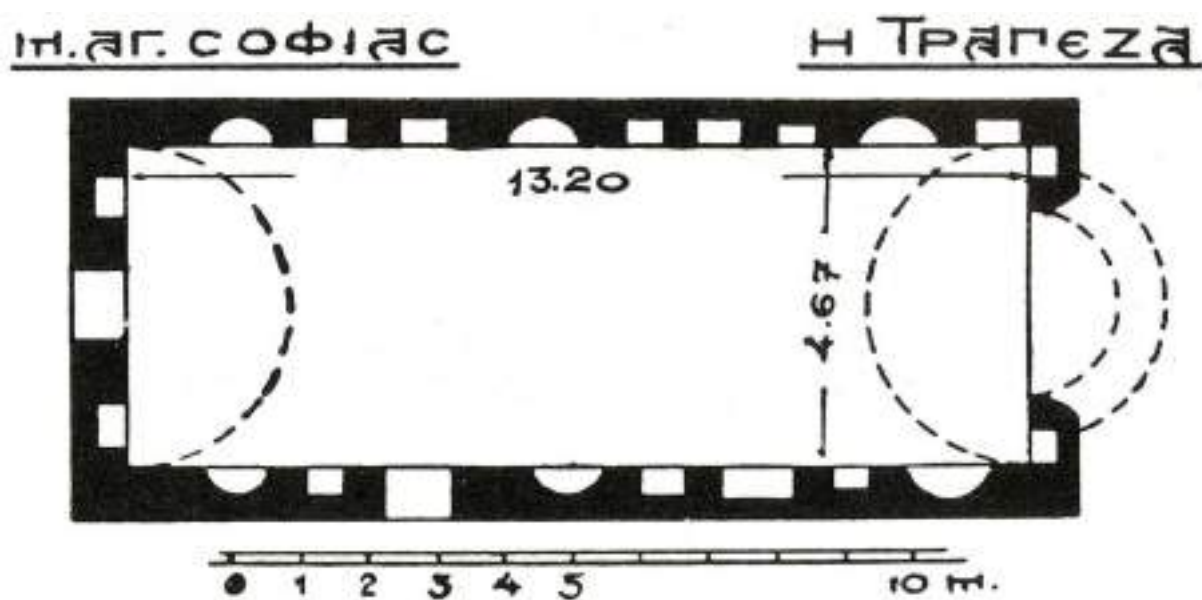
Σχέδιο 11: Κατόψεις ισογείου και ορόφου της πτέρυγας των κελιών της Μ. Καισαριανής.

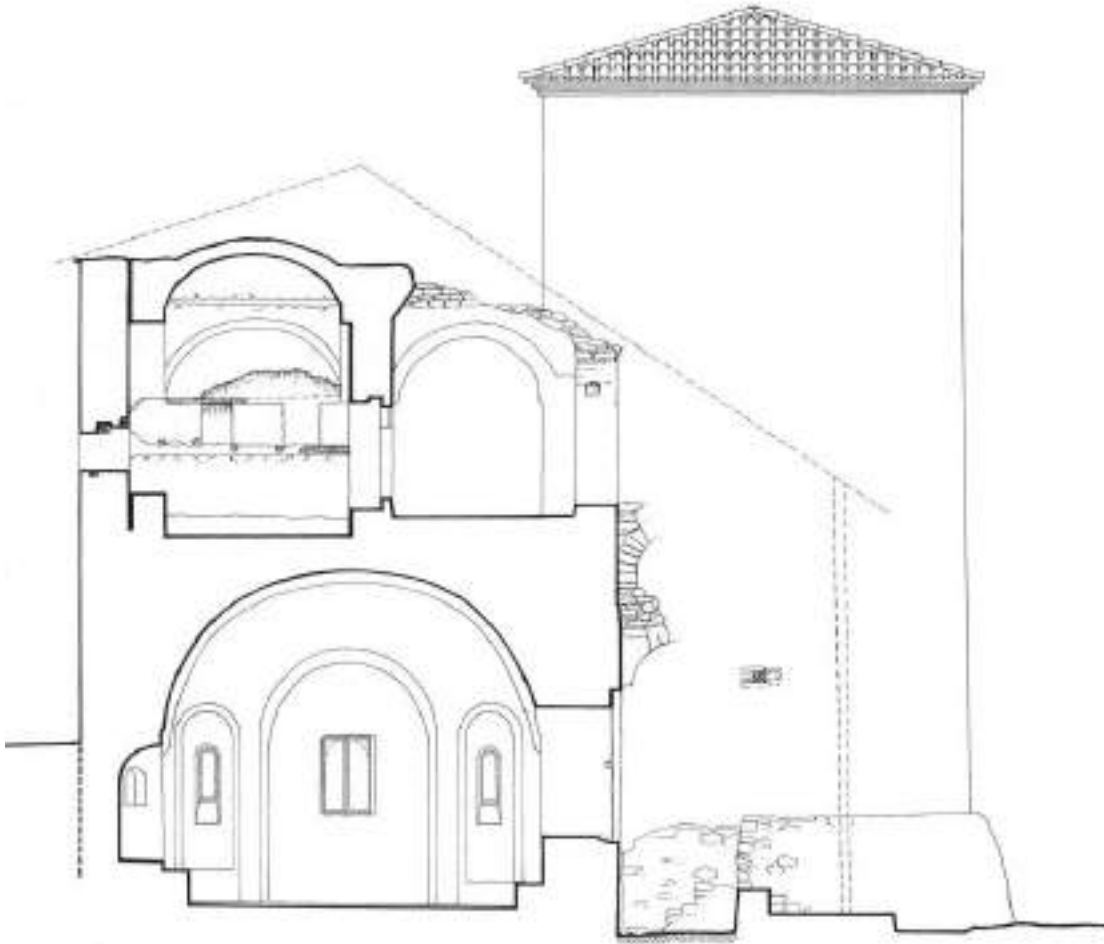
Σχέδιο 12: Πολυώροφη πτέρυγα κελιών με εξωτερικές πλίνθινες στοές επί πεσσών.

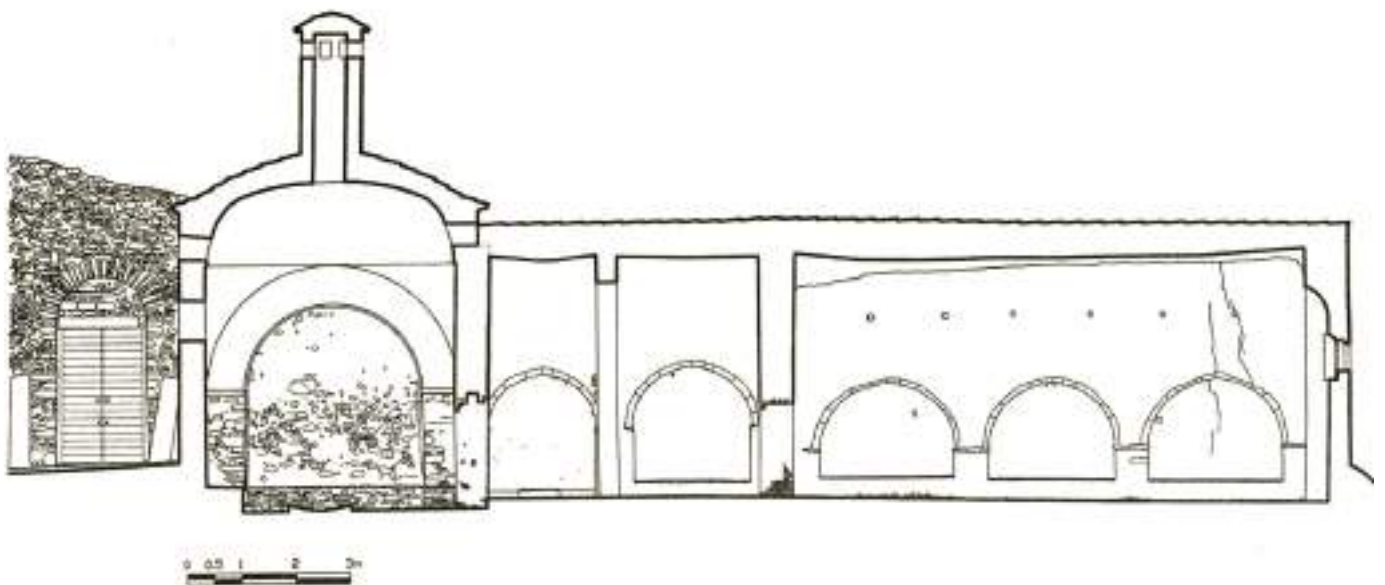
Σχέδιο 13: Κάτοψη Τράπεζας της Μ. Δαφνίου με αναλογία εξωτερικών διαστάσεων 1:3.

Σχέδιο 14: Κάτοψη Τράπεζας της Μ. Ζωοδότου Πηγής με ημικυκλική αγίδα και τυφλές κόγχες εκατέρωθεν.

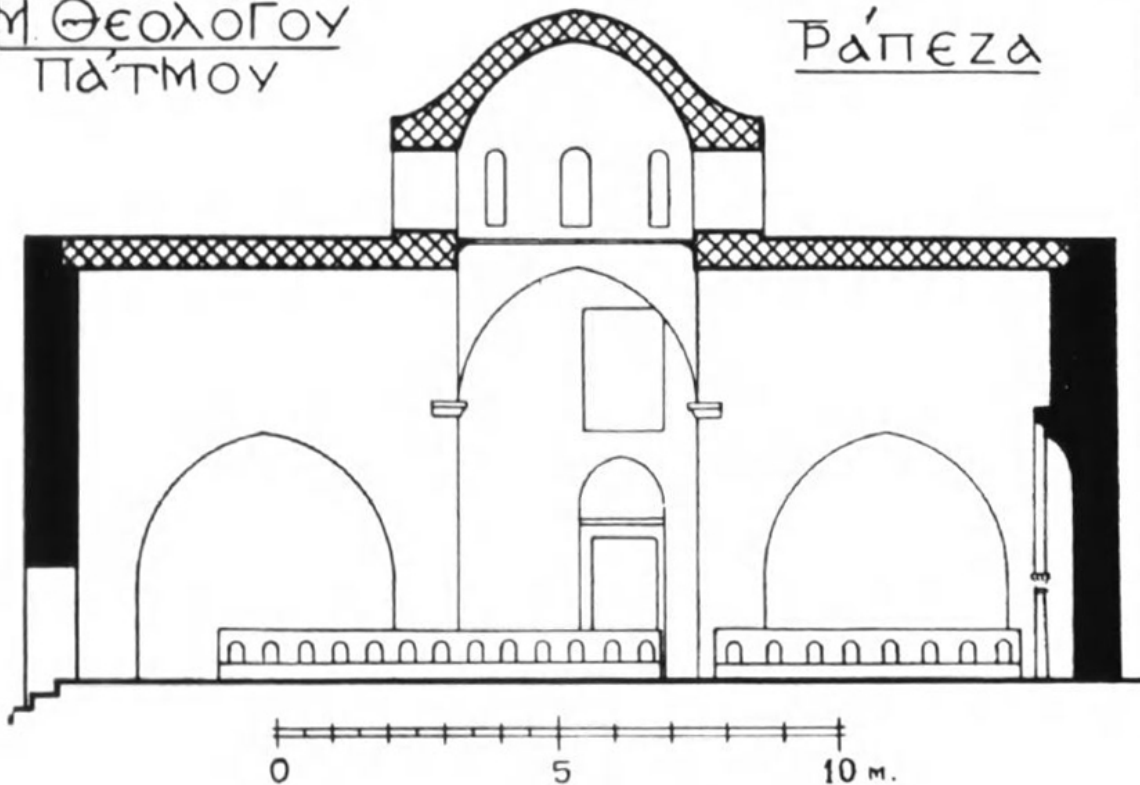
Σχέδιο 15: Τομή κατά πλάτος της πτέρυγας της Μ. Αγίου Διονυσίου Ολύμπου, όπου στο ισόγειο στεγάζεται η Τράπεζα της.

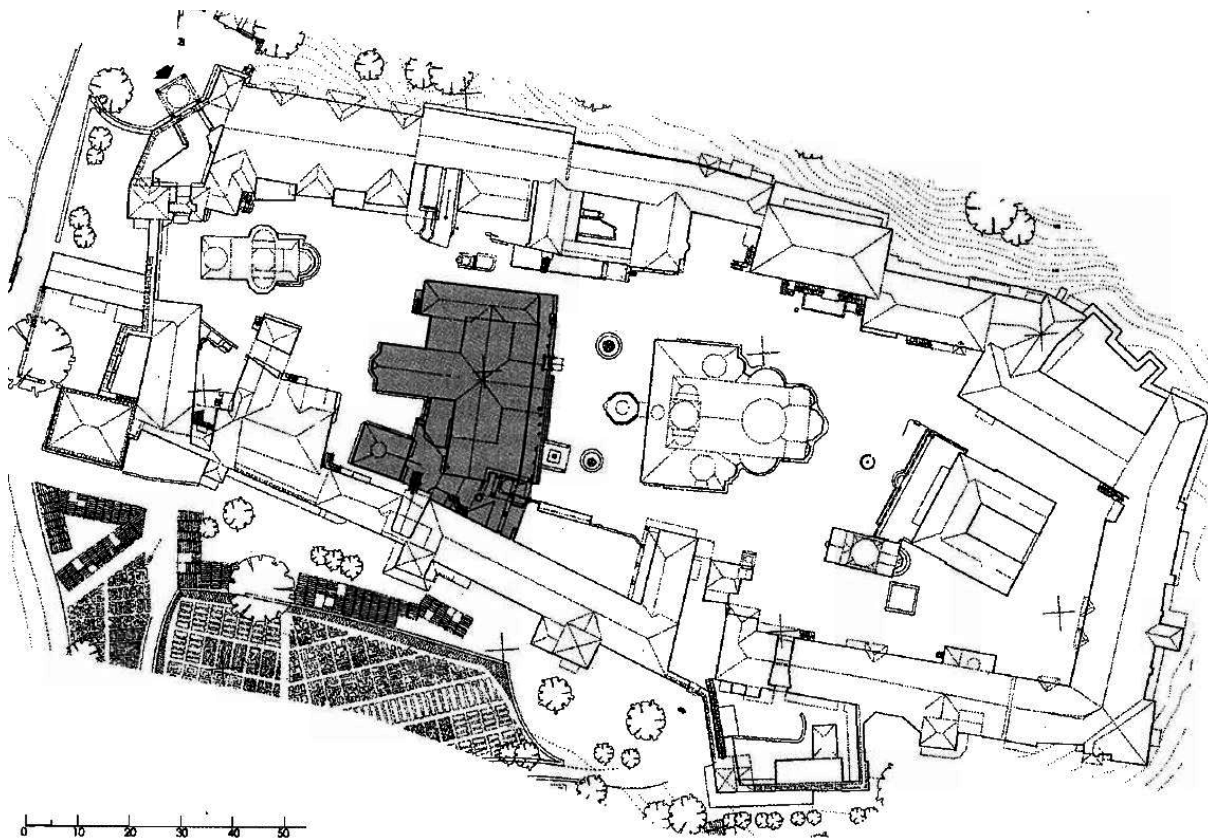
Σχέδιο 16: Τομή κατά μήκος του συγκροτήματος της Τράπεζας - Εστίας - Οψοφυλακίου της Μ. Καισαριανής.

Μ. Θεολόγου
Πάτμου

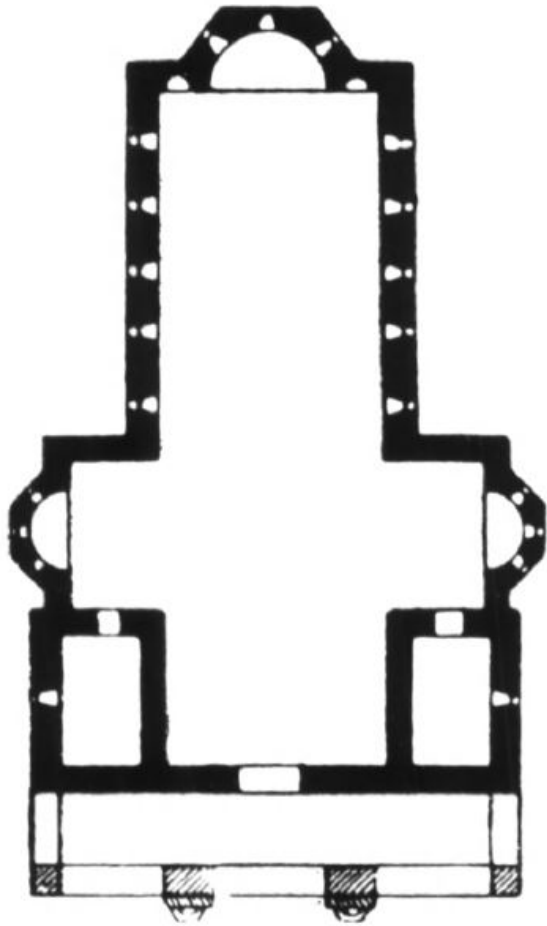
Τράπεζα

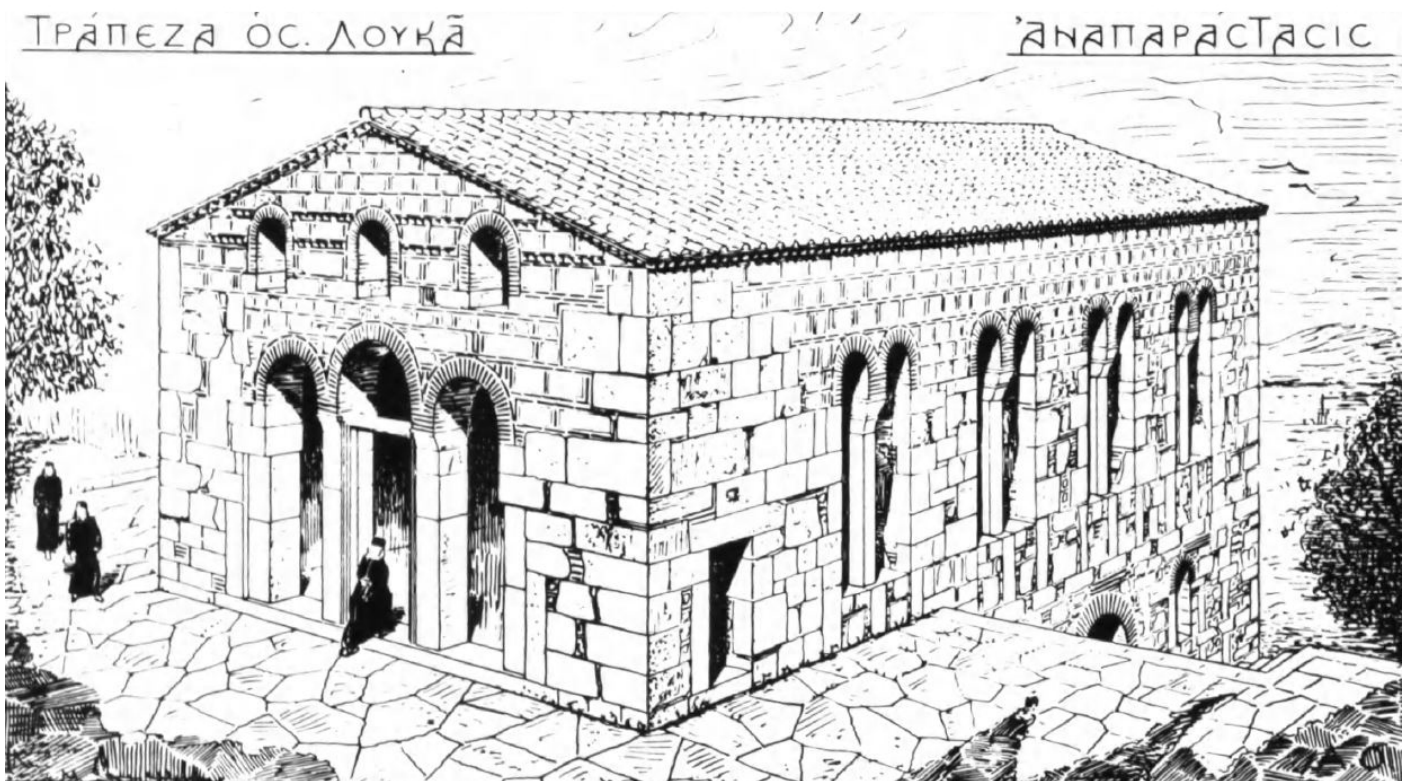
Σχέδιο 17: Τομή κατά μήκος της Τράπεζας της Μ. Θεολόγου Πάτμου, η κάλυψη της οποίας αποτελεί εξαίρεση με τον σχηματισμό τρούλου.

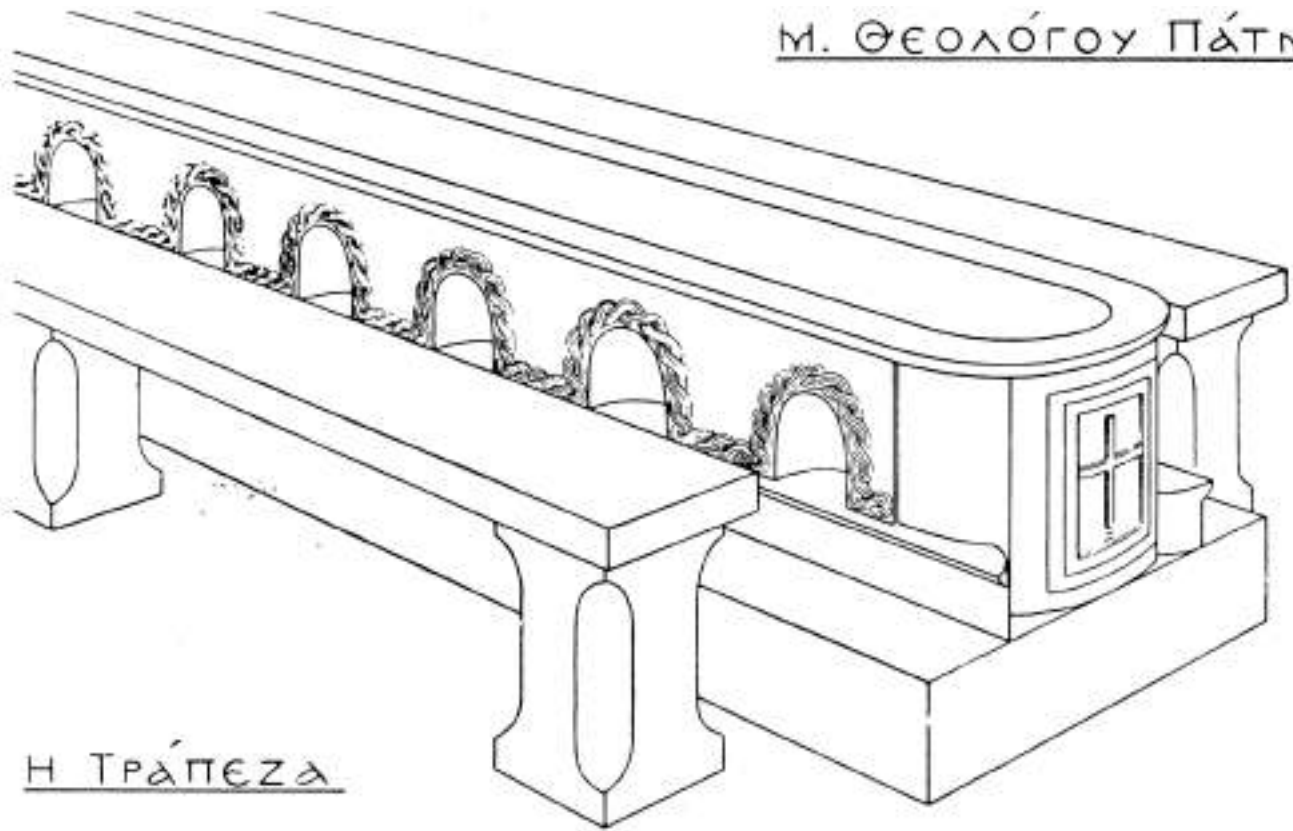
Σχέδιο 18: Γενικό τοπογραφικό της Μ. Μεγίστης Λαύρας, στην οποία τονίζεται με γκρι απόχρωση το συγκρότημα της Τράπεζας.

Σχέδιο 19: Κάτοψη Τράπεζας Μ. Βατοπεδίου.

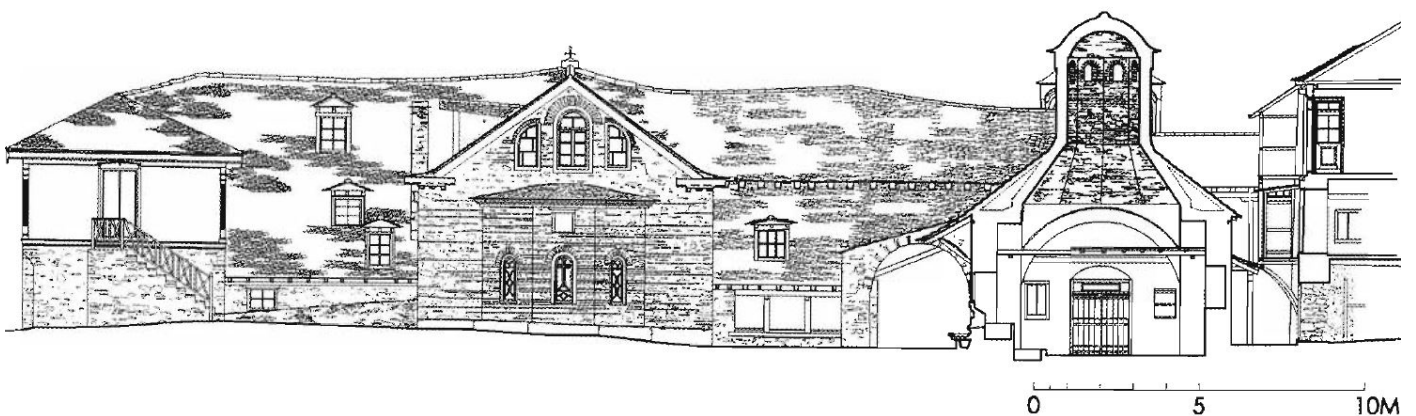

Σχέδιο 20: Τρισδιάστατη απεικόνιση της αναστηλωμένης Τραπέζης της Μ. Οσίου Λουκά, βάσει των μορφολογικών στοιχείων που είχε κατά τον 11ο αι.

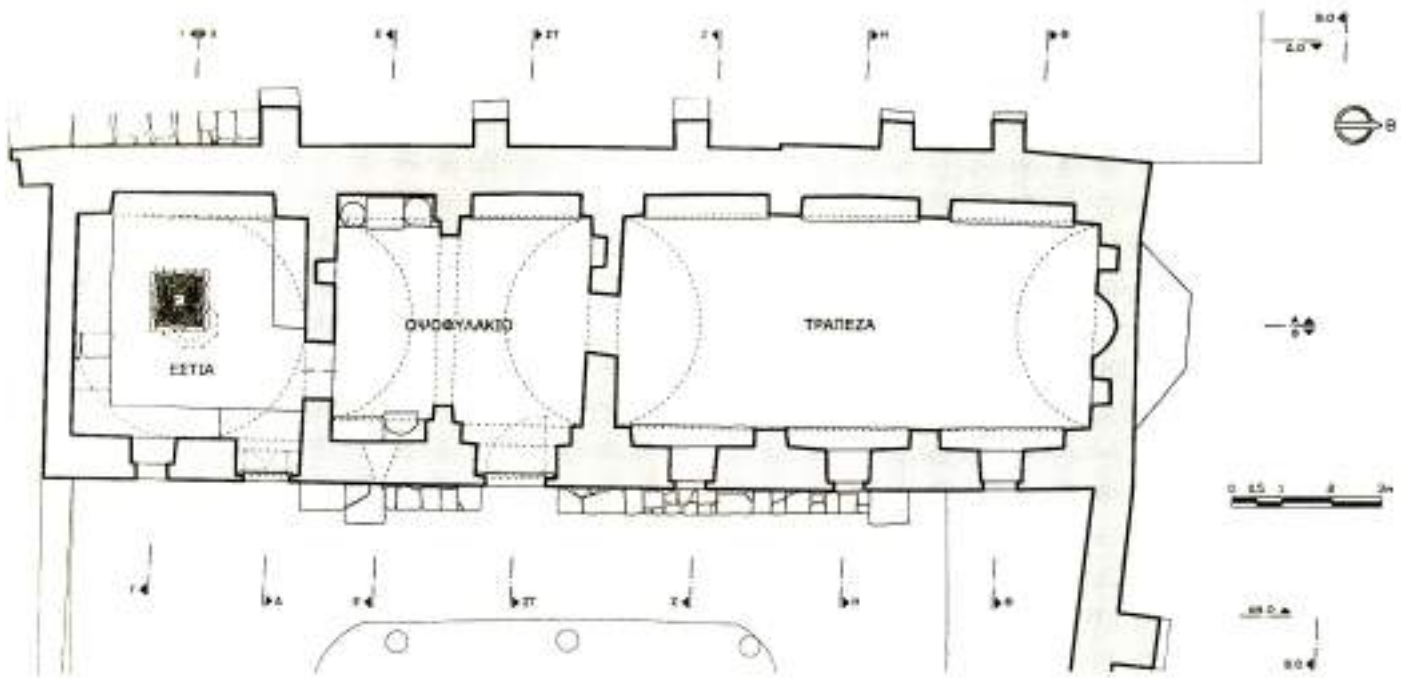

Η ΤΡΑΠΕΖΑ

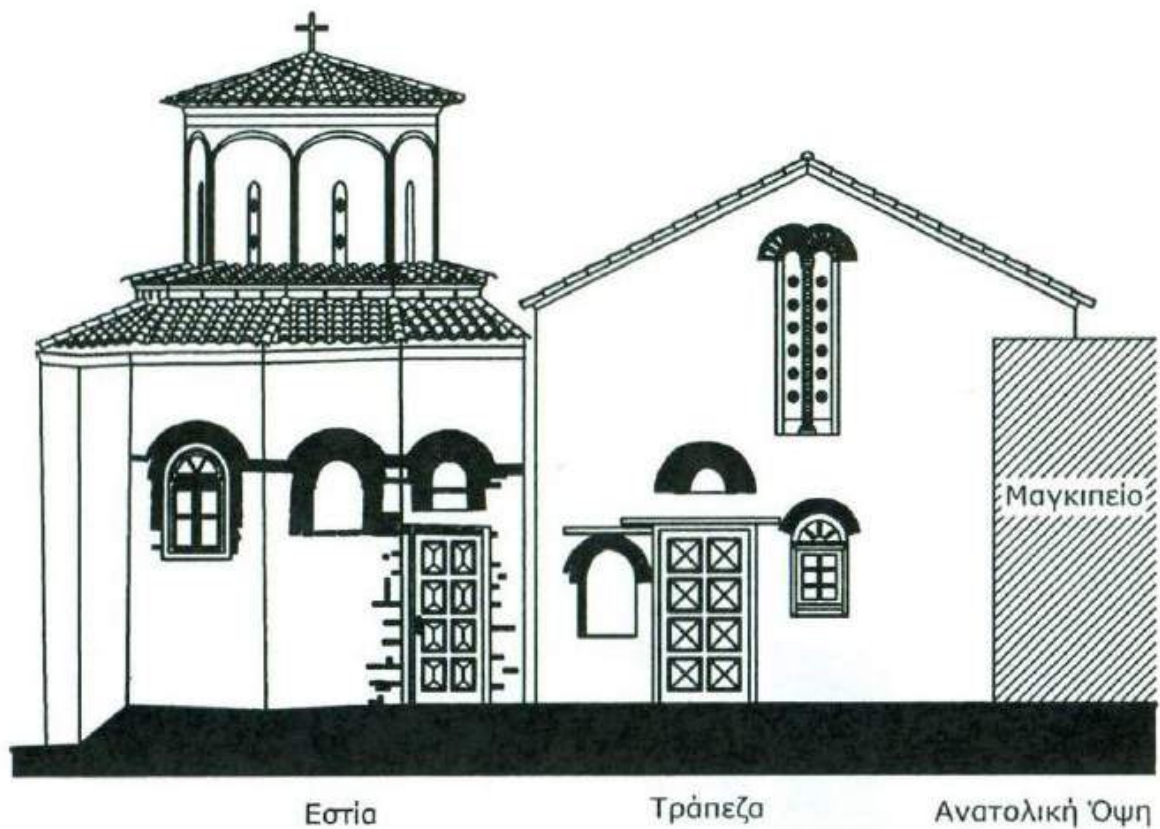
Σχέδιο 21: Κτιστό έπιπλο τραπέζης και θρανίων στην Μ. Θεολόγου Πάτμου.

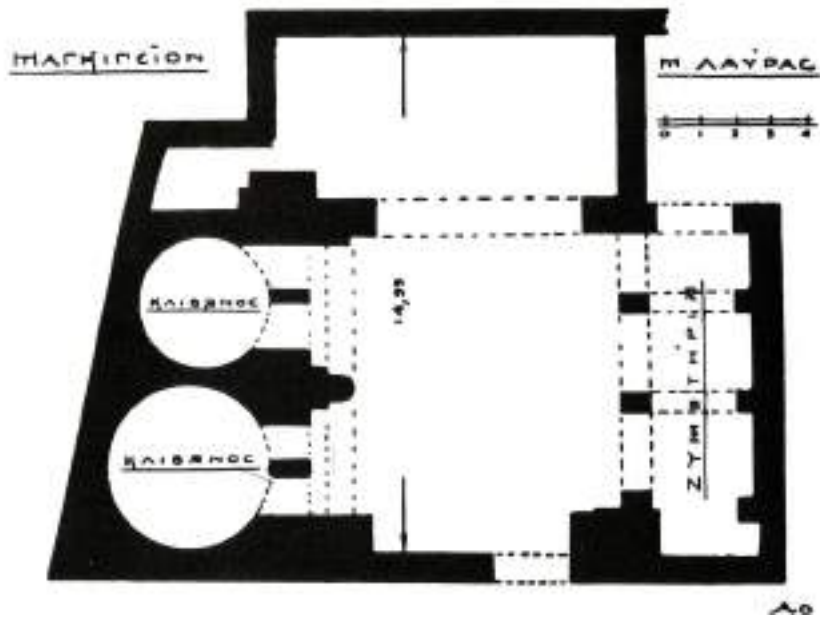
Σχέδιο 22: Όψη συγκροτήματος Τράπεζας και τομή της Εστίας της Μ. Μεγίστης Λαύρας. Η Εστία εδώ αποτελεί αυτοτελές κτίσμα και βρίσκεται σε άμεση σχέση με την θέση της Τράπεζας.

Σχέδιο 23: Κάτοψη συγκροτήματος Τράπεζας - Εστίας - Οψοφυλακίου της Μ. Καισαριανής.

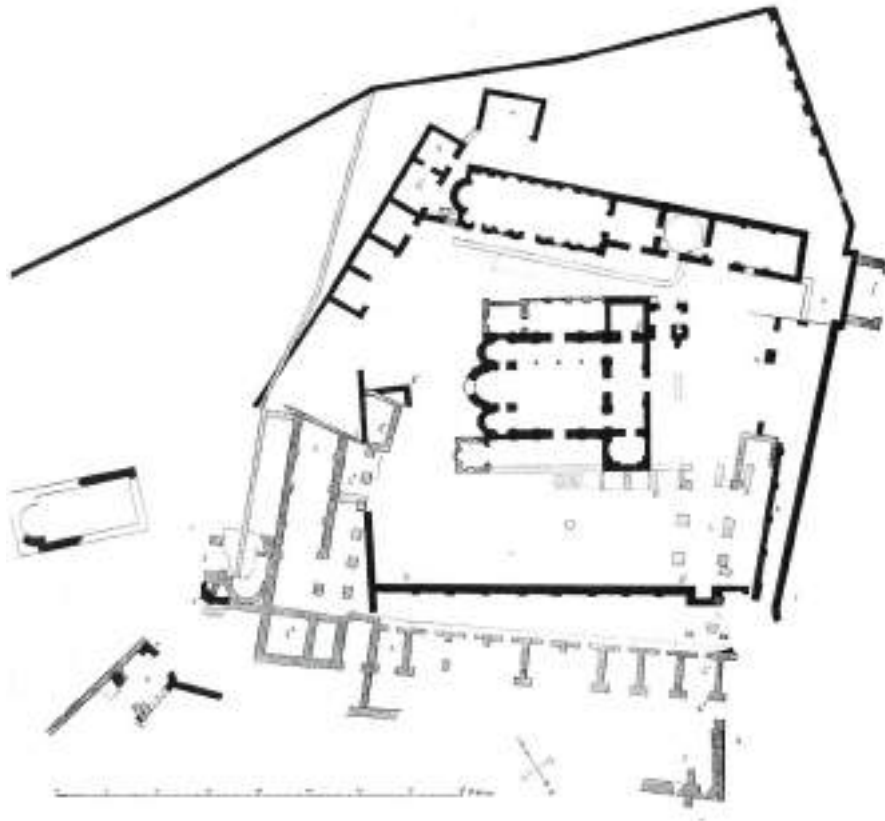
Σχέδιο 24: Όψη της Εστίας και της Τράπεζας της Μ. Βαρλαάμ. Τα δυο κτήρια βρίσκονται σε άμεση γειτνίαση μεταξύ τους, αλλά δεν ενώνονται.

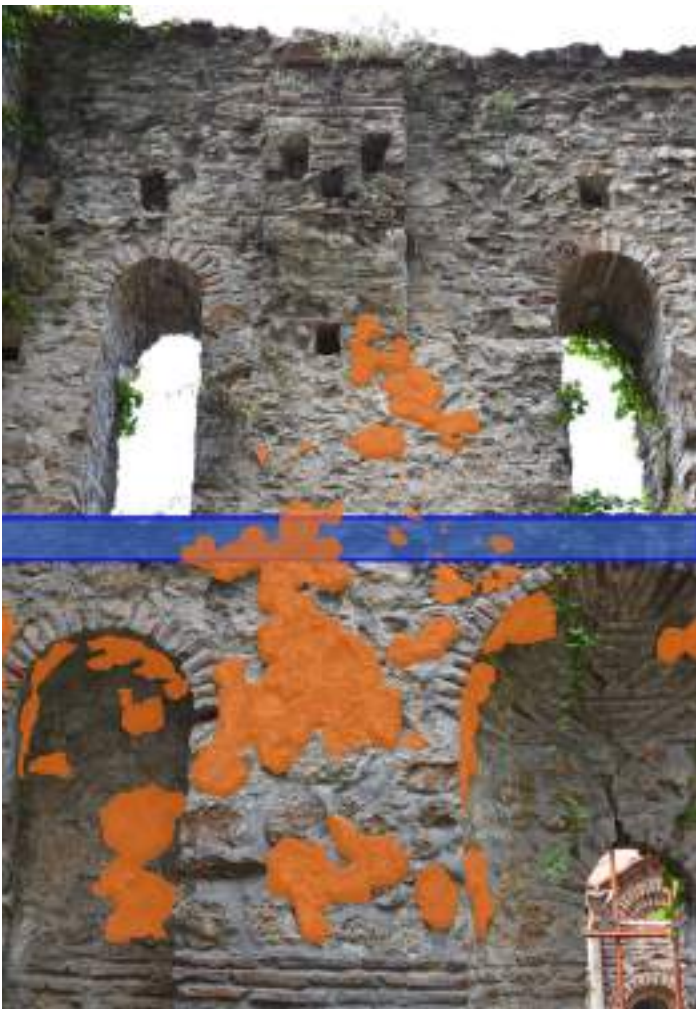
Σχέδιο 25: Κάτοψη μαγκιπείου της Μ. Μεγίστης Λαύρας.

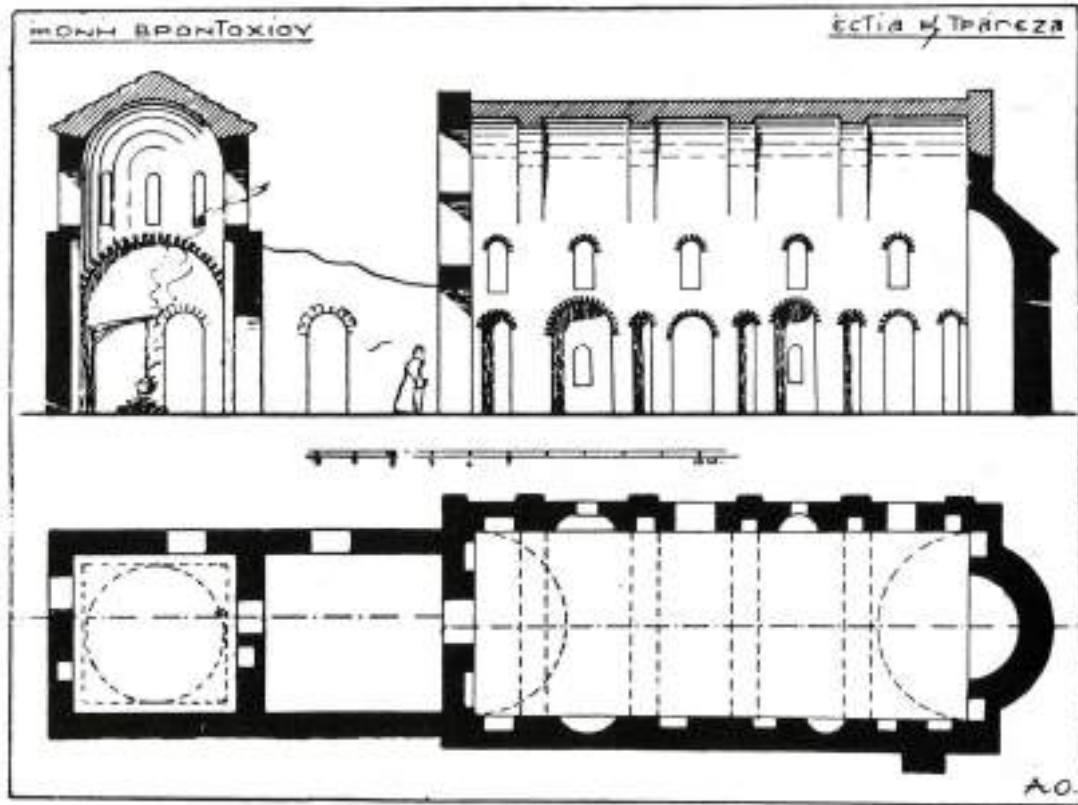
Σχέδιο 26: Κολάζ φωτογραφιών του 1970 και 2009 με τον ναό της Αγίας Σοφίας, Μυστράς.

Σχέδιο 27: Τοπογραφικό της Μ. Βροντοχίου, τέλη 19ου αι.

Σχέδιο 28: Τμήμα από το εσωτερικό της Τράπεζας της Μ. Βροντοχίου, όπου επισημαίνονται τα υπολείμματα τοιχογραφιών.

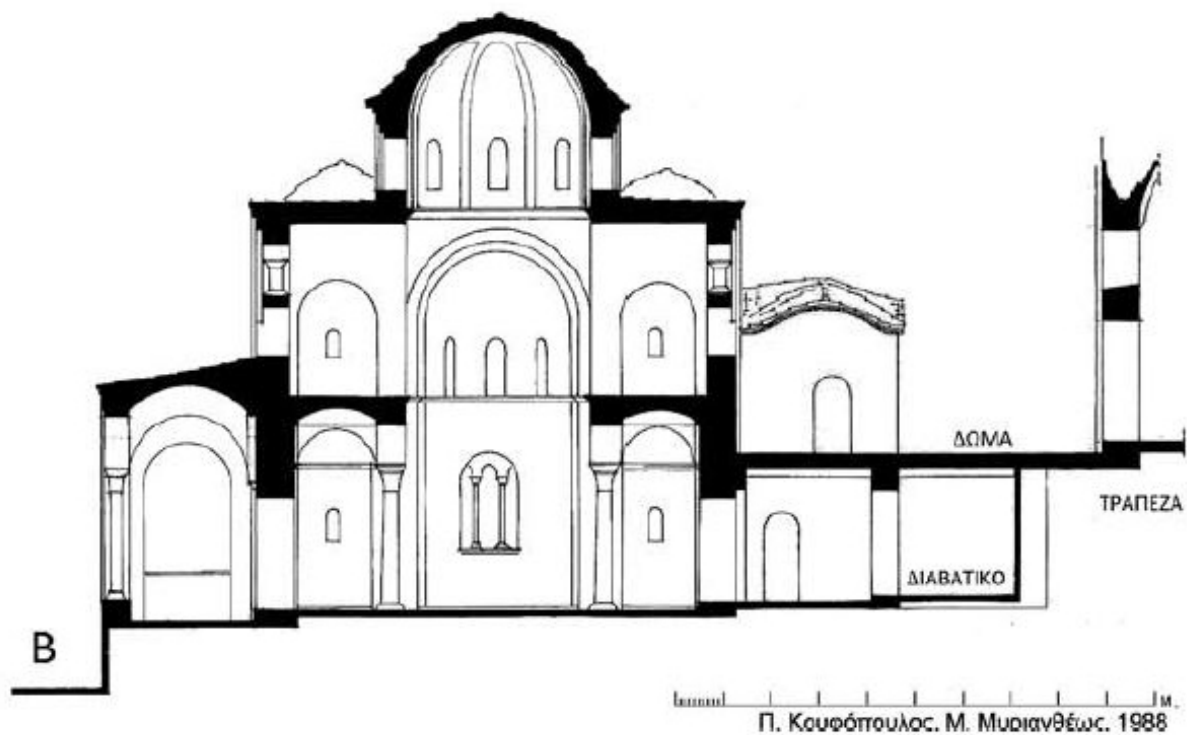
Σχέδιο 29: Κάτοψη και τομή κατά μήκος του συγκροτήματος Τραπεζης - Εστίας της Μ. Βροντοχίου.

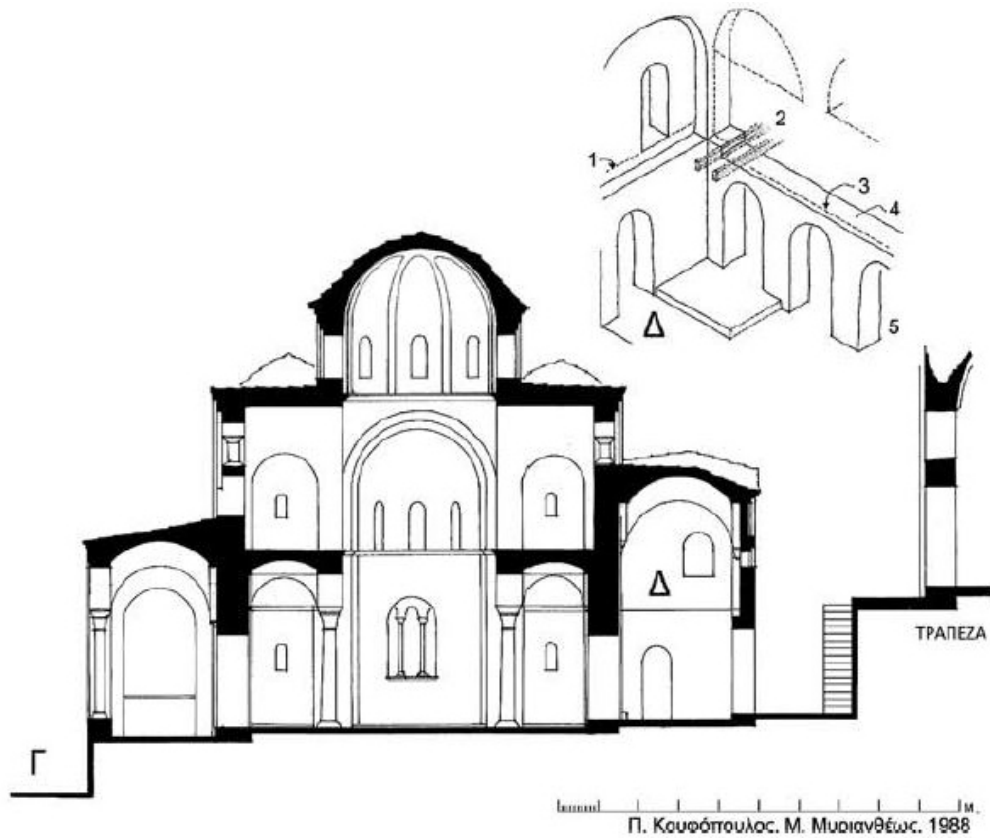
Σχέδιο 30: Τρισδιάστατη αναπαράσταση της Τράπεζας της Μ. Βροντοχίου κατά τους βυζαντινούς χρόνους.

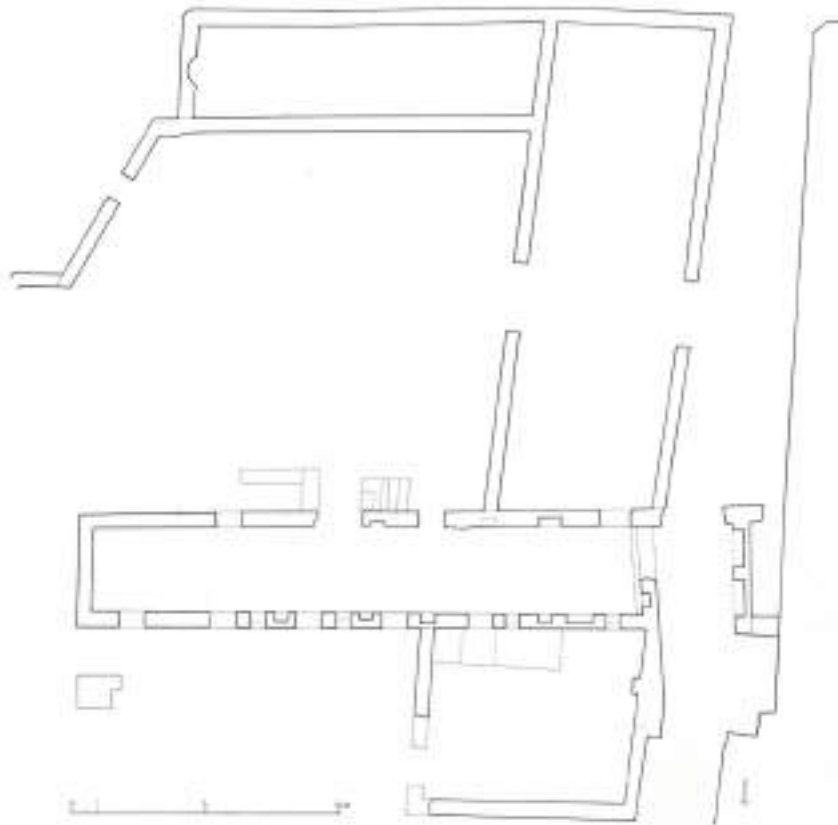
Σχέδιο 31: Οι άξονες της ορθογώνιας βάσης στήριξης και το πολυγωνικό τύμπανο του τρούλου της Εστίας της Μ. Βροντοχίου.

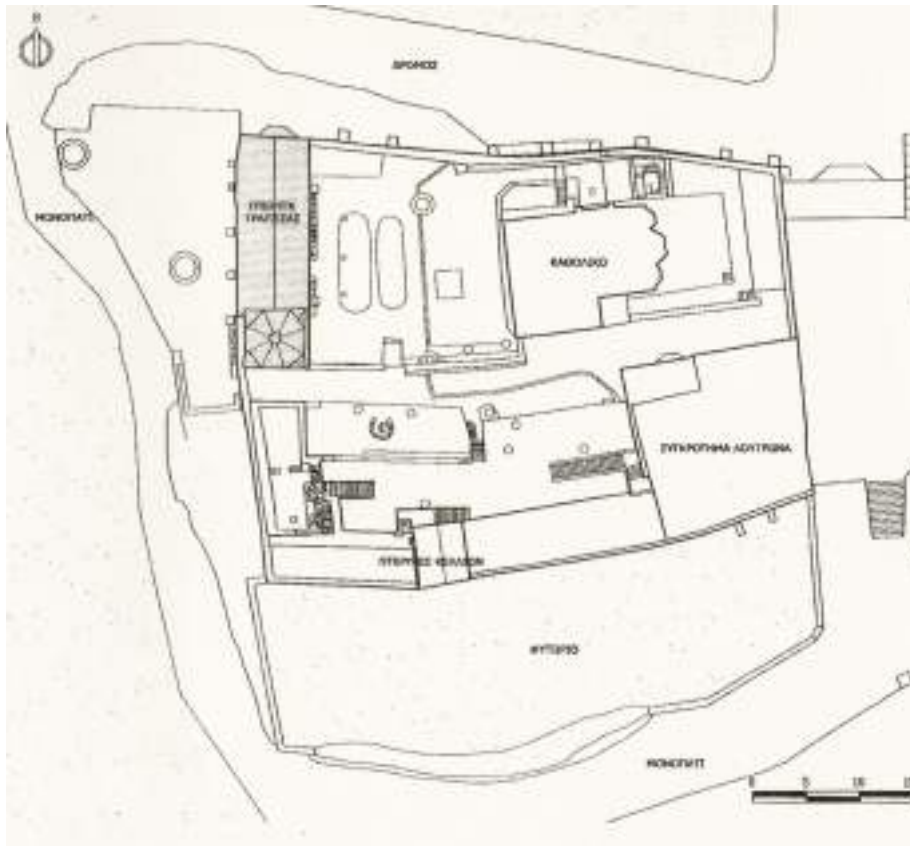
Σχέδιο 32: Κατά πλάτος τομή του ναού της Οδηγήτριας, όπου διακρίνεται ο προτεινόμενος αρχικός τρόπος επικοινωνίας του Καθολικού με την Τράπεζα.

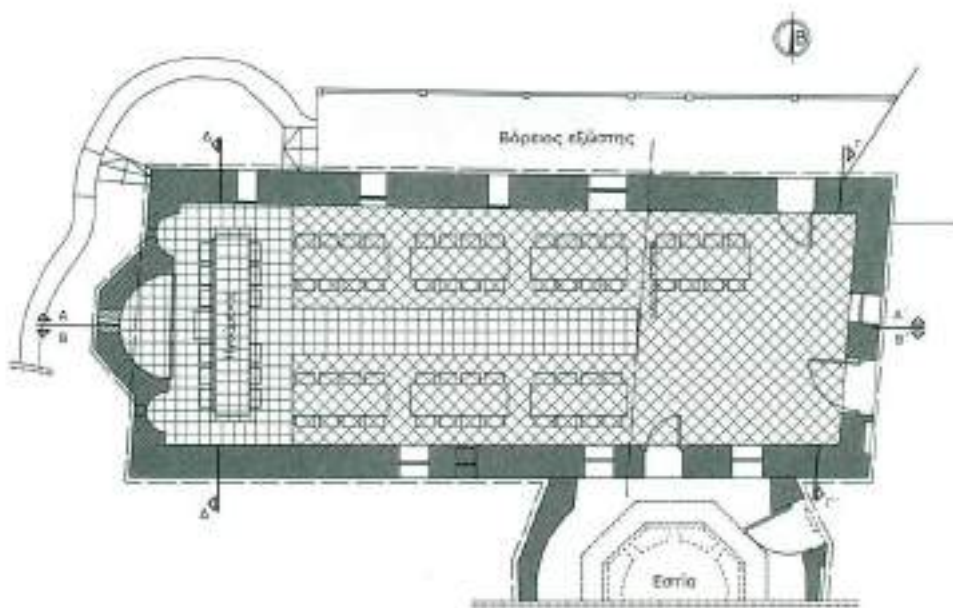
Σχέδιο 33: Κατά πλάτος τομή του ναού της Οδηγήτριας, όπου διακρίνεται ο τρόπος επικοινωνίας του Καθολικού με την Τράπεζα σε μεταγενέστερη φάση.

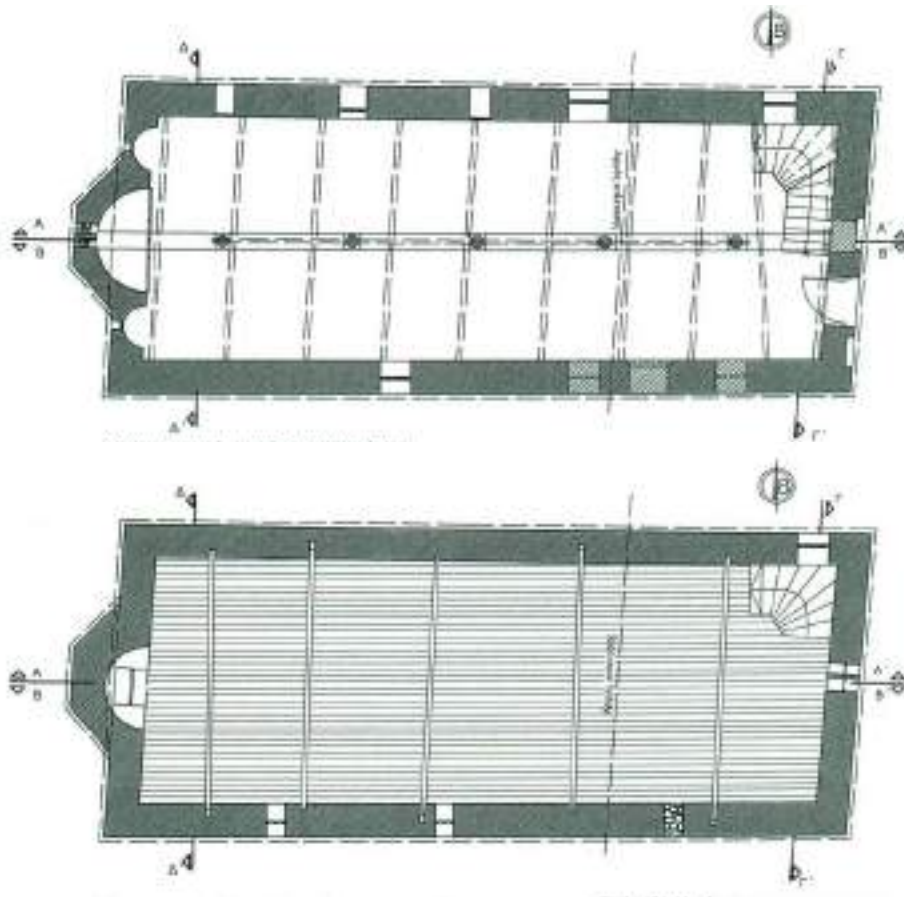
Σχέδιο 34: Κάτοψη συγκροτήματος κτηρίων στο νοτιοανατολικό άκρο της Μ. Ζωοδότου Χριστού.

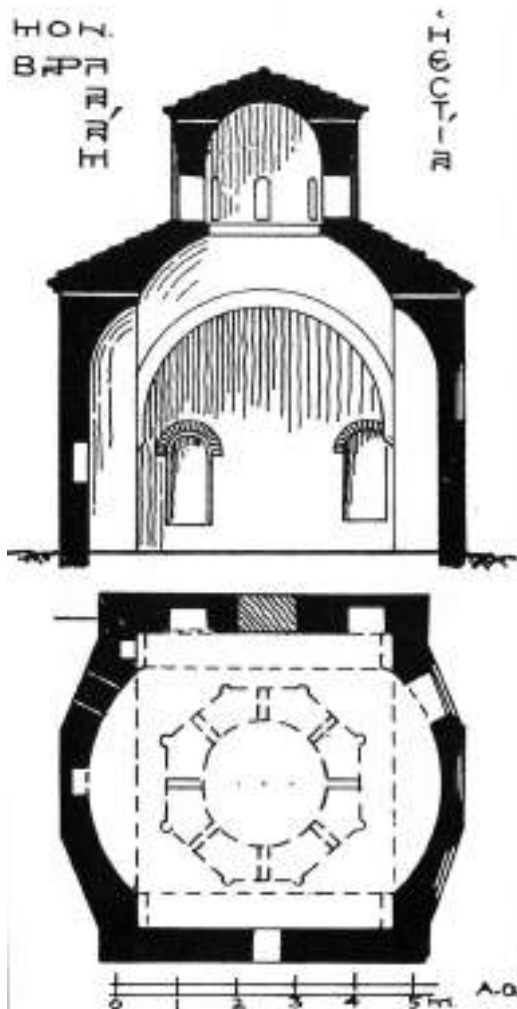
Σχέδιο 35: Γενικό τοπογραφικό της Μ. Καισαριανής, στην οποία τονίζεται με γκρι απόχρωση το συγκρότημα της Τράπεζας - Εστίας.

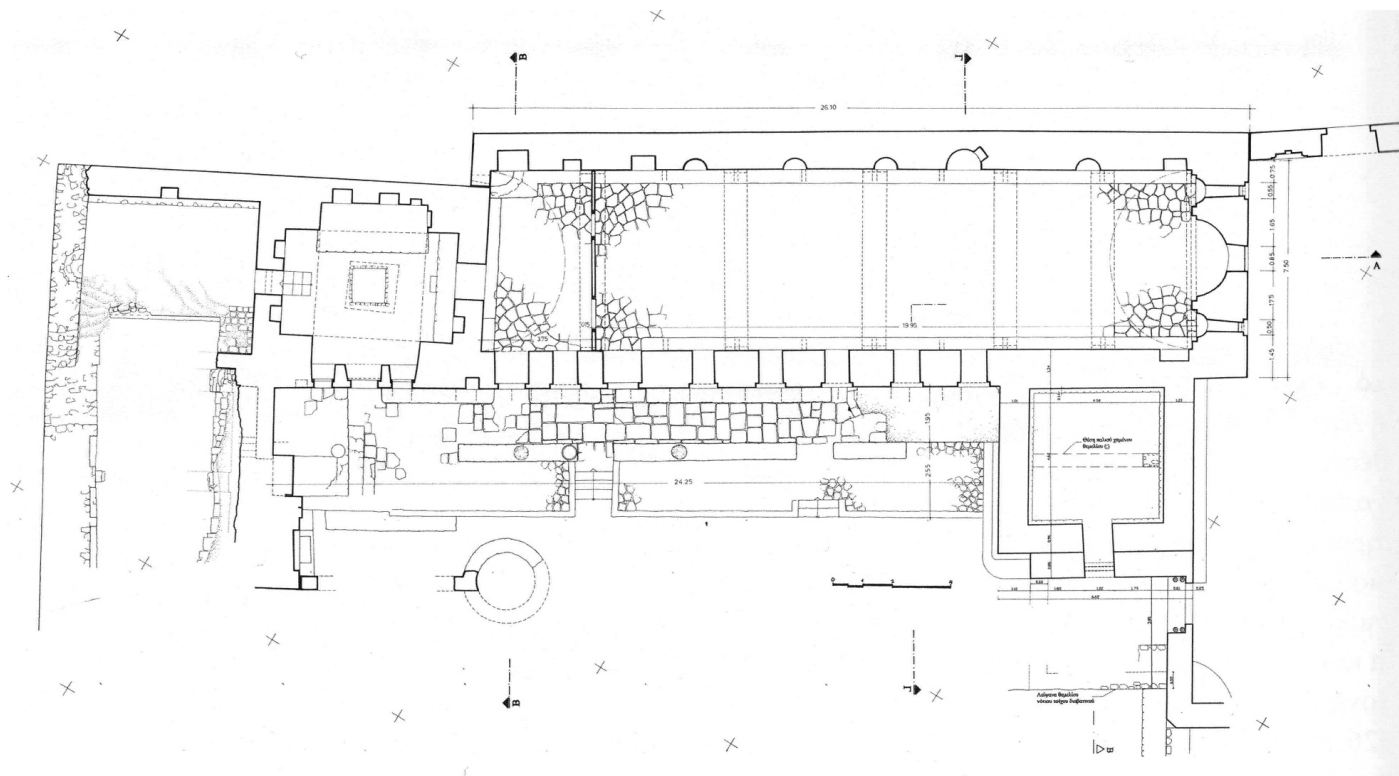
Σχέδιο 36: Κάτοψη της Τράπεζας της Μ. Βαρλαάμ - στάθμη κάτω σειράς παραθύρων

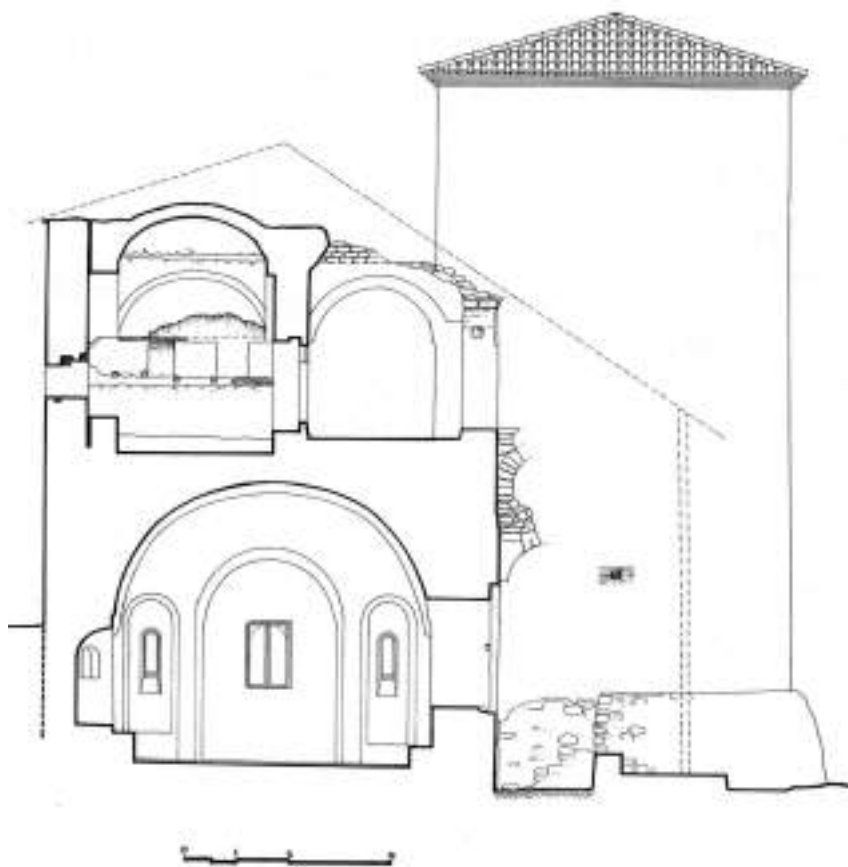
Σχέδιο 37: Κάτοψη ισογείου της Τράπεζας της Μ. Βαρλαάμ - στάθμη των παραθύρων (επάνω) & κάτοψη στάθμης ελκυστήρων μεσοπατώματος (κάτω).

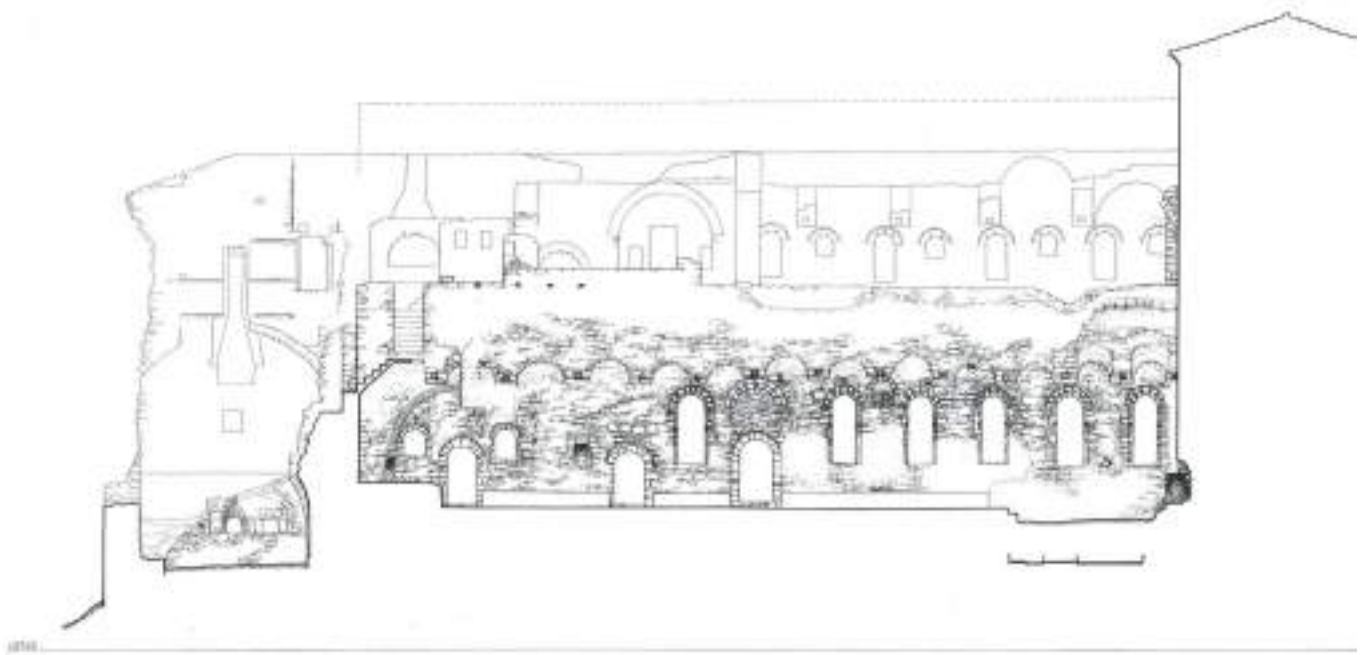
38: Κάτοψη και τομή της Εστίας της Μ. Βαρλαάμ.

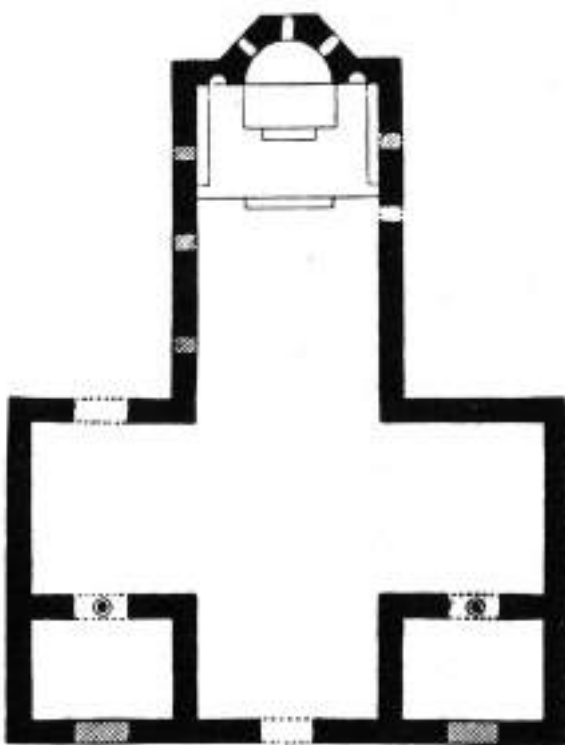
Σχέδιο 39: Κάτοψη του συγκροτήματος Τράπεζας - Εστίας της Μ. Αγίου Διονυσίου Ολύμπου.

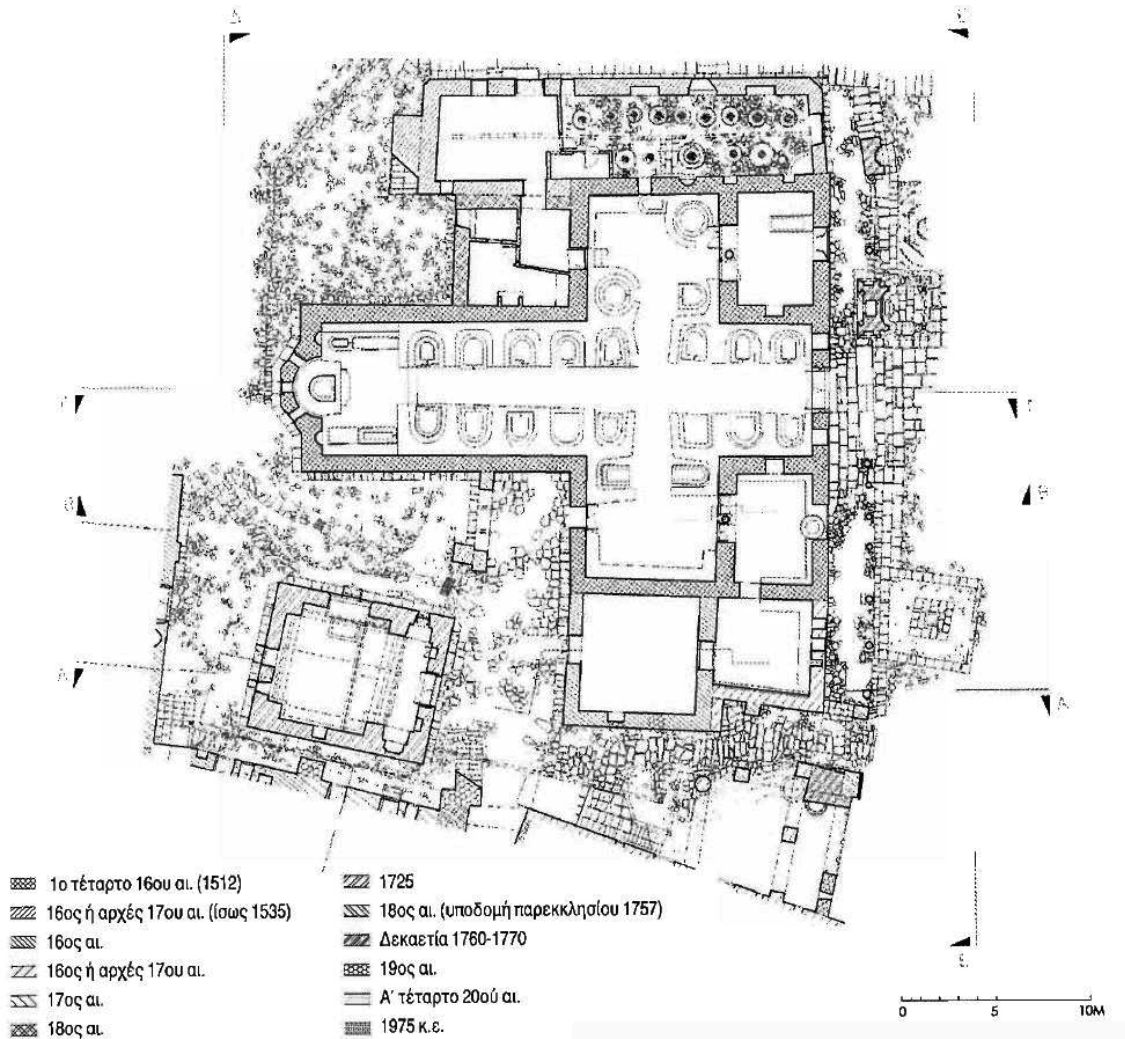
Σχέδιο 40: Τομή κατά πλάτος της πτέρυγας όπου στεγάζεται η Τράπεζα στην Μ. Αγίου Διονυσίου Ολύμπου.

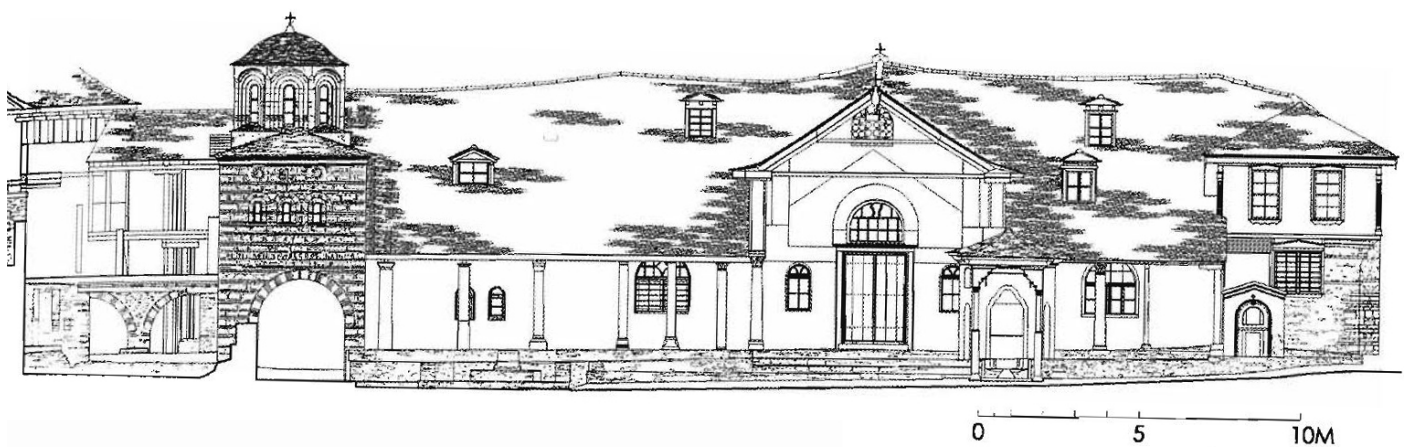
Σχέδιο 41: Νότια όψη της πτέρυγας όπου στεγάζεται η Τράπεζα - Εστία της Μ. Αγίου Διονυσίου Ολύμπου, στην υφιστάμενη της κατάσταση πριν από τις εργασίες αποκατάστασης.

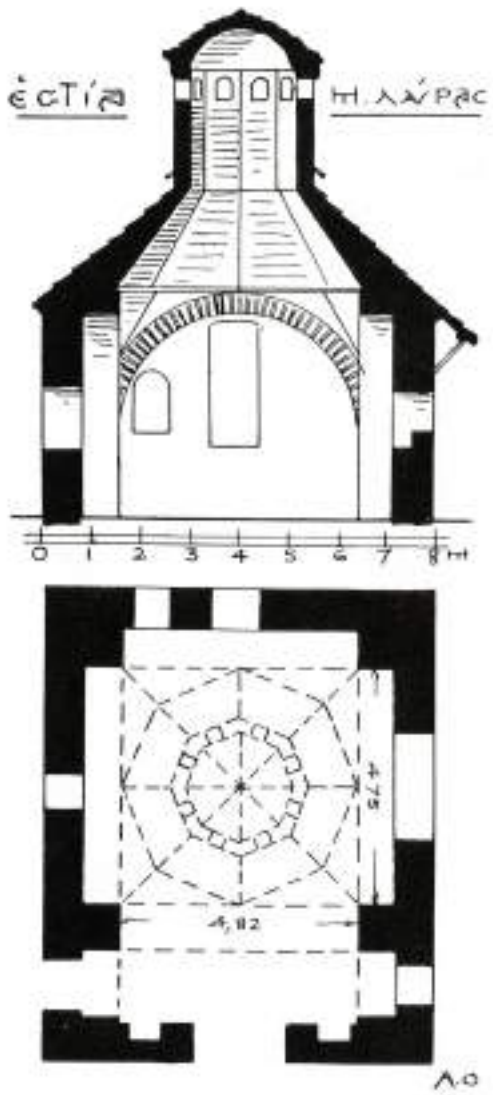
Σχέδιο 42: Κάτοψη του βασικού πυρήνα του συγκροτήματος Τράπεζας της Μ. Μεγίστης Λαύρας, Α. Ορλάνδος.

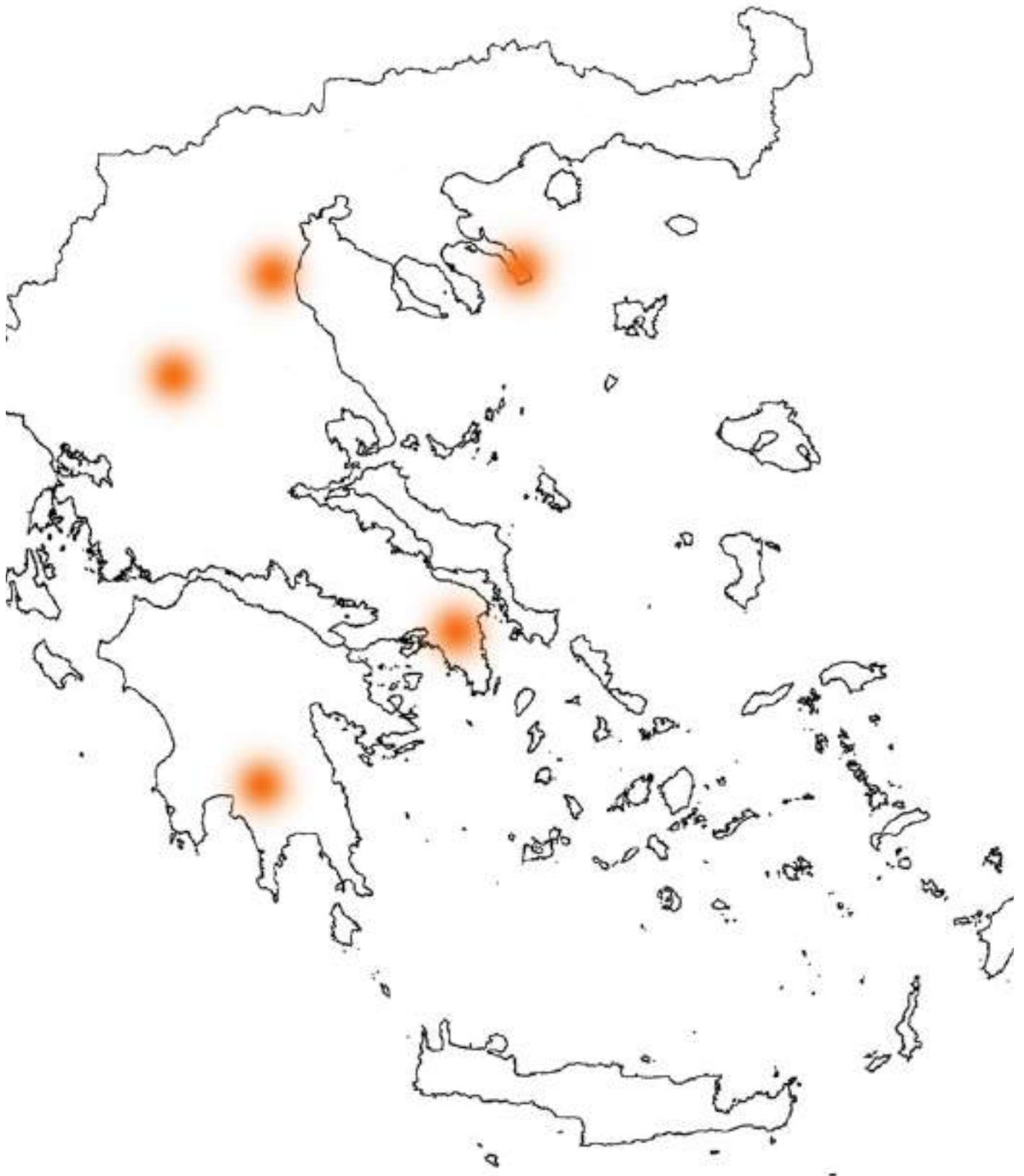
Σχέδιο 43: Γενική κάτοψη του συγκροτήματος της Τράπεζας και του κτηρίου της Εστίας της Μ. Μεγίστης Λαύρας.

Σχέδιο 44: Κύρια όψη του συγκροτήματος της Τράπεζας της Μ. Μεγίστης Λαύρας.

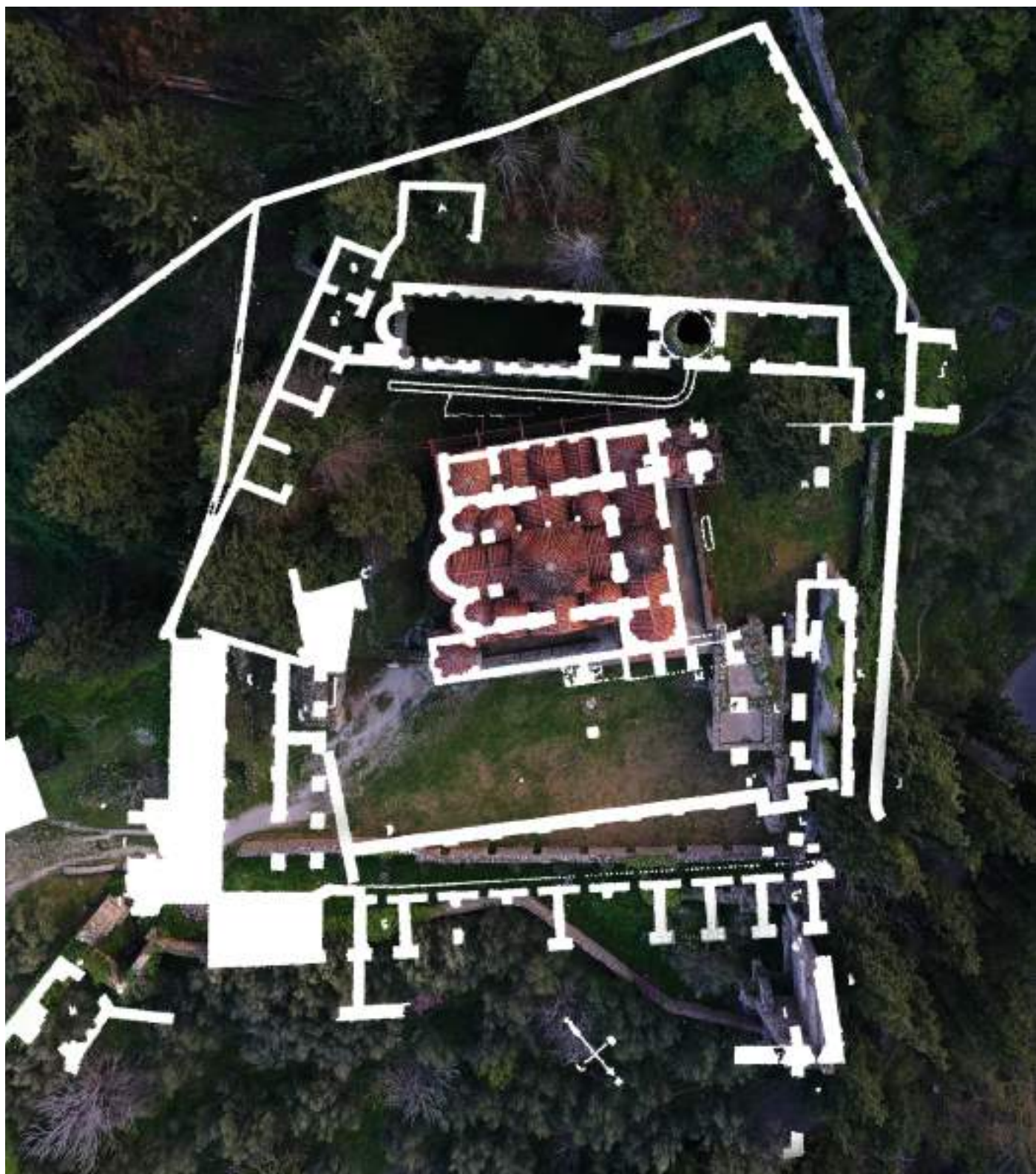
Σχέδιο 45: Κάτοψη και τομή της Εστίας της Μ. Μεγίστης Λαύρας.

Σχέδιο 46: Διαγραμματική απεικόνιση της γεωγραφικής θέσης των Μονών των οποίων μελετήθηκαν στην παρούσα εργασία οι Τράπεζες.

Σχέδιο 47: Επεξεργασμένη αεροφωτογραφία μέρους της Μ. Βροντοχίου, 2022.

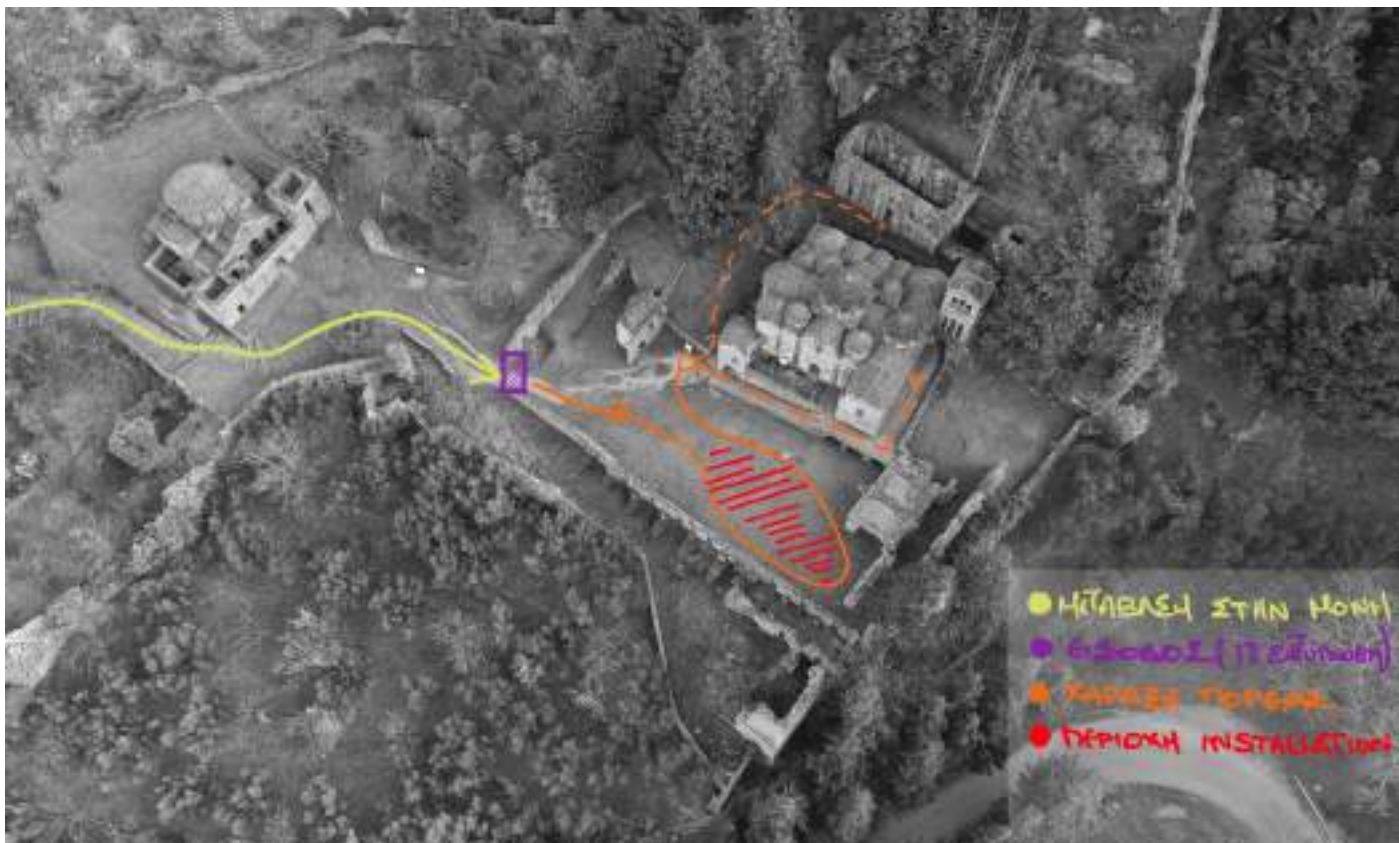
Σχέδιο 48: Κολλάζ αεροφωτογραφίας της Μ. Βροντοχίου με το τοπογραφικό σχέδιο του G. Millet - σύγκριση της εικόνας της Μονής ύστερα από περίπου 100 χρόνια.

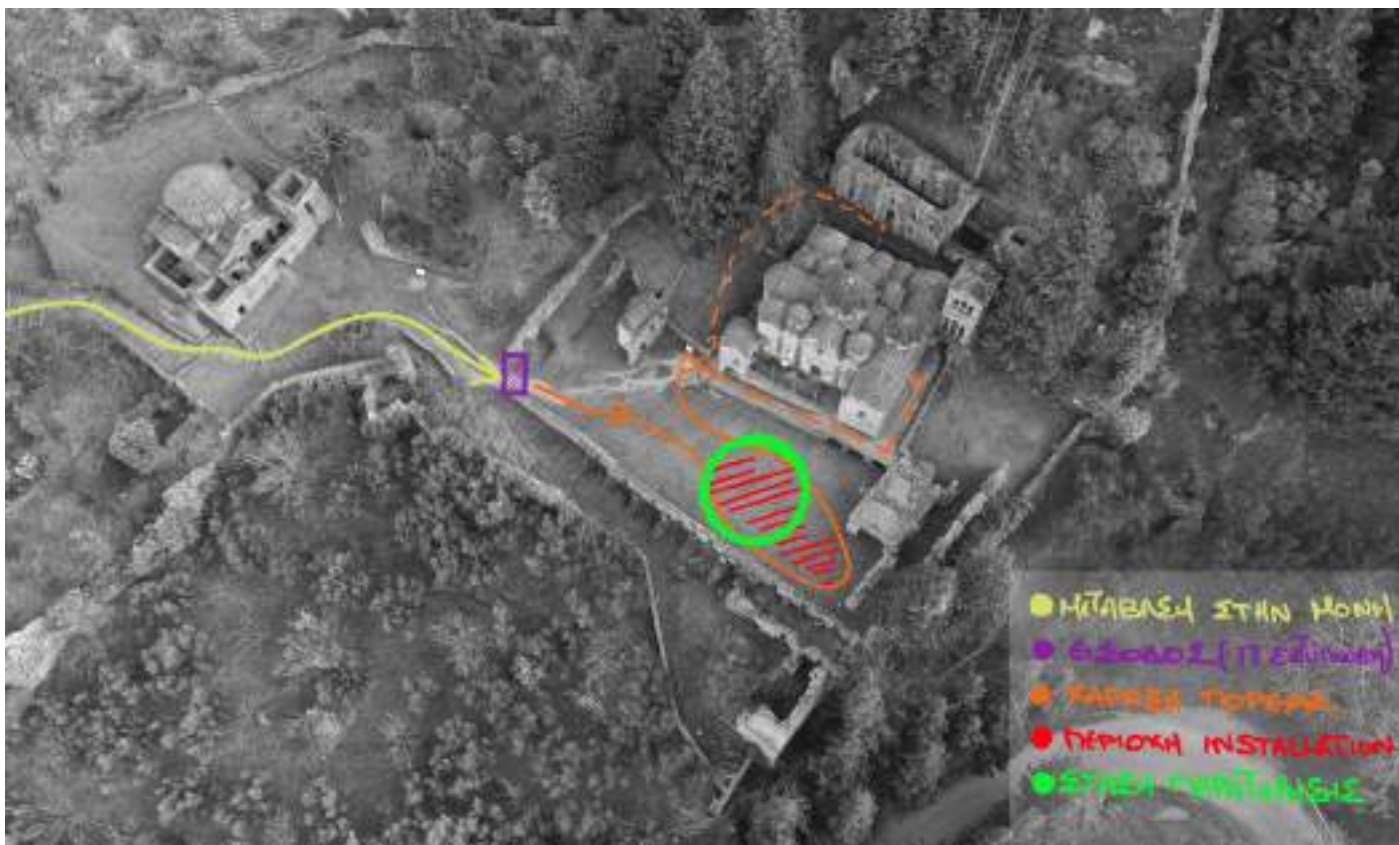
Σχέδιο 49: Μετάβαση στον κύριο περίβολο της Μ. Βροντοχίου και προτεινόμενος πρώτος χώρος στάσης (1η εντύπωση).

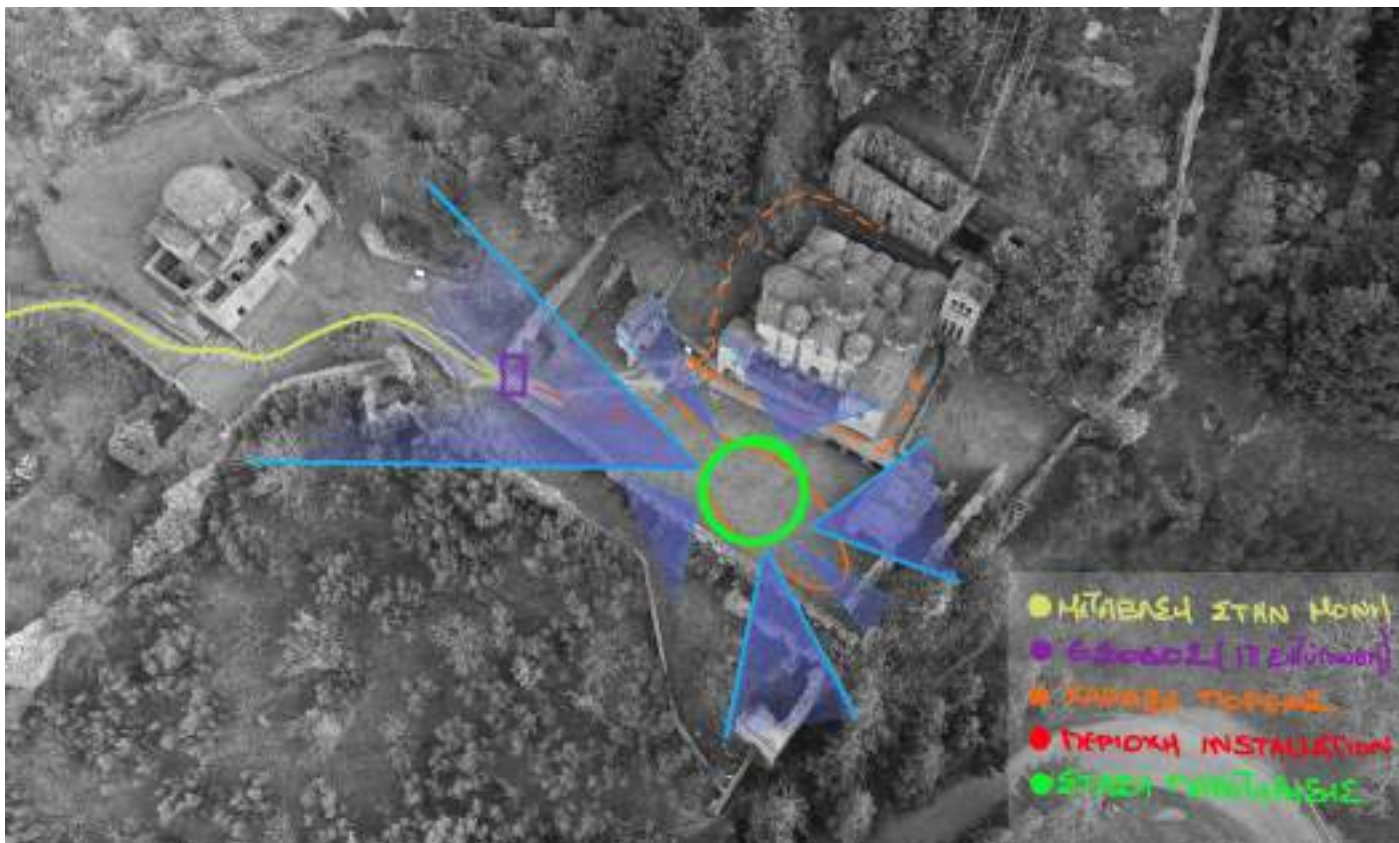
Σχέδιο 50: Προτεινόμενη ελεύθερη πορεία κίνησης εντός του περιβόλου.

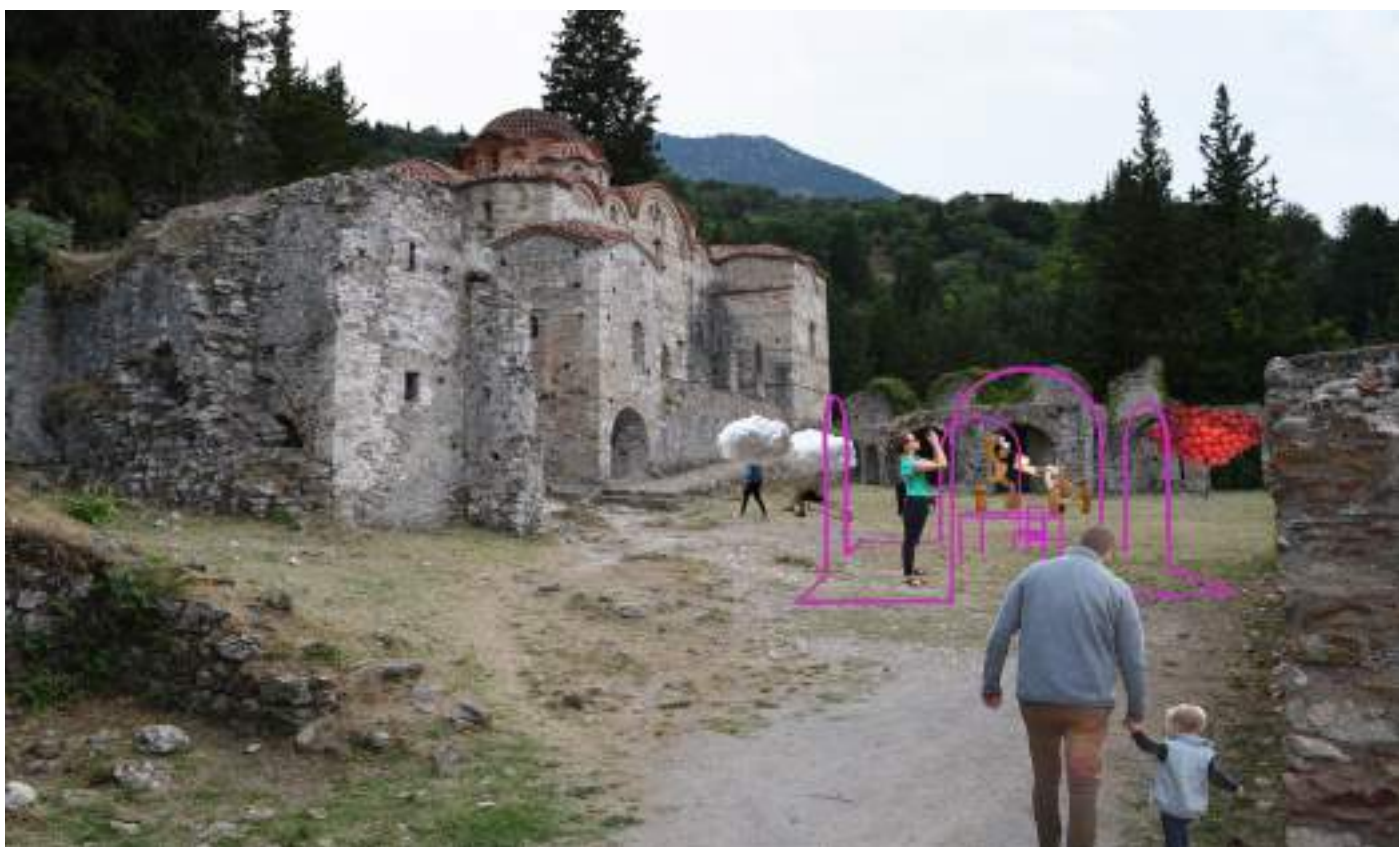
Σχέδιο 51: Προτεινόμενη περιοχή εγκατάστασης σύγχρονων, υπαίθριων εκθέσεων (installations).

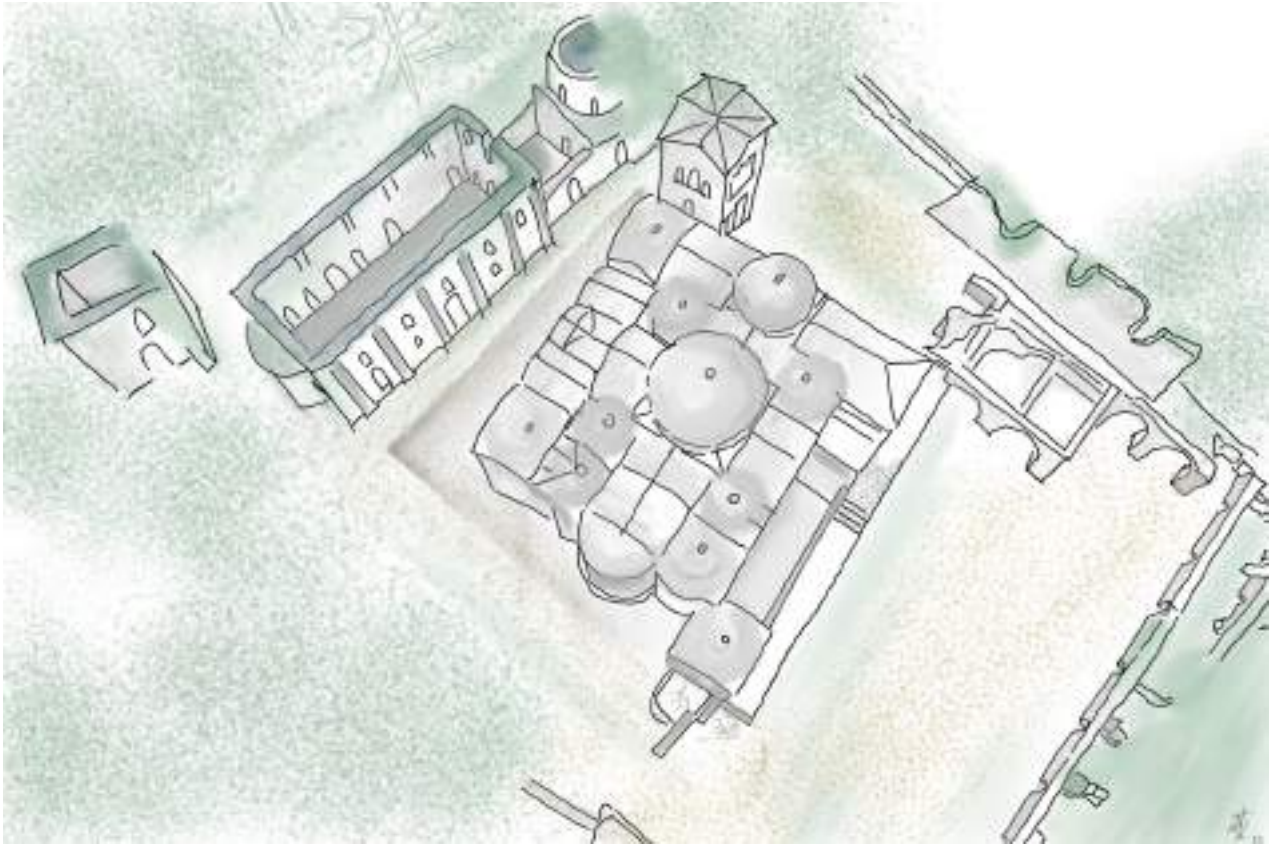
Σχέδιο 52: Προτεινόμενη δεύτερη στάση - στάση παρατήρησης.

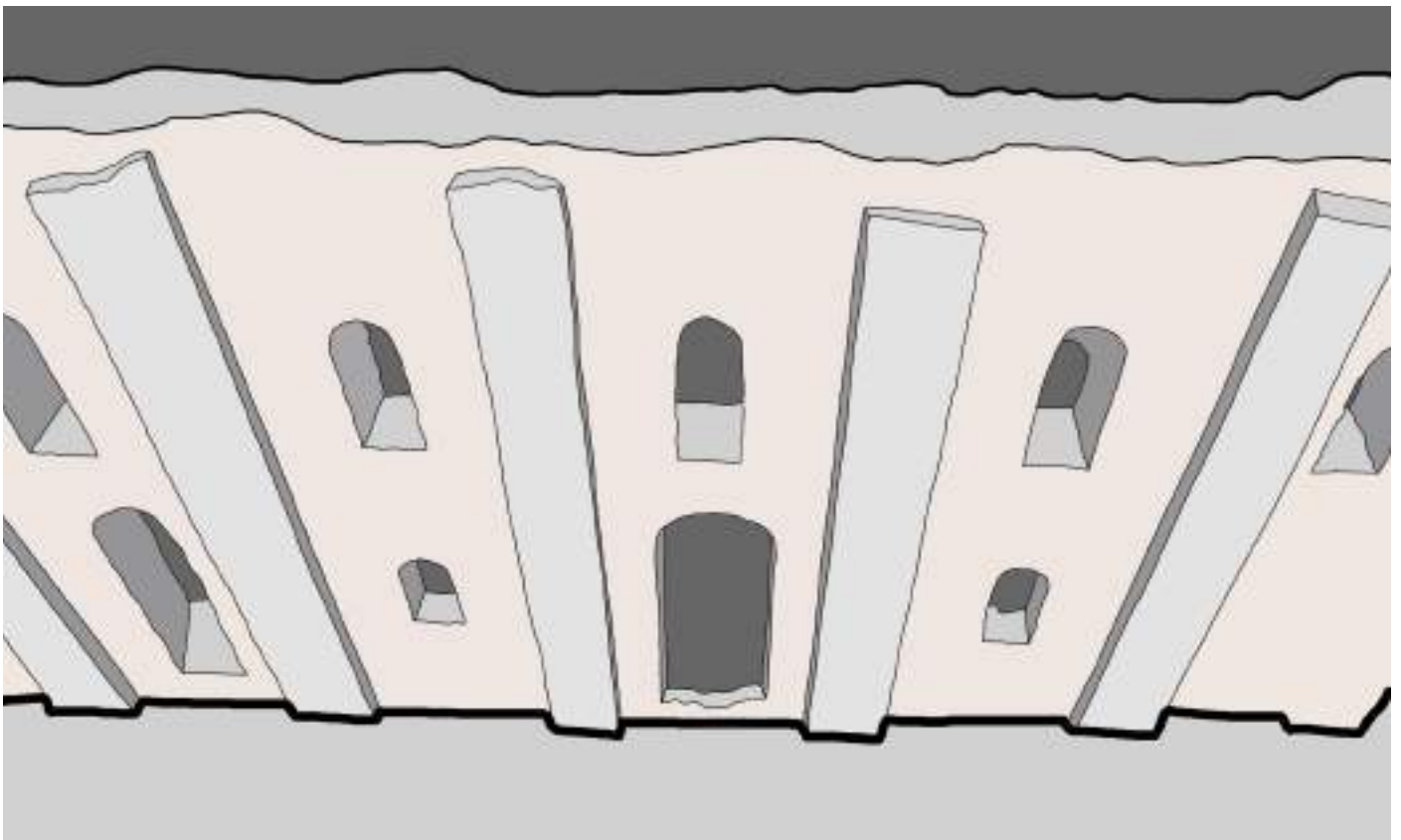
Σχέδιο 53: Υπαίθριος χώρος έλξης των επισκεπτών - στροφή της προσοχής και προς τα υπόλοιπα στοιχεία του περιβάλλοντος (δομημένου και αδόμητου) - οπτικές φυγές.

Σχέδιο 54: Η περιοχή με τα installations ως ένα σύγχρονο και συνεχώς μεταβαλλόμενο σκηνικό που εμπλουτίζει το βίωμα των επισκεπτών στο μνημείο.

Σχέδιο 55: Διαγραμματική τρισδιάστατη απεικόνιση του Καθολικού και των ερειπωμένων βοηθητικών κτισμάτων που το περιβάλλουν στην Μ. Βροντοχίου.

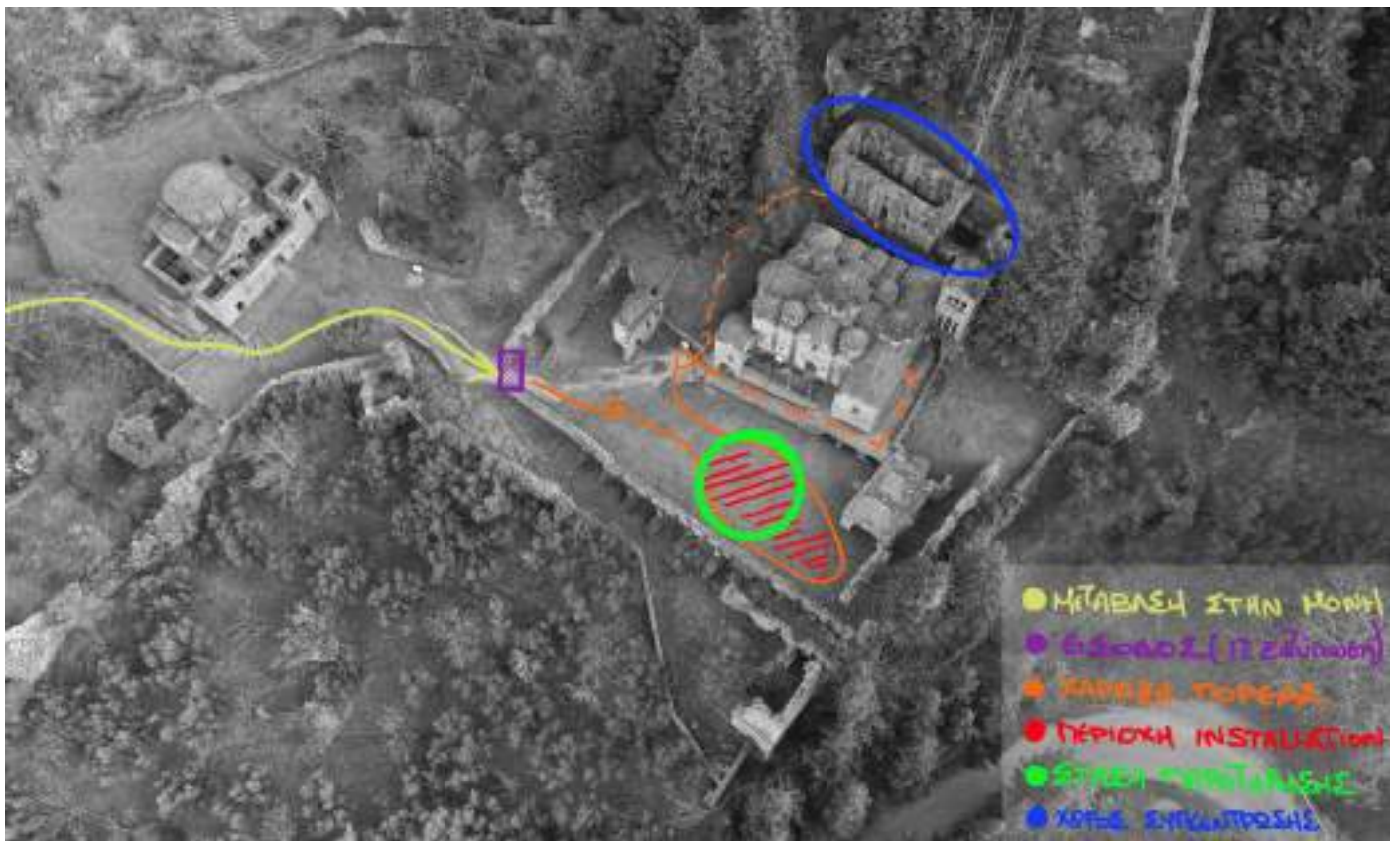
Σχέδιο 56: Διαγραμματική απεικόνιση τμήματος της κύριας όψης της Τραπεζής της Μ. Βροντοχίου.

Σχέδιο 57: Απεικόνιση της ατμόσφαιρας που υποθέτουμε πως επικρατούσε εντός της Τραπεζίης της Μ. Βροντοχίου κατά τους βυζαντινούς χρόνους με το φως να εισέρχεται από τους υψηλούς φεγγίτες.

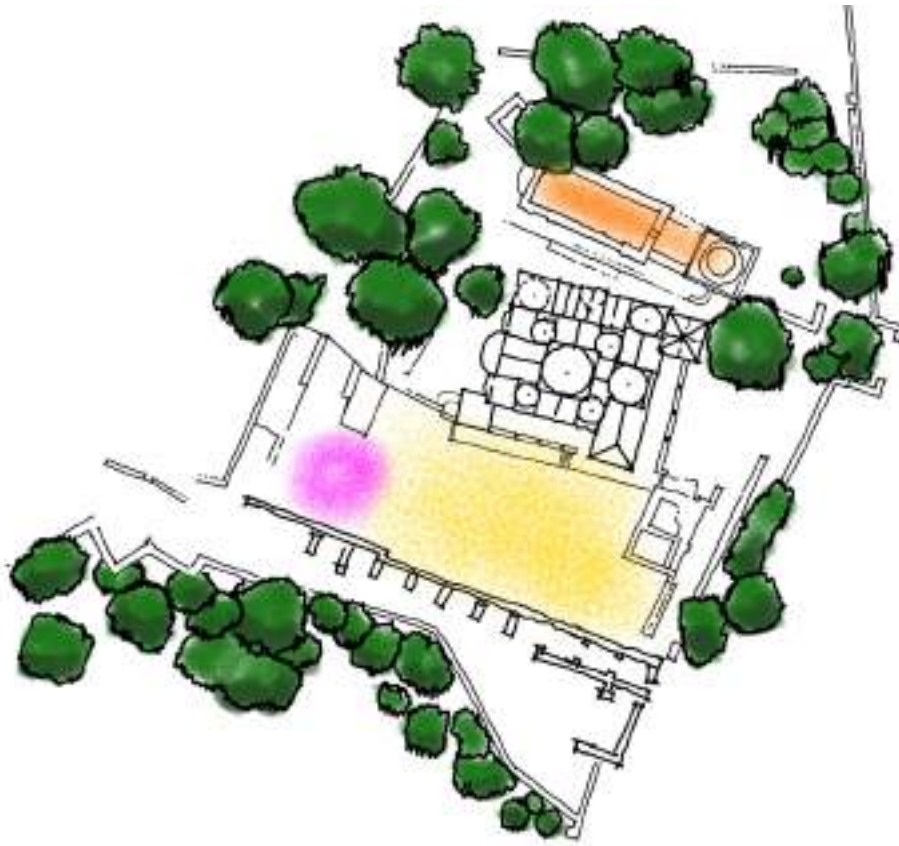
Σχέδιο 58: Προτεινόμενη τοποθέτηση μακρών ξύλινων τραπεζαριών και πάγκων εντός της Τραπεζίης της Μ. Βροντοχίου, τα οποία φέρνουν στην θύμησή μας την βυζαντινή διάταξη των επίπλων.

Σχέδιο 59: Προτεινόμενος τελικός χώρος στάσης - συγκέντρωσης και μελέτης.

Σχέδιο 60: Κολλάζ προτεινόμενης εσωτερικής διαμόρφωσης της Τραπέζης της Μ. Βροντοχίου.

Σχέδιο 61: Διαγραμματικό γενικό τοπογραφικό της περιοχής παρέμβασης με τους τρεις προτεινόμενους χώρους στάσης/συγκέντρωσης.

Σχέδιο 62: Διαγραμματική απεικόνιση τμήματος της άνοψης της Εστίας της Μ. Βροντοχίου, βάσει της υφιστάμενης κατάστασης στην οποία βρίσκεται (2022).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 3

**ΦΩΤΟΓΡΑΜΜΕΤΡΙΚΗ ΑΠΟΤΥΠΩΣΗ
ΤΡΑΠΕΖΗΣ Μ. ΒΡΟΝΤΟΧΙΟΥ**

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 4

**ΟΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΗΣ ΤΡΑΠΕΖΗΣ
ΤΗΣ Μ. ΒΡΟΝΤΟΧΙΟΥ**

Ανατολικός τοίχος - περιοχές διασωθέντος τοιχογραφικού διακόσμου

Περιοχή 1 - σπαράγματα τοιχογραφιών

Περιοχή 2 - σπαράγματα τοιχογραφιών

Περιοχή 3 - ολόσωμη μορφή ιερού προσώπου

Νότιος τοίχος - περιοχές διασωθέντος τοιχογραφικού διακόσμου

Περιοχή 4 - σπαράγματα τοιχογραφιών - διακοσμητικό πλαίσιο και τμήμα ενδύματος

Περιοχή 4 - σπαράγματα τοιχογραφιών - φωτοστέφανο Αγίου και ονομασία αυτού

Περιοχή 5 - σπαράγματα τοιχογραφιών

Περιοχή 5 - σπαράγματα τοιχογραφιών - φωτοστέφανα Αγίων και ονομασία αυτών

Περιοχή 6 - σπαράγματα τοιχογραφιών - διακοσμητικό πλαίσιο

Περιοχή 7 - σπαράγματα τοιχογραφιών

Περιοχή 8 - σπαράγματα τοιχογραφιών

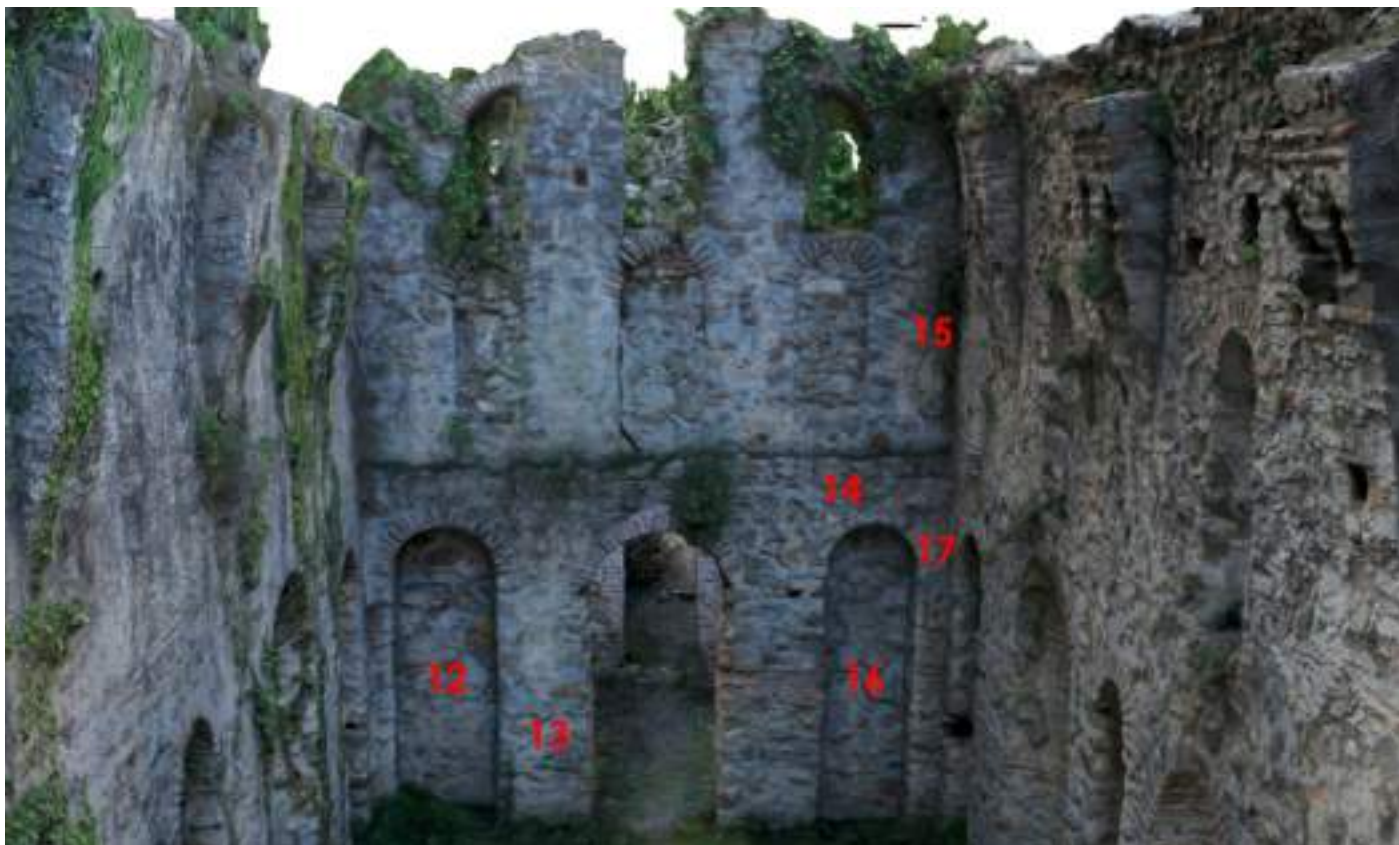
Περιοχή 9 - ελάχιστα σπαράγματα τοιχογραφιών

Περιοχή 10 - σπαράγματα τοιχογραφιών

Περιοχή 11 - σπαράγματα τοιχογραφιών

Δυτικός τοίχος - περιοχές διασωθέντος τοιχογραφικού διακόσμου

Περιοχή 12 - σπαράγματα τοιχογραφιών - φυτικά μοτίβα

Περιοχή 12 - σπαράγματα τοιχογραφιών - φυτικά μοτίβα - διακοσμητικό πλαίσιο

Περιοχή 13 - σπαράγματα τοιχογραφιών

Περιοχή 14 - σπαράγματα τοιχογραφιών

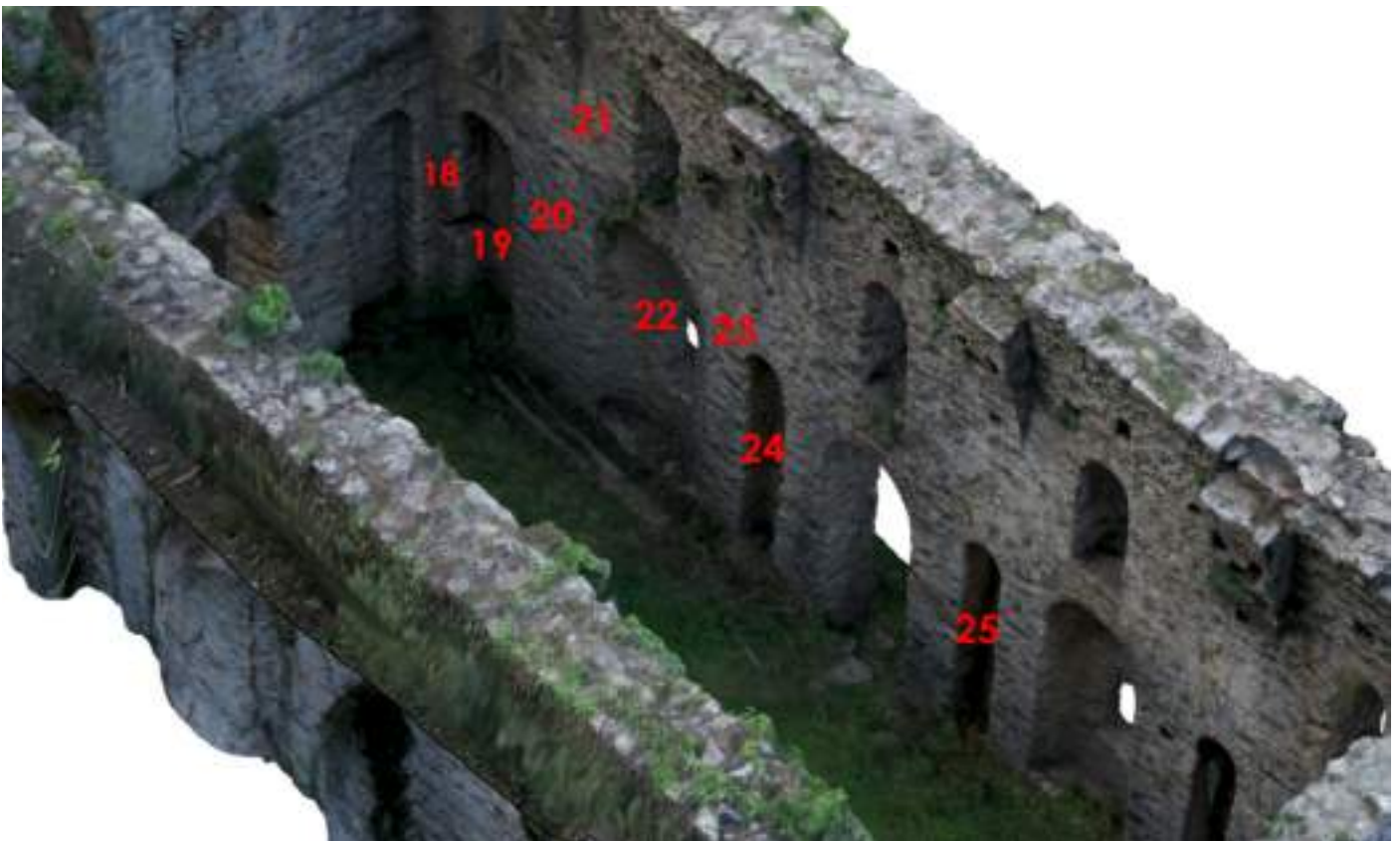
Περιοχή 15 - σπαράγματα τοιχογραφιών

Περιοχή 16 - σπαράγματα τοιχογραφιών - φυτικά μοτίβα -
- διακοσμητικό πλαίσιο - φωτοστέφανο Αγίου

Περιοχή 16 & 17 - σπαράγματα τοιχογραφιών

Βόρειος τείχος - περιοχές διασωθέντος τοιχογραφικού διακόσμου

Περιοχή 18 & 19 - σπαράγματα τοιχογραφιών

Περιοχή 19 - σπαράγματα τοιχογραφιών

Περιοχή 20 - σπαράγματα τοιχογραφιών

Περιοχή 21 - σπαράγματα τοιχογραφιών

Περιοχή 22 - σπαράγματα τοιχογραφιών - διακοσμητικό πλαίσιο - ονομασία Αγίου

Περιοχή 23 & 24 - σπαράγματα τοιχογραφιών

Περιοχή 24 - σπαράγματα τοιχογραφιών

Περιοχή 25 - σπαράγματα τοιχογραφιών -
- διακοσμητικό πλαίσιο

Περιοχή 26 - σπαράγματα τοιχογραφιών

Περιοχή 26 - σπαράγματα τοιχογραφιών - ονομασία Αγίου - πιθανώς τμήμα φωτοστέφανου και κόμης Αγίου

Περιοχή 27 - σπαράγματα τοιχογραφιών

Περιοχή 28 - σπαράγματα τοιχογραφιών -
- φυτικό μοτίβο

Περιοχή 29 - σπαράγματα τοιχογραφιών

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 5

ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ ΤΡΑΠΕΖΩΝ

	ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΡΑΠΕΖΩΝ ΤΗΣ ΕΚΑΣΤΟΤΕ ΜΟΝΗΣ				
	ΜΟΝΗ ΒΡΟΝΤΟΧΙΟΥ	ΜΟΝΗ ΚΑΙΣΑΡΙΑΝΗΣ	ΜΟΝΗ ΒΑΡΛΑΑΜ	ΜΟΝΗ ΑΓ. ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΟΛΥΜΠΙΟΥ	ΜΟΝΗ ΜΕΓΙΣΤΗΣ ΛΑΥΡΑΣ
Γεωγραφική θέση	Μυστράς	Αττική	Μετέωρα	Όλυμπος	Άγιο Όρος
Σημερινή χρήση	Αρχαιολογικός χώρος	Αρχαιολογικός χώρος	μοναστήρι σε λειτουργία	Αρχαιολογικός χώρος	μοναστήρι σε λειτουργία
Τύπος Τράπεζας	ορθογώνιος επιμήκης	ορθογώνιος επιμήκης	ορθογώνιος επιμήκης	ορθογώνιος επιμήκης	σε σχήμα σταυρού
Εξωτερικές διαστάσεις	26,25X6,55μ (όλο το συγκρότημα)	22,00X6,80μ (όλο το συγκρότημα)	16,50X6,70μ (μόνο η Τράπεζα)	32,55X8,45μ (όλο το συγκρότημα)	29,20X22,70μ (όλο το συγκρότημα)
Πλήθος ορόφων. Τράπεζας	ισόγειο	ισόγειο	ισόγειο (πλέον)	ισόγειο	ισόγειο
Επιμέρους χώροι συγκροτήματος	Τράπεζα - Οψοφυλάκιο - Εστία	Τράπεζα - Οψοφυλάκιο - Εστία	Τράπεζα - Εστία	Τράπεζα - Προθάλαμος - Εστία - Πύργος	Τράπεζα - Οψοφυλάκιο - Μαγειρείο κ.α.
Εστία	σχεδόν τετράγωνη κάτοψη	σχεδόν τετράγωνη κάτοψη	ορθογώνια κάτοψη	σχεδόν τετράγωνη κάτοψη	ορθογώνια κάτοψη
Κάλυψη Τράπεζας	ημικυλινδρικός θόλος – επικάλυψη δίρριχτη στέγη	ημικυλινδρικός θόλος – επικάλυψη δίρριχτη στέγη	ημικυλινδρικός θόλος – επικάλυψη δίρριχτη στέγη	ημικυλινδρικός θόλος – επικάλυψη δίρριχτη στέγη	δίρριχτες στέγες – επικάλυψη σχιστόπλακες
Κάλυψη Εστίας	σφαιρικός θόλος και καπνοδόχος	σφαιρικός θόλος και καπνοδόχος	σφαιρικός θόλος και καπνοδόχος	σφαιρικός θόλος και καπνοδόχος	σφαιρικός θόλος και καπνοδόχος
Σχηματισμός κόγχης	ημικυκλική προεξοχή στην όψη	ενσωματωμένη στο πάχος του τοίχου	τρίπλευρη προεξοχή στην όψη	ενσωματωμένη στο πάχος του τοίχου	τρίπλευρη προεξοχή στην όψη
Μικρές κόγχες εκατέρωθεν κεντρικής	ναι (ορθογώνιες)	ναι (ορθογώνιες)	ναι (ημικυκλικές)	ναι (ημικυκλικές)	ναι (ημικυκλικές)
Εξωτερικές θύρες Τράπεζας	η κυρίως Τράπεζα έχει 2 θύρες	η είσοδος γινόταν από το Οψοφυλάκιο	η κυρίως Τράπεζα έχει 1 θύρα	η είσοδος γινόταν από το Προθάλαμο	η κυρίως Τράπεζα έχει 2 θύρες
Εξωτερικές θύρες Εστίας	έχει 1 θύρα	έχει 1 θύρα	έχει 2 θύρες	έχει 2 θύρες	έχει 2 θύρες
Θέση ανοιγμάτων φωτισμού	σε δυο όψεις	σε μια μόνο όψη	σε όλες τις όψεις	σε δυο όψεις	σε όλες τις όψεις
Ενίσχυση καμάρας	4 σφενδόνια	-	4 ξύλινοι ελκυστήρες	5 τόξα	δεν διαθέτει καμάρα
Τοιχογράφηση κυρίως Τράπεζας	ναι	ναι	όχι	όχι	ναι
Κτιστά τραπέζια και θρανία	όχι	όχι	όχι	ναι	ναι
Υλικά τοιχοποιίας	αργολιθοδομή με ασβεστοκονίαμα	από πλακοειδείς λίθους και ασβεστοκονίαμα	αργολιθοδομή με ασβεστοκονίαμα	αργολιθοδομή με ασβεστοκονίαμα	αργολιθοδομή με ασβεστοκονίαμα
Χρονολόγηση κτίσματος	14ος μ.Χ. αιώνας	16ος μ.Χ. αιώνας	1518 - 1655 μ.Χ.	μέσα 16ου μ.Χ. αιώνα	αρχές 16ου μ.Χ. αιώνα
Ύπαρξη προηγούμενης Τράπεζας	όχι	ναι (στην ίδια ακριβώς θέση)	άγνωστο	όχι	ναι (στην ίδια ακριβώς θέση)

Πηγές εικόνων - σχεδίων

- Εικ. 1:** Runciman, S. (2017) 178.
- Εικ. 2:** Runciman, S. (2017) 65.
- Εικ. 3:** Προσωπικό αρχείο (2016)
- Εικ. 4:** Προσωπικό αρχείο (2018)
- Εικ. 5:** Προσωπικό αρχείο (2022)
- Εικ. 6:** Προσωπικό αρχείο (2018)
- Εικ. 7:** Προσωπικό αρχείο (2022)
- Εικ. 8:** Προσωπικό αρχείο (2018)
- Εικ. 9:** Runciman, S. (2017) 65.
- Εικ. 10:** Προσωπικό αρχείο (2021)
- Εικ. 11:** Προσωπικό αρχείο (2021)
- Εικ. 12:** Προσωπικό αρχείο (2021)
- Εικ. 13:** Προσωπικό αρχείο (2018)
- Εικ. 14:** Προσωπικό αρχείο (2021)
- Εικ. 15:** Προσωπικό αρχείο (2022)
- Εικ. 16:** Προσωπικό αρχείο (2018)
- Εικ. 17:** Προσωπικό αρχείο (2018)
- Εικ. 18:** Προσωπικό αρχείο (2018)
- Εικ. 19:** Προσωπικό αρχείο (2021)
- Εικ. 20:** Προσωπικό αρχείο (2021)
- Εικ. 21:** Χατζηδάκης, Μ. (2005) 114.
- Εικ. 22:** Προσωπικό αρχείο (2018)
- Εικ. 23:** Προσωπικό αρχείο (2021)
- Εικ. 24:** Χλέπα, Ε. Α. (2011) 138.
- Εικ. 25:** Αρχείο Μ. Μυλωνά (1949)
- Εικ. 26:** Αρχείο Μ. Μυλωνά (1949)

Εικ. 27: Αρχείο Μ. Μυλωνά (1949)

Εικ. 28: <https://www.misrtravel.net/Travel-Guide-of-Egypt/egypt-guide/Monastery-of-St.-Anthony>

Εικ. 29: Προσωπικό αρχείο (2022)

Εικ. 30: <https://www.kathimerini.gr/opinion/readers/561389494/ta-kryfa-scholeia-ta-monastiria-oi-arnites-to-psaltiri-oi-martyries-toy-fotakoy-kai-toy-kanelloy/>

Εικ. 31: Προσωπικό αρχείο (2022)

Εικ. 32: https://es.m.wikipedia.org/wiki/Archivo:Dark_Church_in_Goreme_%282%29.JPG

Εικ. 33: <https://www.monastiria.gr/iera-moni-kipinas/>

Εικ. 34: <https://www.travel.gr/experiences/agio-oros-periigisi-sta-simantikoter/>

Εικ. 35: Προσωπικό αρχείο (2022)

Εικ. 36: Μαρίνου, Γ. (2009 γ) 163.

Εικ. 37: <https://www.gtp.gr/TDirectoryDetails.asp?id=14862&lng=1>

Εικ. 38: <https://www.monastiria.gr/iera-moni-kaisaranis/>

Εικ. 39: <https://gr.pravoslavie.ru/124248.html>

Εικ. 40: Θεοχαρίδης, Π., Μαμαλούκος, Σ. (2014) 17.

Εικ. 41: Θεοχαρίδης, Π., Μαμαλούκος, Σ. (2014) 13.

Εικ. 42: Προσωπικό αρχείο (2022)

Εικ. 43: Μαρίνου, Γ. (2009 γ) 164.

Εικ. 44: Προσωπικό αρχείο (2018)

Εικ. 45: Προσωπικό αρχείο (2018)

Εικ. 46: Προσωπικό αρχείο (2018)

Εικ. 47: <http://www.exploresparta.gr/tourism/en/mystras-antiquity-byzantium/>

Εικ. 48: Προσωπικό αρχείο (2018)

Εικ. 49: Προσωπικό αρχείο (2018)

Εικ. 50: Σίνος, Σ. (2009 δ) 198.

- Εικ. 51:** Περδικούλιας, Π. (2018) 575.
- Εικ. 52:** Runciman, S. (2017) 65.
- Εικ. 53:** Προσωπικό αρχείο (2018)
- Εικ. 54:** Προσωπικό αρχείο (2018)
- Εικ. 55:** Προσωπικό αρχείο (2022)
- Εικ. 56:** Προσωπικό αρχείο (2021)
- Εικ. 57:** Προσωπικό αρχείο (2021)
- Εικ. 58:** Προσωπικό αρχείο (2022)
- Εικ. 59:** <http://www.exploresparta.gr/tourism/en/mystras-antiquity-byzantium/>
- Εικ. 60:** Προσωπικό αρχείο (2022)
- Εικ. 61:** Προσωπικό αρχείο (2022)
- Εικ. 62:** Προσωπικό αρχείο (2022)
- Εικ. 63:** Προσωπικό αρχείο (2022)
- Εικ. 64:** Προσωπικό αρχείο (2022)
- Εικ. 65:** Προσωπικό αρχείο (2022)
- Εικ. 66:** Προσωπικό αρχείο (2022)
- Εικ. 67:** Προσωπικό αρχείο (2022)
- Εικ. 68:** Προσωπικό αρχείο (2022)
- Εικ. 69:** Προσωπικό αρχείο (2022)
- Εικ. 70:** Προσωπικό αρχείο (2022)
- Εικ. 71:** Προσωπικό αρχείο (2022)
- Εικ. 72:** Προσωπικό αρχείο (2022)
- Εικ. 73:** Προσωπικό αρχείο (2022)
- Εικ. 74:** Προσωπικό αρχείο (2022)
- Εικ. 75:** Προσωπικό αρχείο (2022)
- Εικ. 76:** Προσωπικό αρχείο (2022)

- Εικ. 77:** Προσωπικό αρχείο (2022)
- Εικ. 78:** Σίνος, Σ. (2009 γ) 153.
- Εικ. 79:** Σίνος, Σ. (2009 γ) 153.
- Εικ. 80:** Προσωπικό αρχείο (2022)
- Εικ. 81:** Προσωπικό αρχείο (2022)
- Εικ. 82:** Προσωπικό αρχείο (2022)
- Εικ. 83:** Μαρίνου, Γ. (2009 γ) 161.
- Εικ. 84:** Μαρίνου, Γ. (2009 δ) 179.
- Εικ. 85:** Προσωπικό αρχείο (2022)
- Εικ. 86:** Προσωπικό αρχείο (2022)
- Εικ. 87:** Προσωπικό αρχείο (2018)
- Εικ. 88:** <https://www.athensmagazine.gr/article/athens-guide/588303-4-endiaferonta-pragmata-na-kaneis-sthn-kaisarianh-poy-isws-na-mhn-ta-hkseres>
- Εικ. 89:** https://el.wikipedia.org/wiki/Μονή_Βαρλαάμ
- Εικ. 90:** <https://www.dion-olympos.gr>
- Εικ. 91:** Μυλωνάς, Π. (2000 β) 65.
- Εικ. 92:** Μυλωνάς, Π. (2000 β) 79.
- Εικ. 93:** Προσωπικό αρχείο (2022)
- Εικ. 94:** Αρχείο Μ. Μυλωνά (1949)
- Εικ. 95:** Προσωπικό αρχείο (2018)
- Εικ. 96:** Προσωπικό αρχείο (2022)
- Εικ. 97:** Προσωπικό αρχείο (2022)
- Εικ. 98:** <https://www.archdaily.com/132838/moritzburg-museum-extension-nieto-sobejano-arquitectos>
- Εικ. 99:** <https://www.dwell.com/article/the-parchment-works-will-gamble-architects-20dfd9ea>
- Εικ. 100:** Προσωπικό αρχείο (2022)

Εικ. 101: <http://www.exploresparta.gr/tourism/en/mystras-antiquity-byzantium/>

Εικ. 102: Προσωπικό αρχείο (2018)

Εικ. 103: Προσωπικό αρχείο (2021)

Εικ. 104: Χλέπα, Ε. Α. (2011) 143.

Εικ. 105: Προσωπικό αρχείο (2018)

Εικ. 106: Προσωπικό αρχείο (2022)

Εικ. 107: <https://primolevicenter.org/printed-matter/a-memory-of-le-murate/>

Εικ. 108: <https://divisare.com/projects/338285-rpbw-roberto-melosi-mario-pittalis-piermario-ruggeri-le-murate>

Εικ. 109: <http://www.exploresparta.gr/tourism/en/mystras-antiquity-byzantium/>

Εικ. 110: Προσωπικό αρχείο (2022)

Εικ. 111: Προσωπικό αρχείο (2022)

Εικ. 112: Προσωπικό αρχείο (2022)

Εικ. 113: Προσωπικό αρχείο (2022)

Εικ. 114: Προσωπικό αρχείο (2018)

Εικ. 115: Προσωπικό αρχείο (2022)

Εικ. 116: Προσωπικό αρχείο (2022)

Εικ. 117: Προσωπικό αρχείο (2022)

Σχέδιο 1: Δαλάκης, Ν. (2011) 28.

Σχέδιο 2: Αρχείο της ΕΦΑ Λακωνίας

Σχέδιο 3: Γκιολές, Ν. (1987) 18.

Σχέδιο 4: Μαρίνου, Γ. (2002) 66.

Σχέδιο 5: Ορλάνδος, Α. (2000) 78.

Σχέδιο 6: https://www.wikiwand.com/el/Μονή_Αρκαδίου

Σχέδιο 7: Ορλάνδος, Α. (1999) 14.

- Σχέδιο 8:** Παπαϊωάννου, Κ. (1977) 57.
- Σχέδιο 9:** Προσωπικό αρχείο
- Σχέδιο 10:** Ορλάνδος, Α. (1999) 19.
- Σχέδιο 11:** Σαλεμή, Ν. (2003) 106.
- Σχέδιο 12:** Ορλάνδος, Α. (1999) 33.
- Σχέδιο 13:** Ορλάνδος, Α. (1999) 42.
- Σχέδιο 14:** Ορλάνδος, Α. (1999) 43.
- Σχέδιο 15:** Θεοχαρίδου, Κ. (2018) 323.
- Σχέδιο 16:** Παπαδοπούλου, Ι. (2003) 98.
- Σχέδιο 17:** Ορλάνδος, Α. (1999) 48.
- Σχέδιο 18:** Θεοχαρίδης, Π., Μαμαλούκος, Σ. (2011) 34.
- Σχέδιο 19:** Ορλάνδος, Α. (1999) 44.
- Σχέδιο 20:** Ορλάνδος, Α. (1999) 54.
- Σχέδιο 21:** Ορλάνδος, Α. (1999) 52.
- Σχέδιο 22:** Θεοχαρίδης, Π., Μαμαλούκος, Σ. (2011) 42.
- Σχέδιο 23:** Παπαδοπούλου, Ι. (2003) 97.
- Σχέδιο 24:** Βλαχοστέργιος, Ι. (2009) 355.
- Σχέδιο 25:** Ορλάνδος, Α. (1999) 69.
- Σχέδιο 26:** Προσωπικό αρχείο
- Σχέδιο 27:** Σίνος, Σ. (2009 γ) 151.
- Σχέδιο 28:** Προσωπικό αρχείο
- Σχέδιο 29:** Ορλάνδος, Α. (1999) 49.
- Σχέδιο 30:** Ορλάνδος, Α. (1999) 54.
- Σχέδιο 31:** Προσωπικό αρχείο
- Σχέδιο 32:** Κουφόπουλος, Π., Μυριανθέως, Μ. (2018) 21.
- Σχέδιο 33:** Κουφόπουλος, Π., Μυριανθέως, Μ. (2018) 21.

- Σχέδιο 34:** Μαρίνου, Γ. (2009 γ) 165.
- Σχέδιο 35:** Παπαδοπούλου, Ι. (2003) 97.
- Σχέδιο 36:** Ορλάνδος, Α. (1999) 51.
- Σχέδιο 37:** Βλαχοστέργιος, Ι. (2009) 350.
- Σχέδιο 38:** Βλαχοστέργιος, Ι. (2009) 351.
- Σχέδιο 39:** Ορλάνδος, Α. (1999) 62.
- Σχέδιο 40:** Θεοχαρίδου, Κ. (2018) 322.
- Σχέδιο 41:** Θεοχαρίδου, Κ. (2018) 323.
- Σχέδιο 42:** Θεοχαρίδου, Κ. (2018) 324.
- Σχέδιο 43:** Ορλάνδος, Α. (1999) 44.
- Σχέδιο 44:** Θεοχαρίδης, Π., Μαμαλούκος, Σ. (2011) 37.
- Σχέδιο 45:** Θεοχαρίδης, Π., Μαμαλούκος, Σ. (2011) 43.
- Σχέδιο 46:** Ορλάνδος, Α. (1999) 61.
- Σχέδιο 47:** Προσωπικό αρχείο
- Σχέδιο 48:** Προσωπικό αρχείο
- Σχέδιο 49:** Προσωπικό αρχείο
- Σχέδιο 50:** Προσωπικό αρχείο
- Σχέδιο 51:** Προσωπικό αρχείο
- Σχέδιο 52:** Προσωπικό αρχείο
- Σχέδιο 53:** Προσωπικό αρχείο
- Σχέδιο 54:** Προσωπικό αρχείο
- Σχέδιο 55:** Προσωπικό αρχείο
- Σχέδιο 56:** Προσωπικό αρχείο
- Σχέδιο 57:** Προσωπικό αρχείο
- Σχέδιο 58:** Προσωπικό αρχείο
- Σχέδιο 59:** Προσωπικό αρχείο

Σχέδιο 60: Προσωπικό αρχείο

Σχέδιο 61: Προσωπικό αρχείο

Σχέδιο 62: Προσωπικό αρχείο

Σχέδιο 63: Προσωπικό αρχείο

Σχέδιο 64: Προσωπικό αρχείο

Σχέδιο 65: Προσωπικό αρχείο